

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

**ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΙΣ:
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ**

Κατεύθυνση: Εκπαίδευση και κοινωνικός αποκλεισμός

Διπλωματική εργασία με θέμα:

**Φτώχεια εκπαίδευση και κοινωνικός αποκλεισμός: η περίπτωση των
σιτιζομένων στα συσσίτια της Εκκλησίας**

Επιβλέπων καθηγητής: **Τσιάκαλος Γιώργος**

Μέλη της επιτροπής: **Τρέσσου Ευαγγελία
Κογκίδου Δήμητρα**

Μεταπτυχιακός φοιτητής: **Γούλας Χρήστος**
Α.Ε.Μ: **126**

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2006

Περιεχόμενα

	Σελίδα
Πρόλογος	3
Εισαγωγή	4
Α΄ ΜΕΡΟΣ	
Φτώχεια	7
Κοινωνικός αποκλεισμός	10
Η κοινωνική φροντίδα στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες	15
Απ' την κοινωνική φροντίδα στην κοινωνική πολιτική και το κράτος Πρόνοιας ...	21
Κράτος πρόνοιας και κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα	27
Κοινωνική πρόνοια και Εκκλησία: η περίπτωση των συσσιτίων	31
Β΄ ΜΕΡΟΣ	
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	
Το ερευνητικό ερώτημα	36
Τα μεθοδολογικά εργαλεία	36
<i>Η παρατήρηση</i>	36
<i>Η συνέντευξη</i>	37
Η ανάλυση δεδομένων	37
Η έρευνα	38
Το συσσίτιο των Αγίων Πάντων	39
Σιτιζόμενα άτομα: κοινωνική ομάδα ή κοινωνική κατηγορία	41
Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	
Ο ερευνητής στο πεδίο και η παρατήρηση	42
Η διαδικασία των συνεντεύξεων – ένα δύσκολο εγχείρημα	45
Παρουσίαση των συνεντευζιαζομένων	48
Γ΄ ΜΕΡΟΣ	
ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	
Κοινωνικοοικονομική προέλευση των σιτιζομένων	51
<i>Επαγγέλματα που έχουν ασκήσει</i>	54
Σιτιζόμενα άτομα και εκπαίδευση	57
<i>Οι κοινωνικές τους αναπαραστάσεις για την εκπαίδευση</i>	65
Η οικογενειακή τους κατάσταση	68
<i>Άτομα τρίτης ηλικίας απ' την πρώην Σοβιετική Ένωση</i>	72

<i>Μια πολύτεκνη οικογένεια</i>	74
Κατοικία και συνθήκες διαβίωσης	77
<i>Οι άστεγοι – αποσαφήνιση του όρου</i>	80
<i>Η οικουμενική διάσταση του προβλήματος</i>	80
Σιτιζόμενα άτομα και ανεργία	82
<i>Πού αποδίδουν την ανεργία</i>	86
Σιτιζόμενα άτομα και ασφαλιστικά δικαιώματα	89
Κοινωνικά δικαιώματα και πρόσβαση στις δημόσιες υπηρεσίες	92
Η προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας	97
<i>Ο ιδιωτικός χώρος</i>	97
<i>Ο δημόσιος εξουτελισμός</i>	98
<i>Η επαιτεία</i>	99
<i>Η περηφάνια</i>	100
<i>Η δημόσια και ιδιωτική αλληλεγγύη απέναντι σ' αυτούς που ξεφεύγουν απ' το δίχτυ ασφαλείας</i>	101
Ιεράρχηση αναγκών – αιτήματα – διεκδικήσεις	107
<i>Τρόποι διεκδίκησης</i>	110
Οι διατυπωμένοι στόχοι της Εκκλησίας και τα αποτελέσματα της φιλανθρωπικής παρέμβασης με τη μορφή συσσιτίων	114
Η φιλανθρωπία ως πρακτική κοινωνικής αλληλεγγύης	116
Δ΄ ΜΕΡΟΣ	
Συμπεράσματα	121
Βιβλιογραφία	125

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών στις «Επιστήμες της Αγωγής» του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Θεσσαλονίκης και στην κατεύθυνση: *Εκπαίδευση και Κοινωνικός Αποκλεισμός*. Τα εκκλησιαστικά συστήματα είναι χώρος συνάθροισης ατόμων που διαβιούν σε συνθήκες ακραίας φτώχειας και περιθωριοποίησης. Το γεγονός αυτό μας δίνει τη δυνατότητα να μελετήσουμε τις ζωές ορισμένων σιτιζομένων ατόμων και πώς αυτές συνδέονται με τις ευρύτερες κοινωνικές δομές, με στόχο την καλύτερη κατανόηση του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού.

Θεωρώ αυτονόητη υποχρέωσή μου να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή Γιώργο Τσιάκαλο που με προσανατόλισε στην επιλογή του θέματος της διπλωματικής μου εργασίας και μου έδωσε τη δυνατότητα να ασχοληθώ με μια κοινωνική κατηγορία ατόμων που μέχρι τώρα φαντάζει αόρατη στο πεδίο των κοινωνικών ερευνών.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η φτώχεια, ο κοινωνικός αποκλεισμός και η διαμόρφωση κατάλληλων πολιτικών καταπολέμησής τους, έχουν αναδειχθεί σε κυρίαρχα ζητήματα της εποχής μας τόσο στο πεδίο της πολιτικής όσο και στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών. Στη χώρα μας, η σε θεωρητικό επίπεδο συζήτηση για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό τα τελευταία χρόνια, είναι αναντίστοιχη με τον αριθμό των εμπειρικών ερευνών με αποτέλεσμα οι στρατηγικές καταπολέμησής των, να στηρίζεται περισσότερο σε υποθέσεις παρά σε δεδομένα. Σεμινάρια, ημερίδες και συνέδρια οργανώνονται από ερευνητικούς φορείς ή πανεπιστήμια σε δυσανάλογο αριθμό, σύμφωνα με τον Τσιάκαλο (2004: 41), με την πρωτογενή επιστημονική εργασία κι αυτό σχετίζεται με τη χρηματοδότηση από διάφορα Κοινοτικά προγράμματα και όχι με την προηγούμενη ενασχόληση και το ενδιαφέρον των επιστημόνων με τα παραπάνω ζητήματα. Σύμφωνα με την Κασιμάτη (2004:23-26) οι πιο σημαντικές και συστηματικές έρευνες στα πεδία της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού παρουσιάζονται στις δύο εκδόσεις του ΕΚΚΕ 1990 και 1996 αντίστοιχα, καθώς και στις εκθέσεις που επίσης κυκλοφόρησαν από το ΕΚΚΕ στο πλαίσιο των παρατηρητηρίων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το πρόβλημα με τις περισσότερες έρευνες, είναι ότι χρησιμοποιούν στοιχεία που συλλέχτηκαν για άλλους σκοπούς με αποτέλεσμα να μη μπορεί να υπάρξει πολύπλευρη και σε βάθος διερεύνηση.

Εξαιτίας της έλλειψης σχετικών ερευνών για τον κοινωνικό αποκλεισμό, οι ερευνητές/τριες δανείζονται στοιχεία από συγγενείς τομείς (όπως της φτώχειας) και συντάσσουν καταλόγους ομάδων ή ατόμων, που με βάση τα δεδομένα ή βάσει υποθέσεων, κινδυνεύουν από κοινωνικό αποκλεισμό. Ο μακρύς αυτός κατάλογος περιλαμβάνει: πολύτεκνες οικογένειες, μονογονεϊκές οικογένειες, ηλικιωμένους, άτομα με ειδικές ανάγκες, μετανάστες, πρόσφυγες, παλιννοστούντες, ψυχικά άρρωστους, χρονίως πάσχοντες, γυναίκες, φυλακισμένους και αποφυλακισμένους, τσιγγάνους, τοξικομανείς κ.λπ. (Καβουνίδη, 2005: 69).

Οι περισσότερες έρευνες (αυτό φαίνεται και στον κατάλογο που παραθέσαμε παραπάνω) μελετούν μεμονωμένα χαρακτηριστικά ατόμων ή ομάδων που κινδυνεύουν από φτώχεια και κοινωνικό αποκλεισμό δημιουργώντας ζεύγη του τύπου: εκπαίδευση και κοινωνικός αποκλεισμός, ανεργία και κοινωνικός αποκλεισμός, μετανάστευση και κοινωνικός αποκλεισμός κ.λπ. αξιοποιώντας τις περισσότερες φορές στοιχεία από στατιστικές υπηρεσίες.

Επειδή ο κοινωνικός αποκλεισμός έχει πολυδιάστατο χαρακτήρα και άρα απαιτεί πολυδιάστατες πολιτικές για την αντιμετώπισή του (Καβουνίδη, 2005: 73) πιστεύουμε πως η συνολική μελέτη των χαρακτηριστικών των ατόμων που διαβιούν σε συνθήκες ακραίας φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού θα φωτίσει τις αιτιακές σχέσεις ανατροφοδότησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Μια τέτοια οπτική, αφενός, προϋποθέτει την άμεση επαφή με τις ζωές των ερευνώμενων ανθρώπων και τα προβλήματά τους και αφετέρου, μας προφυλάσσει απ' τον πειρασμό να καταλήξουμε σε μεγαλόσχημες και αφηρημένες εννοιολογήσεις για φαινόμενα που δεν έχουμε γνωρίσει από πρώτο χέρι (Plummer, 2000: 137). Υπάρχει μια αντίληψη πως οι ποιοτικές έρευνες και ειδικά οι προσωπικές μαρτυρίες είναι τέλεια εξατομικευμένες και δεν είναι σε θέση να συλλάβουν σύνολα. Ωστόσο και σύμφωνα με τον Plummer (2000: 125) όλες οι ανθρώπινες ζωές κινούνται διαρκώς μέσα στην ιστορία και την κοινωνική δομή. Οι προσωπικές μαρτυρίες μας βοηθούν να δούμε πού διασταυρώνεται η ιστορία ζωής των ανθρώπων με την ιστορία της κοινωνίας τους, ώστε να μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα τις επιλογές, τα ενδεχόμενα και τα περιθώρια αποφάσεων που διανοίγονται στο άτομο.

Στην παρούσα εργασία και για την κατανόηση των σχέσεων αιτιώδους συνάφειας ανάμεσα στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, θεωρήσαμε σκόπιμο να έρθουμε σε άμεση επαφή με άτομα που διαβιούν σε συνθήκες ακραίας φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Ως τέτοια θεωρήσαμε τα άτομα που για τη φυσική τους επιβίωση είναι αναγκασμένα να σιτίζονται σε ενοριακά συσσίτια, αφού για να έχουν δικαίωμα σίτισης πρέπει εξακριβωμένα να διαβιούν σε συνθήκες ακραίας φτώχειας και περιθωριοποίησης. Οι προσωπικές μαρτυρίες και οι ερμηνείες αυτών των ατόμων για την πορεία της ζωής τους σε συνδυασμό με τα υπάρχοντα επιστημονικά δεδομένα, θεωρούμε πως μπορεί να συμβάλουν στην καλύτερη κατανόηση του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού και στην εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων, με στόχο την περαιτέρω προώθηση της επιστημονικής έρευνας.

Η εργασία διαρθρώνεται σε τέσσερα μέρη. Στο εισαγωγικό μέρος αποσαφηνίζονται οι έννοιες της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού ως απαραίτητων στοιχείων της ανάλυσης που θα ακολουθήσει. Επιχειρείται μια ιστορική αναδρομή της κοινωνικής φροντίδας σε προκαπιταλιστικές κοινωνίες με έμφαση στο ρόλο της θρησκείας, καθώς και μια προσέγγιση στις έννοιες κοινωνική πολιτική και κράτος πρόνοιας και στις συνθήκες υπό τις οποίες αυτές

διαμορφώθηκαν. Τέλος γίνεται αναφορά στην ελληνική εκδοχή της κοινωνικής πολιτικής και στην εμπλοκή της Εκκλησίας της Ελλάδος σε ζητήματα κοινωνικής πρόνοιας με συγκεκριμένη αναφορά στα εκκλησιαστικά συστήματα.

Στο δεύτερο μέρος περιγράφεται η μέθοδος και η πορεία της έρευνας: συγκεκριμενοποιούνται τα ερωτήματα της έρευνας, γίνεται αναφορά στα μεθοδολογικά εργαλεία, περιγράφεται η διαδικασία της έρευνας και οι δυσκολίες στη λήψη συνεντεύξεων και γίνεται μια πρώτη παρουσίαση των σιτιζομένων ατόμων που παραχώρησαν συνέντευξη.

Στο τρίτο μέρος γίνεται η ανάλυση των δεδομένων ανά θεματική κατηγορία. Οι θεματικές ενότητες που προέκυψαν απ' τις συνεντεύξεις και σε σχέση με τα ερευνητικά ερωτήματα, αναφέρονται: στην κοινωνικοοικονομική προέλευση των σιτιζομένων, στην επαγγελματική τους δραστηριότητα, στη σχέση τους με την εκπαίδευση, στην οικογενειακή τους κατάσταση, στις συνθήκες διαβίωσης, στη σχέση τους με την ανεργία, στις σχέσεις τους με ασφαλιστικά δικαιώματα και τις δημόσιες υπηρεσίες, στην προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, στις διεκδικήσεις τους καθώς και στους τρόπους διεκδίκησης. Στο τέλος του τρίτου μέρους αξιολογείται η συγκεκριμένη παρέμβαση της Εκκλησίας και η φιλανθρωπία γενικότερα ως πρακτική επίλυσης κοινωνικών προβλημάτων.

Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος της εργασίας, αποτυπώνονται συνοπτικά τα συμπεράσματα της παρούσας έρευνας, όπως αυτά προκύπτουν από την ανά θεματική κατηγορία ανάλυση δεδομένων.

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Φτώχεια

Ο ορισμός της «φτώχειας» και της συνεπακόλουθης μέτρησής της αποτελεί ένα θεωρητικά άλυτο πρόβλημα. Είναι χαρακτηριστικό πως η χρησιμοποίηση διαφορετικών ορισμών μπορεί να δώσει σημαντικότερες αποκλίσεις όσον αφορά τον αριθμό των φτωχών (Χατζηβαρνάβα, 1990: 43).

Η απορία ή ένδεια ή η φτώχεια είναι ταυτόσημοι όροι που εκφράζουν και οι τρεις, το ίδιο φαινόμενο της βιομηχανικής και αστιακής κοινωνίας. Αναφέρονται σε έναν αστιακό πληθυσμό που δεν έχει ικανοποιητικά ενταχθεί στην εκχρηματισμένη κοινωνία της πόλης. Την έννοια της απόλυτης ένδειας, ανεξάρτητα από τον τόπο ή το χρόνο που παρουσιάζεται, την εκφράζουμε με την απορία. Η απορία δηλώνει την αδυναμία ενός ατόμου να συντηρήσει τον εαυτό του. Επομένως απορία είναι η κατάσταση του ατόμου που βρίσκεται κάτω από το επίπεδο συντήρησης, έννοια που διαμορφώθηκε από την οικονομική επιστήμη του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα σε συνάρτηση με τη θεωρία περί μισθών. Στο *Κεφάλαιο* ο Μάρξ παρατηρούσε πως «το ελάχιστο όριο της αξίας της εργατικής δύναμης καθορίζεται από την αξία των εμπορευμάτων εκείνων που χωρίς την καθημερινή προμήθειά τους ο εργάτης δε μπορεί να ανανεώσει τη βιοτική του ενέργεια, επομένως από την αξία των μέσων εκείνων συντήρησης που είναι φυσικά απαραίτητα».

Η συγκεκριμενοποίηση της έννοιας της απορίας γίνεται συνήθως με τον καθορισμό ενός εισοδηματικού επιπέδου που θεωρείται ότι αποτελεί το κατώτατο όριο κάτω από το οποίο το άτομο δεν είναι σε θέση να εξασφαλίσει τη συντήρησή του. Ο προσδιορισμός του επιπέδου αυτού προϋποθέτει (α) τον καθορισμό των βασικών αναγκών του ατόμου (β) τον καθορισμό του τρόπου κάλυψης των αναγκών αυτών και (γ) τον υπολογισμό του κόστους κάλυψης των αναγκών κατά τον καθορισμένο τρόπο (Τσαούσης, 1999: 614). Εάν η φτώχεια είναι η κατάσταση που το άτομο αδυνατεί, γιατί στερείται πόρων να καλύψει τις βασικές ανάγκες, αυτές οι ανάγκες είναι κοινωνικά προσδιορισμένες και έτσι σχετικές της κοινωνίας και της εποχής που ζει το άτομο. Ακόμα και τέτοιες βασικές ανάγκες όπως το φαγητό ή η ένδυση, προσδιορίζονται διαφορετικά από τις διάφορες κοινωνίες και διαφορετικά από την ίδια κοινωνία σε διαφορετικές χρονικές στιγμές (Χατζηβαρνάβα, 1990: 44). Η σκηνή ή η καλύβα είναι ένας τρόπος στέγασης. Στις κοινωνίες μας όμως δεν θεωρείται ως ικανοποιητικός τρόπος κάλυψης των στεγαστικών αναγκών του ατόμου

και της οικογένειας. Το κόστος κάλυψης της ίδιας ανάγκης διαφέρει από περιοχή σε περιοχή, επομένως ο καθορισμός ενός σταθερού εισοδηματικού δείκτη ως μέτρου απορίας δεν ανταποκρίνεται προς μία σταθερή, ενιαία και αντικειμενική κατάσταση. Γι' αυτό η έννοια της απόλυτης ένδειας κρίνεται ανεπαρκής και προτείνεται η αντικατάστασή της από την έννοια της σχετικής ένδειας.

Η σχετική ένδεια μπορεί να ορισθεί με αναφορά σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό σύνολο ή στο ίδιο το ενδεές άτομο. Στην πρώτη περίπτωση η σχετική φτώχεια δεν ορίζεται με βάση κάποιες βασικές ανάγκες του ανθρώπου και κάποιους στοιχειώδεις τρόπους κάλυψής τους, αλλά με βάση το τι ένα συγκεκριμένο σύνολο θεωρεί ως το ποιοτικά και ποσοτικά, ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης.

Η σχετική ένδεια με αναφορά στο ίδιο το άτομο μπορεί να νοηθεί με δύο τρόπους. Με έναν «αντικειμενικό» όπου τα κριτήρια της σχετικής ένδειας καθορίζονται από κάποιον τρίτο και όχι από τον ίδιο τον ενδιαφερόμενο, και με έναν «υποκειμενικό» με βάση τις εκτιμήσεις του ίδιου ατόμου. Κεντρικό ρόλο εδώ παίζουν οι έννοιες της σχετικής στέρησης και της ομάδας αναφοράς. Ο όρος σχετική στέρηση δηλώνει την αίσθηση που έχει το άτομο πως στερείται κάτι που απολαμβάνουν οι άλλοι. Οι άλλοι, προς τους οποίους το άτομο συγκρίνει τον εαυτό του, είτε γιατί ταυτίζεται μαζί τους είτε γιατί αντιδιαστέλλεται προς αυτούς, αποτελούν την ομάδα αναφοράς του. Πρέπει να σημειωθεί εδώ πως ο όρος σχετική στέρηση, είναι ευρύτερος από τον όρο της σχετικής ένδειας, μια και αναφέρεται σε άτομα που δε μπορούν να χαρακτηριστούν άπορα (Τσαούσης, 1996: 616).

Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα, αποδεχόμενη ένα σχετικό ορισμό φτώχειας ορίζει τους «φτωχούς» σαν τα άτομα, τις οικογένειες και τις ομάδες ατόμων των οποίων οι πόροι (υλικοί, πολιτιστικοί και κοινωνικοί) είναι τόσο περιορισμένοι, ώστε να αποκλείονται από ένα ελάχιστο αποδεκτό τρόπο ζωής στη χώρα-μέλος που ζουν. Σαν κριτήριο μέτρησης χρησιμοποιεί το εισόδημα, ορίζοντας ως φτωχούς αυτούς που το εισόδημά τους είναι μικρότερο του ήμισυ του μέσου όρου εισοδήματος σε κάθε κράτος μέλος (Χατζηβαρνάβα, 1990: 44). Ο Townsend προώθησε την ιδέα της συμμετοχής του νοικοκυριού στον «εθνικό τρόπο ζωής», δηλαδή τον τρόπο διατροφής, τις συνήθειες και τις κοινωνικές δραστηριότητες και εκδηλώσεις που επικρατούν γενικά στην κοινωνία στην οποία ζει. Ο τρόπος ζωής σε μια σύγχρονη αναπτυγμένη κοινωνία περιλαμβάνει τις συνήθειες και κοινωνικές δραστηριότητες όπως τα ταξίδια αναψυχής, τις προσκλήσεις φίλων στο σπίτι για φαγητό, τις διάφορες ανέσεις στην κατοικία όπως τουαλέτα, ζεστό ή κρύο νερό, ψυγείο κ.λ.π. Για να

εκτιμηθεί, λοιπόν, η έκταση της αποστέρησης ή της φτώχειας θα πρέπει να συσχετιστεί η ευρύτερη έννοια των πόρων με την ευρύτερη έννοια του τρόπου ζωής. Λογικό είναι να υποθέσει κανείς ότι όσο περισσότερο μειωμένοι είναι οι πόροι ενός νοικοκυριού τόσο λιγότερο συμμετέχει στον «τρόπο ζωής» της κοινωνίας και ότι αν οι πόροι βρίσκονται κάτω από ένα όριο η συμμετοχή περιορίζεται σημαντικά (Καράγιωργας, 1999: 47-48). Η μέθοδος αυτή προσδιορισμού της ομάδας των φτωχών αμφισβητείται. Ωστόσο μπορεί να θεωρηθεί ότι ο δείκτης φτώχειας έχει ιδιαίτερη αξία σε οικονομικά αναπτυγμένες χώρες, γιατί καταδεικνύει τις ανισότητες που επικρατούν στην κατανομή του εισοδήματος μέσα σε μια κοινωνία. Η φτώχεια όμως αποτελεί πολυδιάστατο φαινόμενο το οποίο, κατά συνέπεια, για την περιγραφή του, απαιτεί πολυδιάστατη προσέγγιση και για τη υπέρβασή του, ολοκληρωμένη αντιμετώπιση. Με βάση τον παραπάνω προβληματισμό, πληρέστερο μοντέλο που περιγράφει τον πλούτο και τη φτώχεια, κατά τους Τσιάκαλο και Κογκίδου (1991), είναι εκείνο που ορίζεται, τόσο ως α) ποσότητα των απαραίτητων για την επιβίωση οικονομικών εφοδίων, όσο και ως β) βαθμός απορρόφησης δημοσίων και κοινωνικών αγαθών (π.χ., εκπαίδευση, υγειονομική περίθαλψη, ψυχαγωγία, συμμετοχή στα κοινά κ.ά.). Άρα φτωχοί είναι οι άνθρωποι που χαρακτηρίζονται είτε από έλλειψη των απαραίτητων για την επιβίωση οικονομικών εφοδίων είτε από αποκλεισμό από την διανομή δημόσιων και κοινωνικών αγαθών (Κογκίδου, 1995: 569-570).

Στην Παγκόσμια Διάσκεψη για την Κοινωνική Ανάπτυξη στην Κοπεγχάγη, το 1995, επιτεύχθηκε συμφωνία ενός κοινού μέτρου για την εκτίμηση της φτώχειας σε παγκόσμια κλίμακα. Η απόλυτη φτώχεια ορίστηκε ως: η συνθήκη υψηλού βαθμού αποστέρησης ώστε να μην είναι δυνατόν να ικανοποιούνται βασικές ανάγκες – συμπεριλαμβάνεται η στέρηση τροφής, ασφαλούς πόσιμου νερού, στέγης, αποχέτευσης και άλλων αγαθών κοινής ωφέλειας, υπηρεσιών υγείας, εκπαίδευσης και πληροφόρησης. Εξαρτάται όχι μόνο από το εισόδημα αλλά και από την πρόσβαση στις υπηρεσίες.

Η συνολική φτώχεια συνίσταται κυρίως: στην έλλειψη εισοδήματος και παραγωγικών πόρων που να διασφαλίζουν ένα διατηρήσιμο επίπεδο διαβίωσης, πείνα και κακή διατροφή, κακή υγεία, περιορισμένη πρόσβαση στην εκπαίδευση και άλλες βασικές υπηρεσίες, υψηλό βαθμό νοσηρότητας και θνησιμότητας, έλλειψη στέγης ή ανεπαρκείς συνθήκες στέγασης, επικίνδυνο περιβάλλον, κοινωνικές διακρίσεις και αποκλεισμό. Χαρακτηρίζεται επίσης από έλλειψη συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων και στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή. Υφίσταται σε όλες τις χώρες: ως μαζική

φτώχεια σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες, ως νησίδες φτώχειας εν μέσω πλούτου στις αναπτυγμένες χώρες, ακόμη, ως απώλεια απαραίτητων πόρων διαβίωσης εξαιτίας οικονομικής ύφεσης, ως απότομη μετάπτωση σε συνθήκες ένδειας εξαιτίας καταστροφής ή συγκρούσεων, ως φτώχεια των χαμηλόμισθων εργαζομένων, καθώς και ως πλήρη αποστέρηση την οποία βιώνουν τα άτομα που στερούνται οικογενειακής υποστήριξης και δεν καλύπτονται από τους κοινωνικούς θεσμούς και το δίκτυ ασφαλείας (Πετμετζίδου, 2004: 64).

Τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία Υπουργείου Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας δείχνουν ότι το συνολικό ποσοστό της φτώχειας (με όριο το 50% του μέσου εισοδήματος) στη χώρα μας παραμένει σταθερά πάνω από 20% ενώ το 2003 ήταν 21% (www.ypakp.gr, 26-05-05). Το ποσοστό της ακραίας φτώχειας (με όριο τη σύνταξη ανασφάλιστου υπερήλικα) αντιστοιχεί στο 5,4% του συνολικού πληθυσμού (Ματσαγγάνης, 2004: 130).

Κοινωνικός αποκλεισμός

Ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια χρησιμοποιείται με όλο και αυξανόμενη συχνότητα. Οι χρήστες του πολλές φορές, του αποδίδουν διαφορετική έννοια γι' αυτό κρίνεται σκόπιμο να γίνει μια προσπάθεια προσέγγισης των διάφορων ορισμών. Κατά την Levitas (2004: 228) οι διαφορετικές ερμηνείες δεν ενσωματώνουν μόνο διαφορετικές περιγραφές του τι είναι κοινωνικός αποκλεισμός, αλλά και διαφορετικά μοντέλα αιτιώδους συνάφειας, τα οποία συνεπάγονται διαφορετικές στρατηγικές και μέτρα πολιτικής.

Η πρόσφατη χρήση του όρου φαίνεται πως ξεκινά από τη Γαλλία, με το βιβλίο του Rene Lenoir, *Les exclus*, που δημοσιεύτηκε το 1974, προκειμένου να προσδιοριστεί η ασταθής κοινωνική κατάσταση πρώην μισθωτών που πλήττονταν από την ανεργία και τη γενικότερη κρίση του παραγωγικού συστήματος. Ο αποκλεισμός για τον Lenoir, εντοπίζεται σε σχέση με τις οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές. Βάση του, αποτελεί μια δυϊστικού τύπου διαίρεση της κοινωνίας ανάμεσα σε όσους βρίσκονται «εντός» και σε όσους βρίσκονται «εκτός» της κοινωνικής και οικονομικής δραστηριότητας (Μουσούρου, 1998: 68).

Ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» χρησιμοποιήθηκε σε κοινοτικό κείμενο για πρώτη φορά το 1989. Από τότε παρατηρείται μια ραγδαία χρήση του, τόσο σαν όρου

σε κοινοτικά κείμενα, όσο και σαν κατηγορία προγραμμάτων που ενισχύονται οικονομικά από την Κοινότητα. Η χρήση του όρου στα κοινοτικά κείμενα περιγράφει τις καινούριες μορφές αποστέρησης. Σημαντικό στοιχείο αυτών των μορφών είναι ο πολυδιάστατος χαρακτήρας τους, δηλαδή τα άτομα ή οι ομάδες που τις βιώνουν δεν αποστερούνται σε έναν μόνο τομέα αλλά σε περισσότερους. Για παράδειγμα μπορεί να αποκλείονται ταυτόχρονα από τους τομείς της εκπαίδευσης, της απασχόλησης και της στέγασης. Αποτέλεσμα αυτής της συσσώρευσης των αποστερήσεων είναι ότι διάφορες ομάδες πληθυσμού έχουν μείνει εκτός, ή στο περιθώριο, μιας γενικότερης ευημερίας (Καβουνίδη, 2005: 49). Ο κοινωνικός αποκλεισμός ταυτίστηκε αρχικά με τη φτώχεια, σε συμφωνία με την αντίληψη ότι μια κατάσταση κοινωνικού αποκλεισμού συνεπάγεται αυτονόητα περιορισμένη σχέση με τη διαδικασία παραγωγής και διανομής πόρων, άρα αποκλεισμό από τον εθνικά προσδιορισμένο τρόπο ζωής (Κασιμάτη, 1998: 275). Η κινητοποίηση της Κοινότητας κατά του κοινωνικού αποκλεισμού βασίζεται στην αναγνώριση ότι η φτώχεια και άλλες μορφές αποστέρησης έχουν διαρθρωτικό χαρακτήρα και άρα δε θα εξαφανιστούν από μόνες τους χωρίς ενεργή παρέμβαση. Με βάση τη θεώρηση αυτή, η οικονομική κρίση, οι τεχνολογικές και κοινωνικές μεταβολές (η βιομηχανική αναδιάρθρωση, η μετανάστευση και οι μεταβολές στη συνοχή των άτυπων διαπροσωπικών δικτύων), οδήγησαν σε νέες μορφές φτώχειας και περιθωριοποίησης. Ως κοινά χαρακτηριστικά των καταστάσεων αποκλεισμού, η Επιτροπή (1992) θεωρεί «την έλλειψη δυνατότητας άσκησης των κοινωνικών δικαιωμάτων του ατόμου χωρίς βοήθεια, την κακή εικόνα των ατόμων για τον εαυτό τους και για την ικανότητά τους να αντεπεξέλθουν στις υποχρεώσεις τους, τον κίνδυνο μονιμοποίησης των αναγκών ενίσχυσης και το στιγματισμό των ατόμων και των συνοικιών των αστικών περιοχών όπου ζουν». Ελλείψει ενός άλλου, κοινά αποδεκτού, ορισμού το Παρατηρητήριο της Κοινότητας υιοθετεί προσωρινά τον κοινωνικό αποκλεισμό σε σχέση με τα κοινωνικά δικαιώματα των πολιτών (Καβουνίδη, 2005: 50-53). Στο ίδιο μήκος κύματος κατά τους Κατρουγκάλο - Αμίτση (1998: 58) και ο Gr. Room, προσδιορίζει τον κοινωνικό αποκλεισμό ως ατελή εφαρμογή δικαιωμάτων που έχει ως συνέπεια την έλλειψη πρόσβασης των πολιτών σε μείζονες κοινωνικές και επαγγελματικές ευκαιρίες. Την ίδια άποψη συμμερίζονται και οι ίδιοι, αναφέροντας πως σε νομικό επίπεδο ο κοινωνικός αποκλεισμός ισοδυναμεί με υποβάθμιση των θυμάτων του σε πολίτες δεύτερης κατηγορίας. Η υποβάθμιση αυτή δεν περιορίζεται στη στέρηση των κοινωνικών δικαιωμάτων, αλλά επεκτείνεται και στη σφαίρα παραδοσιακών

ελευθεριών. Υποστηρίζουν ακόμα πως υπάρχει αλληλεπίδραση μεταξύ ατομικών, κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων και η έλλειψη εφαρμογής μιας κατηγορίας επιβαρύνει και την ικανοποίηση των υπολοίπων. Κατά τον Τσιάκαλο (1998: 57) ο ορισμός του κοινωνικού αποκλεισμού σε σχέση με τα κοινωνικά δικαιώματα δεν επιτρέπει σαφή σχεδιασμό πολιτικής για την αντιμετώπιση του φαινομένου. Ο αριθμός και ο ακριβής προσδιορισμός των κοινωνικών δικαιωμάτων αποτελούν αντικείμενο πολιτικών αγώνων και συγκρούσεων και όχι δεδομένο. Η Σπανού (2005: 98-99) αναφέρει πως ο όρος δικαίωμα αντιστοιχεί στην έννοια της υποχρέωσης της άλλης πλευράς και αφετέρου στη δυνατότητα επιβολής της, σε τελική ανάλυση, μέσω της προσφυγής στα δικαστήρια. Ωστόσο τα κοινωνικά δικαιώματα δε συνιστούν αχώριμες αξιώσεις, δηλαδή δεν υπάρχει δυνατότητα δικαστικής επιδίωξης εκ μέρους συγκεκριμένων φορέων τους ώστε να εξαναγκαστεί η άλλη πλευρά (το κράτος) να προβεί στις οφειλόμενες ενέργειες, δηλαδή στις κοινωνικές παροχές.

Η κοινή χρήση του όρου (όπως εμφανίζεται στα Κοινοτικά κείμενα και στον πολιτικό λόγο) αποτελεί αντικείμενο αμφισβήτησης, τόσο για την ασάφειά του όσο και για τη χρησιμότητά του. Σύμφωνα με την Πετράκη (1998: 19-22) κάτω απ' την ομπρέλα του όρου τοποθετούνται σταδιακά, όλα τα κοινωνικά προβλήματα. Έτσι ορίζονται ως προβλήματα που γεννούν κοινωνικό αποκλεισμό: η ανεργία, η μετανάστευση, η παλιννόστηση, ο αναλφαβητισμός, η σχολική αποτυχία, τα γηρατειά, η μονογονεϊκή οικογένεια, η πολιτισμική ή θρησκευτική ιδιαιτερότητα, η γεωγραφική απομόνωση κ.λ.π. Ανακατασκευάζεται έτσι το κοινωνικό πρόβλημα, ως περιπτώσεις προβλημάτων που στερούνται συνοχής, ενώ ο ίδιος ο ορισμός του κοινωνικού αποκλεισμού αφορά μια περιπτωσιολογία ομάδων, των οποίων η σχέση με τη συνολική δομή παραμένει απροσδιόριστη αλλά και αναζητήσιμη. Αφού η σχέση των προβλημάτων με την κοινωνική δομή δεν αναζητείται και άρα συσκοτίζεται, τα κοινωνικά προβλήματα παρουσιάζονται ως ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των «αποκλεισμένων» ομάδων και αντιμετωπίζονται μέσω συστάδων ειδικών μέτρων. Κατά το Νούτσο (1998: 87-88), κοινή συνισταμένη όλων των ορισμών είναι πως ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι μια ιδιόμορφη διαδικασία περιθωριοποίησης κοινωνικών ομάδων και ατόμων, εξαιτίας της εξαιρετικά δυσχερούς πρόσβασης στην αγορά εργασίας και επομένως στα δημόσια αγαθά. Ενώ ως προς τους «αποκλεισμένους» διαγράφεται ένας μάλλον ελαστικός κατάλογος (άτομα με ψυχολογικές διαταραχές, αλκοολικοί, τοξικομανείς, άστεγοι, κουρελήδες, φυλακισμένοι, ηλικιωμένοι, μετανάστες, πρόσφυγες, μειονότητες ή ημειδικευμένα

τμήματα των εργαζομένων), ως προς τους μηχανισμούς αυτού του αποκλεισμού δεν αναδύεται σαφώς το πλέγμα των αιτιών περιθωριοποίησης. Κατά τον Τσιάκαλο (1998: 47), ο όρος έχει χρησιμοποιηθεί για να δοθεί έμφαση στην κατάσταση που βιώνουν οι κοινωνικά αποκλεισμένοι και όχι στα αίτιά της, χωρίς να αναφέρεται «από πού αποκλείονται» και «ποιος τους αποκλείει». Αναφέρει ακόμα πως ο όρος πολλές φορές ταυτίζεται με τη φτώχεια, την ανεργία και το ρατσισμό.

Η συζήτηση πολλές φορές εστιάζεται στο αν ο αποκλεισμός είναι κατάσταση ή διαδικασία. Τόσο ο Τσαούσης (1998: 91) όσο και ο Τσιάκαλος (1999: 56), αναφέρουν τον κοινωνικό αποκλεισμό ως κατάσταση και ως διαδικασία. Η Μουσούρου (1998: 69) αναφέρει πως ο αποκλεισμός δεν είναι κατάσταση, αλλά μια διαδικασία έκπτωσης και είναι μια διαδικασία που συνδέεται με την ανισότητα και τη φτώχεια. Η θεώρηση του αποκλεισμού ως διαδικασία παρέχει τη δυνατότητα να διακρίνουμε διαβαθμίσεις, όπως είναι: ο βαθμός κινδύνου, ο βαθμός απειλής, ο βαθμός της αποσταθεροποίησης, ο βαθμός έκπτωσης και ο βαθμός του πραγματικού αποκλεισμού.

Ο Τσαούσης (1998: 91) διακρίνει τον κοινωνικό αποκλεισμό σε τρία επίπεδα: το οικονομικό που σημαίνει παρεμπόδιση συμμετοχής στον κοινωνικό πλούτο, το νομικό που σημαίνει αποστέρηση της νομικής προστασίας και επομένως αδυναμία ενεργοποίησης ενός δικαιώματος και το κοινωνικό που σημαίνει χαρακτηρισμό και περιθωριοποίηση. Ο Τσιρώνης (2003: 12) θεωρεί πως ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι ένα ζήτημα όχι μόνο πολιτικό, οικονομικό ή κοινωνικό αλλά και ηθικό. Αποτελεί στην ουσία του, δείγμα ηθικής κρίσης στην κοινωνία, καθώς είναι ένα πρόβλημα διασχεσιακό, αναφέρεται δηλαδή στο νόημα που αποδίδουν οι άνθρωποι στις σχέσεις τους, την αλληλεπίδρασή τους στον κοινωνικό χώρο και την ηθική ευθύνη τους προς το σύνολο της κοινωνίας.

Όπως υποστηρίζει και ο Τσιάκαλος (1998: 52-57) το σύνολο των ορισμών περιγράφει πολύ διαφορετικά μεταξύ τους φαινόμενα για τα οποία δε δίνεται ούτε ως υπόθεση εργασίας, ένα ενοποιητικό στοιχείο. Ο ενδεδειγμένος τρόπος για τον ορισμό του κοινωνικού αποκλεισμού, είναι να βρεθεί το κοινό στοιχείο που διαπερνά τα αγαθά, τα οποία στερούνται οι κοινωνικά αποκλεισμένοι, έτσι ώστε να οδηγούνται στη φτώχεια και την περιθωριοποίηση.

Η διευκρίνιση του ζητήματος αυτού θα μας επιτρέψει να αποφύγουμε έναν περιγραφικό ορισμό που θα βασίζεται σε μια εκτεταμένη περιπτωσιολογία, αναφερόμενη στο πλάτος αλλά όχι στο βάθος της έννοιας, ενώ παράλληλα θα μας

δώσει τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσουμε τον όρο, ως αποτελεσματικό εργαλείο ανάλυσης για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του κοινωνικού αποκλεισμού.

Το στοιχείο αυτό κατά τον Τσιάκαλο (1998: 57-62) είναι η παρεμπόδιση (ηθελημένη ή μη) στην απορρόφηση δημόσιων και κοινωνικών αγαθών (π.χ., της εκπαίδευσης, του συστήματος υγειονομικής περίθαλψης κ.λπ.), η έλλειψη των οποίων μπορεί να οδηγήσει σε οικονομική ανέχεια και περιθωριοποίηση. Όσο λιγότερο δημόσιο και κοινωνικό πλούτο απορροφά ένας άνθρωπος τόσο μεγαλύτερη η πιθανότητα να διολισθήσει σε συνθήκες φτώχειας. Ο βαθμός απορρόφησης δημόσιου πλούτου δεν είναι τυχαίο γεγονός. Ορισμένες ομάδες ανθρώπων έχουν περισσότερες δυνατότητες απορρόφησης και κάποιες άλλες αποκλείονται άμεσα (δια νόμου) ή έμμεσα (π.χ. να παρέχονται κάποια δημόσια και κοινωνικά αγαθά με τέτοιο τρόπο που λειτουργούν απαγορευτικά για ορισμένες ομάδες ή άτομα). Ο κοινωνικός αποκλεισμός και η αναπαραγωγή του είναι αποτέλεσμα ισχυρών δογμάτων και ιδεολογιών, τα οποία διαιωνίζουν τον αποκλεισμό από την ισότιμη απορρόφηση δημόσιου και κοινωνικού πλούτου, και επιπλέον είναι αποτέλεσμα έλλειψης πολιτικής βούλησης για αναγκαίες μεταρρυθμίσεις. Ταυτόχρονα όλοι όσοι πλήττονται από κοινωνικό αποκλεισμό αποκλείονται και από το δημόσιο αγαθό της ισότιμης συμμετοχής στο πολιτικό γίνεσθαι πράγμα που δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο την κατάστασή τους. Ο κοινωνικός αποκλεισμός που ορίζεται κατ' αυτόν τον τρόπο αποτελεί νέο φαινόμενο επειδή νέα είναι και η έννοια του «δημόσιου πλούτου», το σύνολο δηλαδή των αγαθών στα οποία έχουν πρόσβαση όλοι οι άνθρωποι σε μια χώρα, και η παραγωγή τους και η προσφορά τους στους ανθρώπους χρηματοδοτείται από την οργανωμένη κοινωνία και οργανώνεται απ' αυτήν. Επομένως εμφανίζεται μόνο στις κοινωνίες που υπάρχει η αντίληψη του δημόσιου και κοινωνικού αγαθού και των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Στην παρούσα εργασία υιοθετούμε την παραπάνω προσέγγιση και αναφερόμενοι στον κοινωνικό αποκλεισμό, θα εννοούμε: την παρεμπόδιση κατά την απορρόφηση, από άτομα ή ομάδες, δημόσιου και κοινωνικού πλούτου, αλλά και τα εξελισσόμενα αποτελέσματα αυτής της διαδικασίας, που συνήθως οδηγεί στην οικονομική ανέχεια και την περιθωριοποίηση.

Η κοινωνική φροντίδα στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες

Η συλλογική οργάνωση κοινωνικής φροντίδας προϋπήρχε του αστικού κράτους και της διεύρυνσης της κοινωνικής του λειτουργίας. Είχε όμως αποσπασματικό χαρακτήρα και αναπτυσσόταν είτε στα πλαίσια της τοπικής κοινότητας είτε μέσα από μορφές οργάνωσης με βάση την παραγωγική δραστηριότητα (π.χ. συντεχνίες). Η επίδραση της θρησκείας ήταν τόσο στην παροχή της απαραίτητης ιδεολογικής βάσης και των κανονιστικών προτύπων φιλευσπλαχνίας και αλτρουισμού, όσο και στην άσκηση κοινωνικού ελέγχου. Σημαντικό ρόλο έπαιξε η εκκλησία στην οργάνωση ιδρυματικών μορφών και στην εκπαίδευση κατάλληλου προσωπικού, αξιοποιώντας την εθελοντική προσφορά των ανώτερων τάξεων, για την ανακούφιση των φτωχών.

Κεντρική θέση στην οργάνωση και επιβολή προνοιακών μέτρων κατέχει η εκάστοτε άρχουσα τάξη, η οποία καθορίζει και την κατανομή των βαρών της πρόνοιας για όσους δεν καλύπτονται από την οικογένεια ή την τοπική κοινότητα. Τα μέτρα που θεσπίζονται αφορούν σε μεγάλο βαθμό περιπτώσεις βαθύτατης φτώχειας και εξαθλίωσης, μετακίνησης πληθυσμών, αντιμετώπισης επιδημιών κ.ά.

Συνοπτικά και ανά ιστορική περίοδο, παρατηρούμε τα εξής:

Στους αρχαίους ανατολικούς λαούς έχουμε αναφορές σε συλλογικά μέτρα πρόνοιας στις νομοθεσίες των Σουμερίων, Βαβυλωνίων, Ασσυρίων, Φοινίκων, στη βουδική θρησκεία και στους ιουδαϊκούς νόμους, στα διδάγματα του Κουμφούκιου στην Κίνα. Τον κυριότερο ρόλο παίζει η θρησκεία και η οργανωμένη δράση των ιερών θεσμών, καθώς και η εξάπλωση εθιμικών κανόνων ρύθμισης της αναπαραγωγής από την τοπική κοινότητα για όσους δεν καλύπτονται απ' την οικογένεια.

Στην Αρχαία Ελλάδα έχουμε παρεμβάσεις της εκάστοτε κρατικής εξουσίας με τη μορφή κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, όπως του Σόλωνα στην Αθήνα, του Λυκούργου στη Σπάρτη κ.λπ., οι οποίες θεσπίζουν μέτρα που αφορούν εξασφάλιση τροφής, στέγης, φορολογία με αναδιανεμητικό χαρακτήρα, προστασία της δημόσιας υγείας. Κατά καιρούς πάρθηκαν μέτρα από πολιτικούς ηγέτες και νομοθέτες τα οποία αφορούσαν στην προστασία ορφανών πολέμου, στην προοδευτική φορολογία πλουσίων για την ενίσχυση των φτωχών, στην παραχώρηση γης σε φτωχούς, στη διανομή σιταριού και άλλων προϊόντων σε απόρους, στη βοήθεια αναπήρων και διατροφή αναπήρων πολέμου από το Δήμο, στην ανάπτυξη ενώσεων αμοιβαίας βοήθειας, στην εφαρμογή συσσιτίων για τους φτωχούς και ανάπτυξη φιλοξενίας σε

σπίτια και κτίρια βωμών, που προστατεύονταν από το Δία, ο οποίος ήταν και θεός της κοινωνικής προστασίας των φτωχών και των επαιτών. Αναπτύχθηκε σύστημα ιατρικής περίθαλψης, όπου υπήρχαν διορισμένοι γιατροί, βοηθοί γιατρών και δούλοι για τη περίθαλψη των δούλων και ταξιδεύοντες γιατροί για τα παιδιά και τους απόρους. Η φιλοσοφική σκέψη, ο πολιτικός λόγος και η θρησκεία παρέχουν το απαραίτητο ιδεολογικό και κανονιστικό υπόβαθρο των μέτρων. Προβάλλονται αρχές κοινωνικής φροντίδας και φιλευσπλαχνίας, όπως προστασία ξένων, ορφανών και ηλικιωμένων, απαγόρευση ατίμωσης γυναικών. Η φιλανθρωπία και η δικαιοσύνη, παρουσιάζονται σαν βασικές αξιώσεις του κοινωνικού συνόλου, με στόχο την κατοχύρωση της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης, στα πλαίσια πάντοτε της κοινωνικής δομής και του δουλοκτητικού συστήματος.

Στη Ρωμαϊκή περίοδο η ρύθμιση της κοινωνικής αναπαραγωγής και της φροντίδας καθορίζεται στα χρόνια της ακμής από τις ανάγκες της επεκτατικής πολιτικής και των πολέμων, που επιδρούν στη διαμόρφωση των αναγκών της αγροτικής κοινωνίας, ενώ στα χρόνια της παρακμής και κρίσης προέχει η ανάγκη επιβολής κοινωνικής ειρήνης και συγκράτησης του εξαθλιωμένου έργου και άστεγου πληθυσμού. Μέτρα κάλυψης άμεσων αναγκών των εξαθλιωμένων μαζών λαμβανόταν μόνο σε περιόδους έκδηλης κοινωνικής παρακμής και κινδύνου αναταραχής. Είναι γνωστή η διανομή δωρεάν άρτου στα πλήθη των απόρων και η οργάνωση δωρεάν θεαμάτων που διακρινόταν για την αγριότητά τους και λειτουργούσαν περισσότερο ως μέσο εκτόνωσης.

Το Βυζαντινό Κράτος θεωρείται σταθμός στην ανάπτυξη της οργανωμένης συλλογικής κάλυψης στους προκαπιταλιστικούς χρόνους. Στην εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου οργανώνεται η παροχή βοήθειας σε χήρες, ορφανά και αρρώστους, μετά από εξακρίβωση της οικονομικής και κοινωνικής τους κατάστασης από ειδικούς επιτρόπους, οι οποίοι υπέβαλλαν τις σχετικές εκθέσεις στους αρμόδιους επισκόπους. Αν και οργανωτικά και ιδεολογικά τον κυρίαρχο ρόλο τον έχει η Εκκλησία, η δράση της πλαισιώνεται από εθιμικά και νομικά πλέγματα κατοχυρωμένων κανόνων, με την έμπρακτη υποστήριξη του κράτους σε θέματα υποδομής και στελέχωσης. Αναπτύσσεται έτσι ένα πλέγμα ιδρυματικής αντιμετώπισης, με πτωχοκομεία, νοσοκομεία, ορφανοτροφεία και άλλα ευαγή ιδρύματα κάτω από τη συντονισμένη δράση της Εκκλησίας, του κράτους και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Την ιδεολογική βάση της χριστιανικής φιλευσπλαχνίας συμπληρώνουν αργότερα αντιλήψεις για την

αξία του ανθρώπου, την απελευθέρωση των δούλων και των αιχμαλώτων και τη φροντίδα των φυλακισμένων (Στασινοπούλου, 1992: 38-39).

Στη Μεσαιωνική Ευρώπη τον κύριο ρόλο στην οργανωμένη παρέμβαση παίζει η Εκκλησία, που παρέχει και το ιδεολογικό υπόβαθρο με έντονο το στοιχείο της άσκησης κοινωνικού ελέγχου. Η παροχή κοινωνικής βοήθειας που κρίνεται επιθυμητή μόνο για τους «αναξιοπαθούντες» φτωχούς, δε συνδέεται με την ανάγκη του πάσχοντος ή με την κοινωνική συνοχή, αλλά περισσότερο με το αίσθημα ηθικής και θρησκευτικής πίστης του ελεούντος (Στασινοπούλου, 1992: 37-38). Το θεωρητικό υπόβαθρο προσφέρει η θεωρία του Θωμά του Ακινάτη (1224-1274) περί ελεημοσύνης. Κατά τον Ακινάτη τόσο η φτώχεια όσο και η επαιτεία αντλούν τη σημασία τους από το ίδιο το Ευαγγέλιο. Οι άποροι και οι πένητες, στο πνεύμα ενός θρησκευτικού μεσαιωνισμού ήταν απαραίτητοι. Αυτοί παρείχαν τη δυνατότητα στους οικονομικά ευκατάστατους πιστούς να κάνουν αγαθοεργίες. Η ελεημοσύνη σε συνάρτηση με την προσευχή και τη νηστεία αποτελούσε μέσο για την ικανοποίηση της θείας δικαιοσύνης, για τον αμαρτωλό πιστό. Η ελεημοσύνη αποτελούσε μια θρησκευτική υποχρέωση για κάθε πιστό και ήταν ενσωματωμένη στο μυστήριο της Μετανοίας. Μέσα από το μυστήριο αυτό, ο πιστός παροτρυνόταν να κάνει ελεημοσύνες προς τον πλησίον του που έπασχε, προκειμένου να αποσπάσει με την πράξη αυτή το θεϊκό έλεος για να διασφαλίσει τη σωτηρία της δικής του ψυχής. Η αντίληψη αυτή ήταν η αιτία της συστηματικής διάδοσης των αγαθοεργιών εκείνη την εποχή. Στο επίκεντρο της προσφοράς δε βρισκόταν ο επαίτης, αλλά ο ισχυρός. Η επαιτεία και η φτώχεια εξετάζονταν από θρησκευτική - ηθική και όχι από οικονομική - κοινωνική σκοπιά. Γι' αυτό και δεν υπήρχε κατά την τότε αντίληψη, κανένας λόγος εξάλειψης του κοινωνικού αυτού φαινομένου ή της καλύτερευσης του βιοτικού επιπέδου των ασθενέστερων τάξεων. Το μέγεθος της προσφοράς δε ρυθμιζόταν από τις ανάγκες του φτωχού, αλλά από τις δυνατότητες εκείνων που ήταν σε θέση να προσφέρουν. Η προσφορά δε στόχευε εν γένει στην απόλυτη ανέχεια, αλλά στήριζε, τελικά, τη βεβαιότητα ότι η παρουσία του επαίτη διασφαλίζει τη σωτηρία εκείνου που ελεεί.

Στο Μεσαίωνα υπήρχαν δύο μορφές κοινωνικής προσφοράς: α) η αυθόρμητη και προσωπική βοήθεια δια της ελεημοσύνης και β) η οργανωμένη βοήθεια για όλους εκείνους οι οποίοι δε μπορούσαν να συντηρηθούν από την οικογένεια ή τους συγγενείς τους (άτομα τρίτης ηλικίας, άρρωστοι, ορφανά, ψυχοπαθείς, παιδιά κ.λ.π). Τα ιδρύματα (Hospitale) δεν ήταν νοσοκομεία με τη σημερινή έννοια αλλά χώροι

όπου σιτίζονταν οι άποροι και οι άρρωστοι τύχαιναν κάποιας στοιχειώδους φροντίδας. Το Hospital υπήρξε η πρώτη μορφή κοινωνικής μέριμνας αλλά και η αφετηρία για την παραπέρα οργάνωσή της. Γύρω στα τέλη του Μεσαίωνα τα Hospitale περνούσαν όλο και περισσότερο στην ευθύνη των κατά τόπους αρχών (Καναβάκης, 2002: 24-27). Μέσα σε αυτό το πνεύμα έχουμε εξάπλωση της ελεημοσύνης και ανάπτυξη της ιδρυματικής μορφής πρόνοιας, με σημαντικό έργο των μοναχικών ταγμάτων, όπως του Φραγκίσκου της Ασίζης και των Χριστιανικών Αδελφοτήτων (Στασινοπούλου, 1992: 37-38).

Με το τέλος του Μεσαίωνα η αντίληψη περί ελεημοσύνης αναθεωρήθηκε και σ' αυτό συνέβαλαν τόσο οι θεολογικές απόψεις του Λούθηρου και του Καλβίνου όσο οι κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις και ο Ουμανισμός. Κατά τον Λούθηρο ο πιστός δε δικαιώνεται με έργα ελεημοσύνης παρά με την πίστη και τη χάρη του θεού. Έτσι οι πράξεις ελεημοσύνης υποβαθμίζονται ως προς τη σημασία και την αξία τους. Ο Καλβίνος με τη διδασκαλία του, συνέβαλε στην αναθεώρηση της μέχρι τότε στάσης των χριστιανών απέναντι στην επαιτεία. Κατά τον Καλβίνο η αποχή από την εργασία και μάλιστα ικανών προς αυτή ατόμων θεωρείται προσβολή της αποστολικής επιταγής. Η εργασία αντιμετωπίζεται πλέον ως καθήκον και η κοινότητα των πιστών είναι υποχρεωμένη με τη λήψη συγκεκριμένων μέτρων να οδηγήσει προς εργασία όσους είναι σε θέση να εργαστούν.

Σημαντικό ρόλο για τον τρόπο θεώρησης της επαιτείας έπαιξε η ραγδαία αύξηση των φτωχών και των επαιτών που προκλήθηκε με το τέλος των σταυροφοριών και των πολέμων του Μεσαίωνα. Οι μισθοφόροι αφέθηκαν στην τύχη τους και μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού βρέθηκε στα όρια της φτώχειας. Απ' την άλλη οι ευγενείς – ιδιοκτήτες στην προσπάθεια αύξησης των κερδών εκδιώκουν σιγά σιγά τους ενοικιαστές και αναλαμβάνουν οι ίδιοι τη διαχείριση της καλλιέργειας και της εκτροφής ζώων. Κατά τα τέλη του 15^{ου} και στις αρχές του 16^{ου} αιώνα, στρατιές επαιτών περιδιάβαιναν πόλεις και χωριά προσπαθώντας να επιβιώσουν με κάθε τρόπο (Καναβάκης, 2002: 27-32, 78). Κατά την περίοδο αυτή μεταφέρθηκε προοδευτικά η ευθύνη της μέριμνας των φτωχών από τα εκκλησιαστικά ιδρύματα στις κοινότητες. Με τον τρόπο αυτό, οι κοινότητες απέκτησαν οικονομικούς πόρους, τους οποίους διαχειρίζονταν η Εκκλησία. Προκειμένου μάλιστα να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους περιόρισαν την προσφορά βοήθειας μόνο στους φτωχούς της περιοχής ευθύνης τους. Καθιερώθηκαν κριτήρια για τη παροχή βοήθειας (σωματική και ψυχική υγεία, έσοδα κ.λπ.) και θεσπίστηκαν ειδικές διοικητικές υπηρεσίες

κοινωνικής μέριμνας. Οι υπηρεσίες δεν πρόσφεραν μόνο υλική βοήθεια, αλλά προσπαθούσαν να μεταδώσουν στους φτωχούς έναν τρόπο συμπεριφοράς σύμφωνο με τις αξίες και τους κανόνες της μεσαιάς κοινωνικής τάξης.

Σημαντική σ' αυτό τον τρόπο θεώρησης ήταν η συμβολή του ανθρωπιστή Vives (1492-1540), ο οποίος ανέπτυξε ένα πρωτοποριακό για την εποχή του θεωρητικό μοντέλο αντιμετώπισης της φτώχειας. Ανάγει την εξεύρεση εργασίας ως το σπουδαιότερο μέσο για την υποστήριξη των φτωχών. Η εργασία θα πρέπει να ανταποκρίνεται στις δυνατότητες του κάθε ατόμου, η γνώση των οποίων θα προκύπτει από λεπτομερή καταγραφή των στοιχείων του κάθε απόρου, από τις αρμόδιες υπηρεσίες. Το κράτος θα πρέπει να αναθέτει δημόσια έργα στους εργοδότες εκείνους που είναι πρόθυμοι να απασχολήσουν απόρους και κυρίως φτωχούς μαθητευόμενους (Καναβάκης, 2002: 27-32). Ένα χριστιανικό κράτος έχει καθήκον να συντηρεί τους λιγότερο τυχερούς των πολιτών του, και δεν πρέπει να εκχωρεί αυτό το καθήκον αποκλειστικά στην πρωτοβουλία των ιδιωτών (Kamen, 2002: 327).

Στα πλαίσια του πνεύματος της Αναγέννησης αρχίζει να διαμορφώνεται η αντίληψη της πρόνοιας ως δικαίωμα, στα πλαίσια της ανάπτυξης των ατομικών δικαιωμάτων. Αναγνωρίζεται ότι η βοήθεια πρέπει να είναι εξατομικευμένη στις γνήσιες περιπτώσεις ανάγκης, αλλά και ότι πρέπει να δοθεί έμφαση και σε προληπτικά μέτρα. Η φιλανθρωπία εξακολουθεί να αποτελεί τον θεμέλιο λίθο της πρόνοιας, συνδέεται όμως όλο και περισσότερο με θέματα οργάνωσης εργασίας και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Συγχρόνως προωθείται η οργάνωση και η εξειδίκευση στα πλαίσια της ιδρυματοποίησης, με κυρίαρχη πάντα την παρουσία της Εκκλησίας.

Ήδη όμως από το τέλος της περιόδου της Αναγέννησης σημειώνεται η απαρχή μιας σημαντικής στροφής στην αντίληψη για τη φτώχεια και την αντιμετώπισή της, όπου τη χριστιανική φιλευσπλαχνία και τα κατασταλτικά μέτρα διαδέχεται σιγά σιγά η οργάνωση και η απασχόληση των απόρων και η διαπαιδαγώγησή τους με στόχο την καλλιέργεια θετικών στάσεων στην εργασία και τον περιορισμό της επαιτείας. Απόρροια αυτής της στροφής αποτελούν και οι νόμοι για τη φτώχεια της Ελισάβετ στην Αγγλία το 1601, με τους οποίους ρυθμίζεται με νομοθετικό τρόπο η αντιμετώπιση της φτώχειας και μπαίνουν κριτήρια κατάταξης του πληθυσμού των φτωχών ανάλογα με την ικανότητά τους για εργασία. (Στασινοπούλου, 1992: 39-40). Οι άποροι χωρίστηκαν σε επιμέρους κατηγορίες, με την κάθε κατηγορία αποδέκτη ειδικής αρωγής. Οι ικανοί προς εργασία άποροι υποχρεούνταν να εργαστούν ή να

εγκλειστούν σε σωφρονιστικά ιδρύματα, τα παιδιά υποχρεούνταν να εργαστούν ή να προσληφθούν ως μαθητευόμενοι ενώ στους ασθενείς και αναπήρους παρέχονταν στέγη και φροντίδα με έξοδα της ενορίας ή της κομητείας. Η επαιτεία και η αλητεία απαγορεύτηκαν (Kamen, 2002: 332). Στόχος ήταν ο έλεγχος και περιορισμός των φτωχών και της επαιτείας, σε τοπικό επίπεδο, όπου διορίζονταν ειδικοί επίτροποι για τη λειτουργία του συστήματος, που ενισχύονταν οικονομικά με την επιβολή σχετικής φορολογίας (Στασινοπούλου, 1992: 39-40).

Στην εποχή της Απολυταρχίας παρουσιάζεται μείωση του αγροτικού πληθυσμού ενώ ο αριθμός των απόρων και των ακτημόνων αυξάνεται. Στις πόλεις οι ανώτερες τάξεις που αποτελούν μια μικρή μειοψηφία κατέχουν την οικονομική και πολιτική εξουσία. Ένας μεγάλος αριθμός πολιτών που σε πολλές πόλεις αγγίζει το 50% του συνολικού πληθυσμού, ζει με περιορισμένα δικαιώματα. Κάτω απ' αυτές τις δύο κατηγορίες βρίσκονται άνθρωποι που δεν έχουν κανένα δικαίωμα (περιστασιακοί εργάτες, άνεργοι, επαίτες, υπηρετικό προσωπικό κ.λπ.) και αποτελούν την κατώτερη τάξη των πόλεων. Το ποσοστό της κυμαίνεται από 30 μέχρι 60%. Η φτώχεια κατά την εποχή του απολυταρχισμού αντιμετωπίζεται με τη δημιουργία «Ιδρυμάτων Εργασίας». Στα ιδρύματα αυτά τα άτομα εξαναγκάζονταν σε υποχρεωτική εργασία. Σ' αυτά εντάσσονταν επαίτες, άτομα τρίτης ηλικίας, άρρωστοι, φτωχές χήρες, καταδικασμένοι βαρυποινίτες, δύστροπα παιδιά κ.λπ. Η συγκέντρωση στον ίδιο χώρο τόσων ανομοιογενών ομάδων αποτέλεσε τη χειρότερη λύση, αλλά εξασφάλιζε φτηνό εργατικό δυναμικό και εξοικείωνε τους τροφίμους με την εργατικότητα, την υπακοή και την ηθική, που εξυπηρετούσε την άρχουσα τάξη (Καναβάκης, 2002: 34-36).

Σύμφωνα με το πνεύμα του Φιλελευθερισμού, που επικρατεί κατά τον 18^ο αιώνα, το κράτος οφείλει να τηρεί παθητική στάση έναντι της οικονομίας. Ενδεικτικά αναφέρουμε το “laissez faire, laissez passer” (ελευθερία δράσης, ελευθερία κίνησης). Το κράτος διατηρεί την υποχρέωση να φροντίζει για την τήρηση και εφαρμογή των αστικών κανόνων. Σε αντίθεση με το πνεύμα της απολυταρχίας, ο Φιλελευθερισμός υποστηρίζει την άρση της δημόσιας μέριμνας για τους απόρους. Ο κύριος εκπρόσωπος της θεωρίας αυτής υπήρξε ο Άγγλος Thomas Robert Malthus (1766-1834) που η θεωρία του επηρέασε τις προσπάθειες αντιμετώπισης της εξαθλίωσης κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα. Κατά τον Malthus ο πληθυσμός της γης αυξάνεται με γεωμετρική πρόοδο ενώ τα αγαθά με αριθμητική. Άρα είναι φυσικό να υπάρχει φτώχεια και ανέχεια. Η φτώχεια και η ανέχεια δημιουργούν υψηλά ποσοστά

θνησιμότητας και ο πληθυσμός της γης παραμένει σε ανεκτά όρια. Επομένως κάθε κρατική βοήθεια προς τους φτωχούς αποβαίνει σε βάρος της υπόλοιπης κοινωνίας (Καναβάκης, 2002: 37). Στη Γαλλία, μετά την επανάσταση του 1789, το δικαίωμα στη δημόσια αρωγή θεωρείται οριακό και αφορά μόνο δύο κατηγορίες ενηλίκων: τους ανάπηρους που δε μπορούσαν να εργαστούν και τους υγιείς που δεν έβρισκαν δουλειά. Οι τότε επαναστάτες δε φαντάστηκαν ούτε για μια στιγμή ότι ένας άνθρωπος ο οποίος εργάζεται, μπορεί να λαμβάνει τόσο χαμηλό εισόδημα ώστε να θεωρείται σχεδόν πένητας. Αυτό το φαινόμενο, σε μεγάλη κλίμακα πλέον, θα το ανακαλύψουν τον 19^ο αιώνα. Ενώ ο πένητας του 18^{ου} αιώνα συνιστά ατομική περίπτωση, η φτώχεια του 19^{ου} αιώνα είναι ένα μαζικό κοινωνικό φαινόμενο, κυρίαρχο στους κόλπους της εργατικής τάξης: προεικονίζει την έλευση ενός νέου τύπου συλλογικής κοινωνικής κατάστασης, του προλεταριάτου. Αυτή η κατάσταση δε μπορεί να αντιμετωπιστεί με την απλή αρωγή και τείνει να αμφισβητήσει τα ίδια τα θεμέλια της οργάνωσης της κοινωνίας, απειλώντας να διαρρήξει την παλιότερη συνεκτικότητα ανάμεσα στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας και το δικαίωμα στην πρόνοια (Ροζανβαλόν, 2003: 33-35).

Στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα οι κοινότητες και η Εκκλησία, ιδιαίτερα ο κατώτερος κλήρος και τα μοναστήρια αναπτύσσουν σημαντική δράση συνδέοντας την πρόνοια με το ζήτημα της εθνικής επιβίωσης (Στασινοπούλου, 1992: 34-40). Αντίστοιχοι μηχανισμού εγκλεισμού και άσυλα εργασίας δεν εμφανίστηκαν κι αυτό οφείλεται στο γεγονός πως ούτε την περίοδο της Τουρκοκρατίας ούτε στα μετέπειτα χρόνια, μετά τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας, υπήρξε καμιά διαδικασία καταστροφής της αγροτικής οικονομίας για να υπάρξει μαζική αγροτική έξοδος. Μια προσπάθεια μεταφοράς των ασύλων εργασίας έγινε σε μικρή έκταση από τον Καποδίστρια όταν χρησιμοποίησε τους άθλιους και ρακένδυτους που είχαν συρρεύσει στην Αίγινα για την οικοδόμηση κτιρίων, πιθανόν με αντάλλαγμα τον «άρτον τον επιούσιον» (Αλεξίου, 1999: 146).

Πριν λοιπόν από την ανάπτυξη της οργανωμένης κρατικής παρέμβασης, υπήρχαν μορφές συλλογικής κάλυψης ή καταναγκασμού, όπου συμμετείχαν οι εκάστοτε θεσμοί άσκησης της εξουσίας. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε την ανάπτυξη της κοινωνικής πολιτικής ως προϊόν οργανωμένης παρέμβασης του σύγχρονου αστικού κράτους.

Απ' την κοινωνική φροντίδα στην κοινωνική πολιτική και το κράτος πρόνοιας

Με τον όρο κοινωνικό πρόβλημα υποδηλώνεται μια κατάσταση που προκαλεί δυσφορία σε ένα σημαντικό κομμάτι του κοινωνικού συνόλου. Ένα τμήμα του κοινωνικού συνόλου είναι σημαντικό είτε γιατί κατέχει δεσπόζουσα θέση είτε γιατί αποτελεί μια αριθμητικά σοβαρή μερίδα. Από την άλλη μεριά μια κατάσταση προκαλεί δυσφορία όχι μόνο γιατί ενοχλεί ή είναι ανεπιθύμητη αλλά και γιατί δεν αντιμετωπίζεται σωστά ή έγκαιρα, δεν προλαμβάνεται η εμφάνιση ή η επιδείνωσή της και τέλος γιατί δεν ανταποκρίνεται σ' αυτό που θα έπρεπε και θα μπορούσε να είναι. Τα περισσότερα ίσως από τα κοινωνικά προβλήματα οφείλονται στη μεταβολή των στάσεων απέναντι στις σχέσεις και στα πράγματα, που προέρχονται από τη μεταβολή των αντιλήψεων για το τι θα έπρεπε και τι θα μπορούσε να υπάρχει. Στις σύγχρονες κοινωνίες η παρεμβατική ή προληπτική ενέργεια σε σχέση με ένα κοινωνικό πρόβλημα ονομάζεται πολιτική. Όταν μιλάμε για οικονομική ή κοινωνική πολιτική, εννοούμε τη λήψη μέτρων με συγκεκριμένο περιεχόμενο για την παραγωγή ή διατήρηση μιας επιθυμητής κατάστασης (Τσαούσης, 1999: 125).

Ο όρος «κοινωνική πολιτική» πρωτοεμφανίστηκε στη Γερμανία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα με στενή και πολύ συγκεκριμένη έννοια, δηλαδή την κρατική παρέμβαση για την επίλυση των προβλημάτων και την εξασφάλιση της ευημερίας της εργατικής τάξης. Η ταχεία εκβιομηχάνιση της Γερμανίας κατά τον 19^ο αιώνα είχε ως αποτέλεσμα μέσα από την ένωση των εργατικών σωματείων να δημιουργηθεί το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα με βασικό στόχο να προωθήσει:

- Το ελεύθερο κράτος.
- Τη σοσιαλιστική κοινωνία.
- Την κατάργηση του συστήματος μισθών και της εκμετάλλευσης
- Τη νομική κατοχύρωση συγκεκριμένου ωραρίου εργασίας
- Την απαγόρευση της εργασίας για παιδιά και γυναίκες
- Την επιβολή προστατευτικών διατάξεων για την εργασία
- Τη δυνατότητα συνασπισμού των κομμάτων
- Το δικαίωμα ψήφου για όλους

Ο τότε Γερμανός καγκελάριος Otto von Bismarck (1825-1898), σε μια προσπάθεια να ανακόψει την υποστήριξη των εργατών στο Σοσιαλδημοκρατικό

Κόμμα που απειλούσε την κυρίαρχη κοινωνική τάξη, ανέπτυξε μια πολιτική μέσα από νόμους οι οποίοι καθόριζαν:

- Μέτρα για τη φορολόγηση υψηλών εισοδημάτων
- Την κοινωνική ασφάλιση για την υγεία (1883)
- Την ασφάλιση από ατύχημα στο χώρο της εργασίας
- Την ασφάλιση για ενδεχόμενη αναπηρία και τη συνταξιοδότηση (1889) (Μυλωνάκου-Κεκέ, 2003: 195-196).

Από τότε μέχρι σήμερα, περίοδο κατά την οποία αναπτύχθηκε σταδιακά το κράτος πρόνοιας στις δυτικές κοινωνίες, ο όρος κοινωνική πολιτική απέκτησε ποικίλες σημασίες. Για τον T. H. Marshall, κοινωνική πολιτική, είναι η πολιτική των κυβερνήσεων που αποβλέπει στην εφαρμογή μέτρων με άμεση επίπτωση στην ευημερία των πολιτών μέσω της προσφοράς σε αυτούς υπηρεσιών ή εισοδήματος. Για τον P. Townsend, κοινωνική πολιτική είναι η λογική που κατευθύνει τις κοινωνίες προς την πραγματοποίηση κοινωνικών σκοπών καθώς και προς την αξιολόγηση και το συνδυασμό των ποικίλων αυτών σκοπών. Κατά την Δημάκη (1990) ο πρώτος ορισμός είναι αρκετά στενός γιατί ταυτίζει την κοινωνική πολιτική με την κρατική, αγνοώντας την όποια πολιτική ασκείται από άλλους φορείς (Εκκλησία, ιδιωτικά ιδρύματα, εταιρίες και επιχειρήσεις) και ο δεύτερος πολύ ευρύς. Η ίδια προτείνει έναν ενδιάμεσο ορισμό, ο οποίος ορίζει την κοινωνική πολιτική ως: το οργανωμένο σύστημα κοινωνικών υπηρεσιών και θεσμών που έχουν ως αντικείμενο να βοηθήσουν άτομα και ομάδες να επιτύχουν ικανοποιητικά επίπεδα ζωής και υγείας, προσωπικούς και κοινωνικούς δεσμούς οι οποίοι θα τους επιτρέψουν να αναπτύξουν πλήρως τις ικανότητές τους και θα τους διασφαλίσουν ευημερία σε εναρμόνιση με τις οικογενειακές τους ανάγκες και τις ανάγκες της ευρύτερης κοινωνίας.

Τα ειδικότερα πεδία δράσης της κοινωνικής πολιτικής είναι τα ακόλουθα:

- Η εξασφάλιση και προστασία της εργασίας.
- Η κοινωνική ασφάλιση
- Η προστασία των προβληματικών και ασθενών κατηγοριών του πληθυσμού, κυρίως μέσω παροχής υπηρεσιών ή εισοδήματος αλλά και ενίσχυσης σημαντικών κοινωνικών θεσμών, όπως λόγω χάρη η οικογένεια, οι συνεταιρισμοί κ.λ.π.
- Η εκπαιδευτική πολιτική.
- Η στεγαστική πολιτική.

- Η προστασία του περιβάλλοντος.
- Η αποτελεσματική καταπολέμηση της κοινωνικής παθολογίας.

Είναι φανερό ότι τα πεδία ενδιαφέροντος και δράσης της κοινωνικής πολιτικής δεν αντιπροσωπεύουν μια στατική κατάσταση αλλά συνεχώς εμπλουτίζονται και εξειδικεύονται καθώς οι συνθήκες και οι νέες ανάγκες τείνουν να αλλάζουν μέσα στις κοινωνίες μας.

Η κοινωνική πολιτική δεν είναι μόνο εφαρμογή μέτρων για τη βελτίωση του επιπέδου και της ποιότητας της κοινωνικής ζωής των πολιτών, δηλαδή πράξη, αλλά και επιστήμη, δηλαδή γνώση. Χωρίς επιστημονική θεμελίωση τα εφαρμοζόμενα κάθε φορά μέτρα της κοινωνικής πολιτικής δε μπορεί παρά να είναι πρόχειρα, αποσπασματικά και πολλές φορές αλληλοσυγκρουόμενα. Δεν είναι δυνατό να ασκηθεί μια αποτελεσματική κοινωνική πολιτική χωρίς έρευνα των συγκεκριμένων συνθηκών και κοινωνικών αναγκών των διαφόρων κατηγοριών ενός δεδομένου πληθυσμού και ορθολογική ανάλυση των επιθυμητών κοινωνικών στόχων (Λαμπίρη – Δημάκη, 1990: 201).

Στο χώρο της κοινωνικής πολιτικής επικράτησε για μεγάλο διάστημα η σύνδεση της ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας με τα δύο κύρια μοντέλα της πρόνοιας, το «υπολειμματικό» και το «θεσμικό – αναδιανεμητικό».

Το υπολειμματικό μοντέλο στηρίζεται στην αντίληψη ότι η κάλυψη των αναγκών πρέπει να γίνεται μέσα από τους μηχανισμούς της ελεύθερης αγοράς και από την οικογένεια. Το κράτος παρεμβαίνει σε περιπτώσεις που η με τέτοιο τρόπο κάλυψη δεν είναι εφικτή. Στόχος είναι η αποφυγή της εξαθλίωσης και η παροχή βοήθειας σ' εκείνους που πραγματικά τη χρειάζονται, ενθαρρύνοντας ταυτόχρονα την ιδιωτική πρωτοβουλία και τον υγιή ανταγωνισμό. Το υπολειμματικό μοντέλο χρησιμοποιεί μεθόδους επιλεκτικής κάλυψης, αναπτύσσοντας συστήματα εξακρίβωσης της οικονομικής κατάστασης και των συγκεκριμένων αναγκών που τεκμηριώνουν το δικαίωμα παροχής βοήθειας.

Το θεσμικό - αναδιανεμητικό μοντέλο αναπτύσσει μεθόδους καθολικής κάλυψης, επισημαίνει την αδυναμία αποτελεσματικής κάλυψης αναγκών μέσα απ' τους μηχανισμούς της αγοράς, η οποία αναπαράγει και εντείνει την κοινωνική ανισότητα. Ασκει κριτική στο υπολειμματικό μοντέλο για την επικέντρωσή του στη θεραπεία των κοινωνικών προβλημάτων και όχι στην πρόληψη, και για τον κοινωνικό στιγματισμό όσων προσφεύγουν στις κρατικές υπηρεσίες. Στις αξίες του ατομικισμού

και του ανταγωνισμού αντιτάσσει το αίσθημα συλλογικής ευθύνης και την επίτευξη κοινωνικής συνοχής.

Το θεσμικό – αναδιανεμητικό μοντέλο ταυτίστηκε στα αναπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη, στη μεταπολεμική περίοδο, με το κράτος πρόνοιας. Ωστόσο πολλοί σύγχρονοι μελετητές από το χώρο της ευρύτερης αριστεράς, του ρεφορμιστικού σοσιαλισμού και του φεμινιστικού κινήματος υποστηρίζουν ότι η μεταπολεμική διεύρυνση του αστικού κράτους αποτελεί ένα μίγμα μέτρων της μιας ή της άλλης μορφής, με συνύπαρξη ιδιωτικής και κρατικής παροχής.

Ο όρος λοιπόν «κράτος πρόνοιας» αναφέρεται στην ιστορικά καθορισμένη μορφή του αστικού κράτους στις αναπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες, η οποία χαρακτηρίζεται από μεγάλη διεύρυνση της κοινωνικής του λειτουργίας, ιδιαίτερα στη σφαίρα της κοινωνικής αναπαραγωγής. Αναλαμβάνει την ευθύνη κάλυψης αναγκών απασχόλησης, υγείας, παιδείας, κατοικίας, κοινωνικής φροντίδας, προστασίας του περιβάλλοντος και του ελεύθερου χρόνου για τον ενεργό και μη ενεργό πληθυσμό, αναπτύσσοντας το μηχανισμό του για την παροχή των ανάλογων υπηρεσιών ή για τη ρύθμιση παροχής τους από τον ιδιωτικό – κερδοσκοπικό και μη - τομέα. Αποτελεί συγχρόνως ένα ιδεατό μοντέλο κράτους, βασισμένο στις αρχές της κοινωνικής δικαιοσύνης και της σχεδιασμένης συλλογικής δράσης, με απώτερο στόχο την επίτευξη – ποσοτικά και ποιοτικά – της ευημερίας των πολιτών και την εξάλειψη ή τουλάχιστο τη σημαντική μείωση της κοινωνικής ανισότητας (Στασινοπούλου, 1992: 23-26).

Το κράτος πρόνοιας αναπτύχθηκε ιστορικά στηριγμένο σε ένα σύστημα υποχρεωτικών ασφαλίσεων όπου οι κοινωνικές εγγυήσεις συνδέονταν με την εφαρμογή της υποχρεωτικής ασφάλισης, η οποία κάλυπτε τους κυριότερους κινδύνους της ζωής (αρρώστια, ανεργία, σύνταξη, αναπηρία κ.λπ.). Η ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας πέτυχε εν πολλοίς να κατανικήσει τη χρόνια κοινωνική ανασφάλεια και να περιορίσει δραστικά τους φόβους για το αύριο. Η κατάσταση του προλεταριάτου μετασηματίστηκε ριζικά ως αποτέλεσμα των κοινωνικών αγώνων, της οικονομικής ανάπτυξης και της ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας, το οποίο στην πραγματικότητα λειτουργεί, ως μηχανισμός αναπλήρωσης εισοδήματος, στηριζόμενο στην αρχή του διαχωρισμού της οικονομικής από την κοινωνική σφαίρα. Στο τέλος της Ένδοξης Τριακονταετίας κατά τα τέλη της δεκαετίας του '70, η ουτοπία μιας κοινωνίας απελευθερωμένης από την ανάγκη κι ενός ατόμου προστατευμένου έναντι

των κυριότερων κινδύνων της ζωής φάνταζε πραγματοποιήσιμη (Ροζανβαλόν, 2001: 17-22).

Κατά τη Σπανού (2005: 126-129) η καθιέρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων και η ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας είχαν ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη των δημοσίων υπηρεσιών. Οι δημόσιες υπηρεσίες ως οργανικές οντότητες υλοποιούν το ιδεώδες της κοινωνικής αλληλεγγύης και ασφάλειας, διέπονται από αρχές λειτουργίας (ισότητα, συνέχεια, προσαρμοστικότητα αλλά και ουδετερότητα και συχνά, δωρεάν παροχή υπηρεσιών) που τις διαφοροποιούν από την αγορά. Η αποστολή τους είναι η εξυπηρέτηση των κοινωνικών αναγκών. Ωστόσο με την έλευση της δεκαετίας του '80 τα δημόσια ελλείμματα, η ανεργία, οι αλλαγές στην αγορά εργασίας και η επιβράδυνση της ανάπτυξης σε συνδυασμό με την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού, οδηγούν σε πολιτικές περιστολής των δαπανών.

Σύμφωνα με τον Apple (2002: 50-52), ο νεοφιλελευθερισμός έχει ως όραμα το αδύναμο κράτος. Οτιδήποτε ιδιωτικό είναι καλό και οτιδήποτε δημόσιο είναι κακό. Οι δημόσιες υπηρεσίες όπως είναι οργανωμένες και όπως διοικούνται σπαταλούν οικονομικούς πόρους που θα έπρεπε να διοχετεύονται στον ιδιωτικό τομέα. Κυρίαρχος κανόνας είναι πλέον η ανάλυση κόστους - οφέλους. Η αγορά είναι ο ρυθμιστής των πάντων. Κυρίαρχο ρόλο στην ιδεολογία του νεοφιλελευθερισμού έχει η έννοια του καταναλωτή. Ο κόσμος στην ουσία είναι ένα απέραντο σούπερ μάρκετ και η δυνατότητα επιλογής του καταναλωτή είναι ο εγγυητής της δημοκρατίας. Έτσι η δημοκρατία από πολιτική έννοια, μετατρέπεται σε καθαρά οικονομική. Ο νεοφιλελευθερισμός στο σύνολό του συνδέεται με μια ευρύτερη διεργασία μετατόπισης απόδοσης των ευθυνών από τις κυρίαρχες ομάδες, στο κράτος και στους φτωχούς. Σύμφωνα με τον Γρόλλιο (1999:22), η νεοφιλελεύθερη αναδιάρθρωση είναι πρωταρχικά μια ολόπλευρη επίθεση των δυνάμεων του κεφαλαίου διεθνώς, η οποία εκτυλίσσεται με διαφορετικούς ρυθμούς και επιμέρους χαρακτηριστικά σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό, στοχεύοντας στη ριζική αλλαγή των συσχετισμών δύναμης σε βάρος των δυνάμεων της εργασίας. Κύρια συστατικά της είναι: α) ο περιορισμός των κοινωνικών πολιτικών και των επενδυτικών παρεμβάσεων του κράτους, β) οι αλλαγές στις μορφές των παραγωγικών/κοινωνικών σχέσεων και της οργάνωσης της παραγωγής στην κατεύθυνση της ευελιξίας-ευλυγισίας και γ) η δημιουργία και ισχυροποίηση υπερεθνικών-περιφερειακών μηχανισμών.

Σημαντικό ρόλο σ' αυτή την αναθεώρηση της πράξης και της σκέψης διαδραμάτισαν οι νεοφιλελεύθερες δυνάμεις που κυβέρνησαν στη Μ. Βρετανία και

τις Η.Π.Α στις δεκαετίες του 1980 και 1990, καθώς και το πολιτικό τους πρόγραμμα. Η ιδεολογία και η πρακτική του νεοφιλελευθερισμού προσδιόρισαν αποφασιστικά το τοπίο της συζήτησης και της αμφισβήτησης και έθεσαν τις βάσεις για μια διαρκή και εντεινόμενη κριτική του κράτους πρόνοιας που διαρκεί ως τις μέρες μας. (Ροζανβαλντόν: 2001: 9).

Η κριτική του παραδοσιακού κράτους πρόνοιας ως σπάταλου και αναποτελεσματικού είχε ως αποτέλεσμα κατά τη Σπανού (2005: 136-137) την αμφισβήτηση των καθολικών παροχών και τη στροφή προς τρεις νέες κατευθύνσεις: α) προτεραιότητα στην οικονομική λογική της συγκράτησης ή της συμπίεσης των κοινωνικών δαπανών, με αιχμή την αναζήτηση αποδοτικότερης και αποτελεσματικότερης χρήσης των πόρων, β) επικέντρωση σε συγκεκριμένες ομάδες-στόχοι οι οποίες περιγράφονται με όλο και στενότερα κριτήρια, κατόπιν ελέγχου πόρων, και γ) ενεργοποίηση των επωφελούμενων προκειμένου να βγουν το συντομότερο από το καθεστώς ανάγκης στο οποίο βρίσκονται και έτσι να μειωθεί ο πληθυσμός που εξαρτάται από τις κοινωνικές παροχές (ενεργητικές πολιτικές). Οι τρεις αυτές τάσεις αποτυπώνονται σαφώς στις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι νέες κοινωνικές πολιτικές περιστρέφονται γύρω από την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και της ένταξης των αποκλεισμένων και απομακρύνονται από το στόχο του παραδοσιακού κράτους πρόνοιας που ήταν η άμβλυνση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων. Έννοιες όπως της «νέας φτώχειας» και του «κοινωνικού αποκλεισμού», περιγράφουν το φαύλο κύκλο υποβάθμισης των συνθηκών ζωής εκείνων που βγαίνουν απ' το καθεστώς απασχόλησης, το οποίο αποτέλεσε για πολλά χρόνια τη βάση του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας και ευημερίας. Η μακροχρόνια ανεργία, οι α-τυπικές μορφές εργασίας, η ασυνέχεια της απασχόλησης, η αδυναμία ένταξης των νέων στην αγορά εργασίας κ.λπ. συνιστούν παραδείγματα που κατέστησαν ανεπαρκή τα εργαλεία των μέχρι προ ετών κοινωνικών πολιτικών. Όπως και να χαρακτηριστεί η κρίση του κράτους πρόνοιας, συνδέεται με την αναπροσαρμογή της κρατικής παρέμβασης στην αντιμετώπιση και στη διαχείριση των κοινωνικών ανισοτήτων.

Κράτος πρόνοιας και κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα

Σύμφωνα με τον Ματσαγγάνη (2004) η κοινωνική προστασία, για έναν περίπου αιώνα από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, κάλυπτε μόνο τους δημοσίους υπαλλήλους και τους αξιωματικούς του στρατού. Το 1922 τα ασφαλιστικά ταμεία αριθμούσαν τα 10.000 μέλη. Προγράμματα επείγουσας βοήθειας καθιερώθηκαν για πρώτη φορά μετά τα γεγονότα του 1922-23 με σκοπό την επανεγκατάσταση των νεοφερμένων. Νόμοι κοινωνικής ασφάλισης ψηφίστηκαν επίσης το 1928 με τη επανεκλογή των Φιλελευθέρων. Το ΙΚΑ δημιουργήθηκε στη δεκαετία του 1930 και επέκτεινε την υποχρεωτική ασφάλιση σε όλους τους μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα, παρέχοντας συντάξεις (γήρατος και αναπηρίας) και ασφάλιση υγείας. Η αρχική ιδέα ήταν κάτω απ' την ομπρέλα του να ενσωματωθούν σταδιακά όλα τα προϋπάρχοντα ειδικά ταμεία. Κάτι που τελικά δεν συνέβη και η κοινωνική ασφάλιση ακολούθησε μια πορεία που τη χαρακτήριζε απ' τη μια ο κατακερματισμός σε επαγγελματική βάση κι απ' την άλλη η προνομιακή μεταχείριση των κατηγοριών που εθεωρείτο ότι ταυτίζονταν πολιτικά με τη μεταπολεμική τάξη πραγμάτων. Ο Αφουξενίδης (1999: 242) αναφέρει ότι στη μεταπολεμική Ελλάδα δε δόθηκε έμφαση από πλευράς κράτους στην ανάπτυξη δομών πρόνοιας. Το ρόλο αυτό παίζουν αναγκαστικά οι παραδοσιακές μορφές άτυπης πρόνοιας (οικογένεια, αλληλοβοήθεια, άτυπες μορφές εργασίας) χωρίς την παροχή οργανωμένης βοήθειας από το κράτος. Το κράτος αναπτύχθηκε στη βάση της προσφοράς ασφαλιστικών παροχών προς ορισμένες κατηγορίες επαγγελματιών που κρίθηκαν απαραίτητοι για τη συνεχιζόμενη ομαλή λειτουργία του.

Η ασφάλιση της ανεργίας θεσμοθετήθηκε το 1954, ενώ την ίδια εποχή έγιναν τα πρώτα βήματα για την οργανωμένη ενίσχυση σε ιδιαίτερα ευάλωτες ομάδες (τυφλοί, ορφανά). Το 1961 ιδρύθηκε ο ΟΓΑ αλλά η χρηματοδότηση του νέου οργανισμού υπήρξε ανεπαρκής και στην πράξη παρείχε μόνο συνταξιοδοτικά βοηθήματα γήρατος και χηρείας. Το χάσμα μεταξύ των αγροτών και των κατοίκων της πόλης σε ζητήματα ασφάλισης φτάνει μέχρι τις μέρες μας. Μόλις το 1998 ο ΟΓΑ μετεξελίχθηκε σε ταμείο κύριας ασφάλισης σε ανταποδοτική βάση.

Η στρατιωτική δικτατορία, σε μια προσπάθεια προβολής μιας πατερναλιστικής εικόνας, επέδειξε μεγάλο ζήλο στο πεδίο της κοινωνικής πρόνοιας. Καθιέρωσε χρηματικά επιδόματα για τη στήριξη πολύτεκνων οικογενειών (για κάθε παιδί πέραν του τρίτου), και καθιέρωσε επίσης ένα γενικό πλαίσιο για την παροχή

κοινωνικής πρόνοιας στους «απόρους», τα άτομα με αναπηρίες και τα θύματα φυσικών καταστροφών.

Σύμφωνα με το Χλέτσο (1999: 276) η άσκηση κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα μέχρι το 1974 αποσκοπούσε κυρίως στην ικανοποίηση των πελατειακών αναγκών του ελληνικού κράτους και στην προσπάθεια νομιμοποίησής του έχοντας ως δεδομένο τον περιορισμό των κοινωνικών και πολιτικών ελευθεριών. Ουσιαστικά το κράτος πρόνοιας άρχισε να αναπτύσσεται μετά τα μέσα της δεκαετίας του '70. Την περίοδο αυτή συναντούμε τα απαραίτητα βασικά συστατικά για την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας. Δηλαδή, μία ομοιογενή κοινωνική ομάδα (οι μισθωτοί αποτελούν το 60% του εργατικού δυναμικού), επέκταση των πολιτικών και δημοκρατικών ελευθεριών και την ανάπτυξη της αντίληψης ότι η κοινωνία είναι υπεύθυνη απέναντι στον πολίτη θεωρώντας την αναπαραγωγή του ατόμου και της εργατικής του δύναμης ως αποκλειστικό της καθήκον.

Με την αποκατάσταση της δημοκρατίας και ιδιαίτερα μετά τη νίκη του ΠΑΣΟΚ το 1981, εγκαινιάστηκε μια περίοδος επέκτασης του κοινωνικού κράτους. Τα κατώτατα ημερομίσθια αυξήθηκαν κατά 40%, με αποτέλεσμα την αύξηση συντάξεων και άλλων επιδομάτων, η σύνταξη του ΟΓΑ διπλασιάστηκε και επεκτάθηκε και στις γυναίκες και καθιερώθηκε σύνταξη ανασφάλιστων υπερηλίκων. Θεσμοθετήθηκαν επίσης τα ΚΑΠΗ και ιδρύθηκε το ΕΣΥ που φιλοδοξούσε να γίνει ένα καθολικό σύστημα υγείας. Η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα φάνηκε για μια στιγμή να νομιμοποιεί τις διεκδικήσεις για ένα επίπεδο εισοδήματος και κοινωνικής προστασίας αντίστοιχο των υπόλοιπων ευρωπαϊκών χωρών.

Την περίοδο της διακυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας 1991-93 έγινε μια προσπάθεια συνταξιοδοτικής μεταρρύθμισης με καθορισμό τα 65 έτη ως γενικού ορίου συνταξιοδότησης. Για την αντιμετώπιση της φτώχειας των ανασφάλιστων ηλικιωμένων το όριο ηλικίας μειώθηκε από τα 68 στα 65 έτη. Θεσπίστηκαν επίσης βελτιωμένα μέτρα πολυτεχνικών επιδομάτων. Το 1996 καθιερώνεται το ΕΚΑΣ, επιτρέποντας στην κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ να παρακάμψει προηγούμενη δέσμευσή της για αποκατάσταση της ισοτιμίας της κατώτατης σύνταξης στα 20 κατώτατα ημερομίσθια το μήνα. Στα πλαίσια των προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών το 2002 εφαρμόστηκε πιλοτικά το πρόγραμμα «βοήθεια στο σπίτι» ενώ δημιουργήθηκε Εθνικός Οργανισμός Κοινωνικής Φροντίδας με σκοπό το συντονισμό των διάσπαρτων πρωτοβουλιών σε αυτόν τον τομέα (Ματσαγγάνης, 2004).

Πρόσφατες μελέτες, αναφερόμενες στα βασικά χαρακτηριστικά της πρόνοιας τονίζουν την έλλειψη υποδομών αλλά και τον επιδοματικό χαρακτήρα της (Αφουξενίδης, 1999: 244). Τα διάφορα επιδόματα δεν απευθύνονται στους φτωχούς εν γένει αλλά σε ειδικές κατηγορίες δικαιούχων που κάθε άλλο παρά εξαντλούν το σύνολο των «φτωχογόνων» περιπτώσεων. Το πλέγμα των παροχών κοινωνικής πρόνοιας δε συνιστά συνεκτικό σύστημα προστασίας των ατόμων και οικογενειών που κινδυνεύουν από εξαθλίωση λόγω χαμηλού εισοδήματος. Οι κοινωνικές μεταβιβάσεις πέραν των επιδομάτων αφορούν κυρίως τις συντάξεις (Ματσαγγάνης: 2004: 127). Ωστόσο το κράτος πρόνοιας στην Ελλάδα δέχεται κριτική πριν ακόμα προλάβει να αναπτυχθεί. Η ηγεμονία του λόγου περί βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας φαίνεται αδήριτη. Δεν υπάρχει αντίστοιχος λόγος για τους φτωχούς, τους άνεργους και τα άτομα με ειδικές ανάγκες που δεν καλύπτονται επαρκώς ή δεν καλύπτονται καθόλου από την κρατική μέριμνα. Η έλλειψη πρόβλεψης για κοινωνική προστασία όσων γλιστρούν μέσα από τις σχισμές του ραγισμένου συστήματος κοινωνικών ασφαλίσεων δε θεωρείται ακόμα κοινωνικό πρόβλημα. Τα κενά κάλυψης ορισμένων μερίδων του πληθυσμού προδίδουν την προβληματική δομή του ελληνικού κράτους πρόνοιας συνολικά (Σωτηρόπουλος, 1999: 145). Ενδεικτικά, και σύμφωνα με τον Ματσαγγάνη (2004: 128), μπορούμε να αναφέρουμε κάποιες ομάδες ή άτομα που πέφτουν στα κενά του συστήματος πρόνοιας και κινδυνεύουν από φτώχεια:

- Άνεργοι που δεν έχουν δικαίωμα επιδότησης ανεργίας ή το έχουν εξαντλήσει
- Εργαζόμενοι με αμοιβή χαμηλότερη του ανειδίκευτου εργάτη
- Εργαζόμενοι με μερική ή εποχιακή απασχόληση χωρίς κοινωνική ασφάλιση
- Αγρότες με εκμεταλλεύσεις χαμηλής απόδοσης
- Μικροεπαγγελματίες
- Άτομα εκτός εργατικού δυναμικού (π.χ. νοικοκυρές)
- Χαμηλοσυνταξιούχοι
- Άτομα ανάκανα να εργαστούν εξαιτίας ασθένειας ή μητρότητας και δεν δικαιούνται κάποιας επιδότησης (π.χ. επειδή δεν έχουν κοινωνική ασφάλιση)
- Άτομα με ειδικές ανάγκες τα οποία για διάφορους λόγους δεν ανήκουν σε κάποια απ' τις κατηγορίες που αναγνωρίζονται και ενισχύονται από την Πρόνοια
- Παλιννοστούντες, ξένοι μετανάστες, τσιγγάνοι, εξαρτημένα άτομα κ.λπ.

Η φτώχεια στην Ελλάδα υπήρξε ζήτημα γενικού ενδιαφέροντος και ταυτόχρονα χαμηλής πολιτικής προτεραιότητας. Το Εθνικό Σχέδιο Δράσης 2001-03 και το δεύτερο κατά σειρά 2003-05 απέκλεισαν την πιθανότητα θεσμοθέτησης ή πειραματικής τουλάχιστο εφαρμογής προγράμματος ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος, πεδίο στο οποίο ακόμα και στις χώρες της Νότιας Ευρώπης έχουν σημειωθεί σημαντικές εξελίξεις (Ιταλία και Πορτογαλία έχουν κάνει σημαντικά βήματα προς αυτή την κατεύθυνση). Το γεγονός αυτό απομακρύνει την Ελλάδα από το «Ευρωπαϊκό κεκτημένο» και ταυτόχρονα καθιστά ευάλωτη τη θωράκιση κατά της φτώχειας.

Κοινωνική Πρόνοια και Εκκλησία: Η περίπτωση των συσσιτίων

Όπως καταδείχθηκε στην ιστορική ανασκόπηση της κοινωνικής φροντίδας η Εκκλησία είναι κατά περιόδους ο κύριος εκφραστής της κοινωνικής βοήθειας ή παρέχει το ιδεολογικό υπόβαθρο στην κυρίαρχη τάξη και το κράτος για φιλανθρωπίες, που απορρέουν από το αίσθημα ηθικής και θρησκευτικής πίστης. Στα νεότερα χρόνια και με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, φαίνεται πως ως θεσμός κατέχει δεσπόζουσα θέση στο ζήτημα της κοινωνικής πρόνοιας. Σύμφωνα με τον Διέλλα (www.ecclesia.gr) ο Καποδίστριας έλαβε μια σειρά από μέτρα που αποδεικνύουν τη σημασία που απέδιδε στη σωστή οργάνωση και λειτουργία της Εκκλησίας, καθώς και στην οικονομική της εξασφάλιση.

Πιο συγκεκριμένα:

- Συγκρότησε ειδική εκκλησιαστική επιτροπή με σκοπό την «περιφρούρηση της εκκλησιαστικής περιουσίας», που εξασφάλιζε τους απαραίτητους πόρους για την κοινωνική δράση της Εκκλησίας,
- ίδρυσε το υπουργείο «Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Παιδείας» με σκοπό, όπως αναφέρεται σε σχετική εγκύκλιο της 12^{ης} Σεπτεμβρίου 1829, τη συνεργασία πολιτείας και Εκκλησίας για την κοινωνική και πολιτική επανόρθωση του έθνους

- και τέλος, τον Ιούλιο του ίδιου έτους, έλαβε μια σειρά από μέτρα για τη βελτίωση των «ιερών φιλανθρωπικών και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Ελλάδος και για την ίδρυση νέων».

Ο ρόλος της Εκκλησίας ως εταίρου του επίσημου ελληνικού κράτους, σε θέματα κοινωνικής πολιτικής διατρέχει όλη τη σύγχρονη νεοελληνική ιστορία. Στο ν. 590/1977 «περί του καταστατικού χάρτου της Εκκλησίας της Ελλάδος» γίνονται τρεις σημαντικές αναφορές σχετικές με το κοινωνικό της έργο.

- Αναφορά πρώτη: στο άρθρο 2, αναφέρεται ότι «η Εκκλησία της Ελλάδος συνεργάζεται μετά της Πολιτείας, προκειμένου περί θεμάτων κοινού ενδιαφέροντος, ως ταύτης φροντίδος δια την περίθαλψιν των δεομένων εν γένει προστασίας», ανατίθεται δηλαδή στην Εκκλησία ο ρόλος ενός οιονεί επίσημου εταίρου του κράτους στην παροχή κοινωνικής προστασίας, ρόλο που η πολιτεία αναγνωρίζει με συνέπεια όλα τα επόμενα χρόνια.
- Αναφορά δεύτερη: στο άρθρο 10 παρ. 1, προβλέπεται η σύσταση Συνοδικής Επιτροπής με γνωμοδοτικές κυρίως αρμοδιότητες, «επί της κοινωνικής πρόνοιας και ευποιΐας».
- Αναφορά Τρίτη: άρθρα 46 και 47, συγκροτείται ο Οργανισμός Διοίκησης της Εκκλησιαστικής Περιουσίας, ο οποίος έχει γνωμοδοτικό κυρίως ρόλο «εις θέματα αξιοποιήσεως της καθόλου εκκλησιαστικής περιουσίας προς εξασφάλισιν των υλικών μέσων πραγματοποιήσεως των πνευματικών, κοινωνικών και φιλανθρωπικών σκοπών της Εκκλησίας» και καθορίζεται ο τρόπος εκποίησης των εκκλησιαστικών ακινήτων, τα οποία εξυπηρετούν αμέσως ή εμμέσως την εκπλήρωσιν φιλανθρωπικών ή μορφωτικών σκοπών της Εκκλησίας της Ελλάδος ή νομικών προσώπων αυτής».

Κεντρικό ρόλο στην κοινωνική πολιτική που ασκεί η Εκκλησία κατέχει η έννοια της φιλανθρωπίας, την οποία ορίζει ως εξής: «Φιλανθρωπία είναι το σύνολο των εκδηλώσεων και λαμβανομένων μέτρων, με τα οποία προλαμβάνουμε ή θεραπεύουμε την ατομική ή ομαδική, υλική ή ηθική και πνευματική δυστυχία ή εξαθλίωση. Πνευματική προϋπόθεση της φιλανθρωπίας είναι η πεποίθηση ότι οι άνθρωποι οφείλουν να αγαπούν τους συνανθρώπους τους, ως αδερφούς» (Εκκλησία της Ελλάδος, 2001: 23). Με βάση τον ορισμό αυτό, παρατηρούμε πως υπάρχει μια σαφής μετατόπιση σε σχέση με το ρόλο της φιλανθρωπίας - ελεημοσύνης όπως την

περιέγραφε ο Ακινάτης. Στο Μεσαίωνα η ελεημοσύνη δε στόχευε στην εξάλειψη του φαινομένου της εξαθλίωσης, αλλά στη σωτηρία της ψυχής του ελεούντος, και, επομένως η ύπαρξη των εξαθλιωμένων κρίνονταν απαραίτητη. Ο ορισμός (της φιλανθρωπίας) της σύγχρονης ελληνορθόδοξης Εκκλησίας κάνει λόγο για θεραπεία και πρόληψη. Το κίνητρο δεν είναι η σωτηρία της ψυχής του ελεούντος αλλά η αγάπη που οφείλει ο κάθε πιστός στους «αδελφούς» του. Σύμφωνα με τον Μαντζαρίδη (1985) αυτή η αγάπη είναι ανιδιοτελής και καλλιεργείται βασικά σε επίπεδο διαπροσωπικών σχέσεων. Η ευρύτερη εφαρμογή της χριστιανικής αγάπης από τα μέλη μιας κοινωνίας διαμορφώνει μια γενικότερη συνείδηση κοινωνικής αλληλεγγύης και ανάγει τη φιλανθρωπία σε αυτονόητη λειτουργία της κοινωνικής ζωής. Κατά τον ίδιο συγγραφέα η χριστιανική φιλανθρωπία άσκησε μεγάλη επίδραση στην κρατική νομοθεσία. Τα φιλανθρωπικά έργα υιοθετήθηκαν με την πάροδο του χρόνου από το κράτος και έγιναν θεσμοί. Εν ολίγοις, το κράτος πρόνοιας είναι η μετάθεση της φιλανθρωπίας από το επίπεδο των πρωτογενών στο επίπεδο των δευτερογενών σχέσεων. Η Εκκλησία δεν απομακρύνεται από το φιλανθρωπικό της έργο όταν η πρόνοια γίνεται θεσμός. Καθώς το κράτος την ελαφρύνει και μπορεί να ασχοληθεί με το ποιμαντικό της έργο και μη θέλοντας να λειτουργήσει ανταγωνιστικά προς αυτό, κρατά ένα ρόλο συμπληρωματικό και επεμβαίνει όταν εμφανίζονται νέες ανάγκες.

Η Εκκλησία σήμερα, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει και όπως η ίδια υποστηρίζει, παρουσιάζει πλούσια κοινωνική δράση και φιλανθρωπικό έργο με την οικονομική ενίσχυση εμπεριστάτων από φυσικές ή βίαιες καταστροφές (σεισμούς, πυρκαγιές, πολέμους κ.λπ.), με το ιεραποστολικό της έργο και με την ενίσχυση ή λειτουργία πολλών ευαγών ιδρυμάτων, όπως: συσσίτια, τράπεζες αίματος, ιδρύματα υποτροφιών, σχολές γονέων, γραφεία νεότητας, σχολές διαφόρων ειδικοτήτων, φροντιστήρια για σχολικά μαθήματα, άσυλα ανιάτων, θεραπευτήρια χρονίως πασχόντων, ιδρύματα για άγαμες μητέρες, γηροκομεία, ιδρύματα ατόμων με ειδικές ανάγκες, νοσοκομεία ιατρεία, κατασκηνώσεις, ξενώνες, οικοτροφεία, ορφανοτροφεία, βρεφονηπιακοί σταθμοί κ.λπ.

Τα εκκλησιαστικά συσσίτια εντάσσονται στους τομείς κοινωνικής δράσης των Γενικών και Ενοριακών Φιλόπτωχων Ταμείων των Μητροπόλεων και είναι η έμπρακτη έκφραση της Φιλανθρωπίας και της Χριστιανικής Αλληλεγγύης. Σύμφωνα με την Εκκλησία της Ελλάδος, σήμερα τα προγράμματα των Φιλόπτωχων Ταμείων απευθύνονται σε όλες τις ευάλωτες ομάδες πληθυσμού, με σεβασμό στην

προσωπικότητα, την ελευθερία και το δικαίωμα κάθε ανθρώπου να τύχει κοινωνικής προστασίας, ανεξάρτητα από φυλή, φύλο, ηλικία, θρήσκευμα και εθνικότητα.

Στόχοι των προγραμμάτων είναι:

α) Άμεση παροχή κάθε υλικής ή άλλης βοήθειας σε άτομα και ομάδες που βιώνουν συνθήκες φτώχειας, οικονομικού και κοινωνικού αποκλεισμού.

β) Η καταπολέμηση των αιτιών που προκαλούν τη φτώχεια, τον κοινωνικό και οικονομικό αποκλεισμό με διάφορα ειδικά προγράμματα στο μέτρο του δυνατού.

Τα προγράμματα αφορούν την:

α) ανακούφιση των ενδεών με τακτικά ή έκτακτα βοηθήματα,

β) αποφυλάκιση κρατουμένων,

γ) προικοδότηση απόρων κοριτσιών ή ορφανών,

δ) χορήγηση φοιτητικών υποτροφιών, φαρμάκων, ενδυμάτων, τροφών,

ε) εξόφληση λογαριασμών,

στ) σίτιση χιλιάδων απόρων,

η) παροχή στήριξης σε άστεγους (Εκκλησία της Ελλάδος, 2001:30).

Όπως παρατηρούμε ένα από τα ειδικά προγράμματα βοήθειας των ενοριών, αφορά στη σίτιση των απόρων. Η Εκκλησία και στην προκειμένη περίπτωση δια των Ενοριών οργανώνει τα κατά τόπους συσσίτια και διαχειρίζεται τις δωρεές των φιλόanthρωπων πιστών. Για τη λειτουργία των συσσιτίων η κάθε ενορία εκτός των έκτακτων εισφορών (δωρεών), αξιοποιεί την εθελοντική εργασία και τα έσοδα του φιλόπτωχου ταμείου (αυτό το ταμείο διαχωρίζεται από το γενικό ταμείο κάθε ενορίας). Με βάση επίσημα στοιχεία της Εκκλησίας, αυτή τη στιγμή είναι καταγεγραμμένα 188 συσσίτια – τράπεζες αγάπης, σε όλη την ελληνική επικράτεια (Ι. Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2005). Κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας υπέπεσε στην αντίληψή μας πως λειτουργούν, στη Θεσσαλονίκη τουλάχιστο, συσσίτια μη καταγεγραμμένα. Η σύγκριση των καταγεγραμμένων συσσιτίων με τα υπάρχοντα, δείχνει πως απ' τα έξι τουλάχιστο που λειτουργούν στην Ι. Μ. Θεσσαλονίκης τα τρία μόνο αναφέρονται στους επίσημους καταλόγους της εκκλησίας. Αυτό σημαίνει πως υπερβαίνουν κατά πολύ τον προαναφερθέντα αριθμό.

Ο συνολικός αριθμός των σιτιζομένων παραμένει αδιευκρίνιστος. Η υπεύθυνη για θέματα κοινωνικής πρόνοιας της Αρχιεπισκοπής Αθηνών μας επιβεβαίωσε πως δεν υπάρχει επίσημη καταγραφή.

Σύμφωνα με υπολογισμούς της εφημερίδας Ελευθεροτυπίας ο αριθμός των σιτιζομένων ατόμων ξεπερνά τις 10.000 αφού μόνο στην Αττική σιτίζονται καθημερινά 6.000 άνθρωποι και στο δήμο Θεσσαλονίκης περισσότεροι από 1.000. Στην πλειονότητά τους είναι ηλικιωμένοι με χαμηλές συντάξεις, άνθρωποι που δεν έχουν οικογένεια αλλά και αρκετοί άνεργοι και άστεγοι οι οποίοι δε μπορούν να αντεπεξέλθουν οικονομικά ούτε στα στοιχειώδη (Ελευθεροτυπία, 29-12-2004). Η προσωπική μας εκτίμηση, που προκύπτει απ' την εμπειρία της έρευνας, είναι πως ο αριθμός των σιτιζομένων είναι πολύ μεγαλύτερος και πως μέρα τη μέρα αυξάνεται με ταχύτατους ρυθμούς.

Β΄ ΜΕΡΟΣ

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Το ερευνητικό ερώτημα

Η διαπίστωση πως στην Ελλάδα λειτουργούν 188 και πάνω, εκκλησιαστικά συσσίτια, μας δημιούργησε το ερώτημα του «ποιοι» ακριβώς είναι οι άνθρωποι που σιτίζονται σ' αυτά: ποια είναι τα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά (κοινωνικο-οικονομική προέλευση, μορφωτικό επίπεδο, οικογενειακή κατάσταση), ποιες ακριβώς είναι οι συνθήκες διαβίωσής τους, ποιοι είναι οι παράγοντες που συνετέλεσαν στο να βρεθούν σ' αυτή την κατάσταση, πώς αυτοί (οι παράγοντες) σχετίζονται μεταξύ τους, ποιες είναι οι προοπτικές αυτών των ατόμων και ποια είναι τα αποτελέσματα της φιλανθρωπικής παρέμβασης της Εκκλησίας.

Τα μεθοδολογικά εργαλεία

Για τη συλλογή πρωτογενούς προς διερεύνηση υλικού, χρησιμοποιήσαμε τη μέθοδο της παρατήρησης των σιτιζομένων ατόμων στο χώρο όπου σιτίζονται και στη συνέχεια προβήκαμε σε συνεντεύξεις. Επιλέξαμε αυτά τα μεθοδολογικά εργαλεία ως τα πιο ενδεδειγμένα για τέτοιου τύπου έρευνες, επειδή:

Η παρατήρηση

Η παρατήρηση αποτελεί σημαντικό μεθοδολογικό εργαλείο της ποιοτικής έρευνας. Χαρακτηρίζεται από μια σειρά ιδιαιτεροτήτων που μπορεί να εφαρμοστούν με ποικίλους τρόπους και συνεπώς, να αξιολογηθούν ως μειονεκτήματα ή πλεονεκτήματα:

- Καθιστά δυνατή την άντληση πρωτογενούς πληροφοριακού υλικού χωρίς να εξαρτάται από την ικανότητα ή τη θέληση των ατόμων που παρατηρούνται στο να προσφέρουν το υλικό αυτό.
- Επιτρέπει την άμεση διερεύνηση των καταστάσεων ή ενεργειών στο χρόνο που λαμβάνουν χώρα.
- Η παρατήρηση ενδείκνυται για την καταγραφή ορισμένων καταστάσεων που δεν είναι δυνατό να ερευνηθούν μέσω άλλων μεθόδων (Λάζος, 1998: 306).

Η συνέντευξη

Η συνέντευξη αποτελεί ένα πολύ-εργαλείο άντλησης πρωτογενούς υλικού, καθιστά δε δυνατή τη μορφοποίηση ώστε να καλύπτει ποικίλες ερευνητικές ανάγκες. Ευνόητο είναι πως υπάρχουν πολλοί και ποικίλοι τρόποι οργάνωσης μιας συνέντευξης ανάλογα με τις ερευνητικές ανάγκες, αλλά και τις ιδιαιτερότητες τόσο του ερευνητικού αντικειμένου όσο και του ερευνώμενου πληθυσμού (Λάζος, 1998: 293). Οι συνεντεύξεις ποικίλουν, από την τυπική συνέντευξη στην οποία τίθενται συγκεκριμένες ερωτήσεις, σε λιγότερο τυπικές συνεντεύξεις στις οποίες ο συνεντευκτής είναι ελεύθερος να τροποποιήσει την αλληλουχία των ερωτήσεων, να αλλάξει τη διατύπωση, να τις εξηγήσει ή να κάνει προσθήκες σ' αυτές, μέχρι την απόλυτα άτυπη συνέντευξη (Cohen-Manion, 1994: 373).

Μεταξύ των τριών τύπων συνέντευξης επιλέξαμε αυτόν της λιγότερο τυπικής γιατί σύμφωνα με το Λάζο: «Ο ειδικός τύπος συνέντευξης δε μπορεί να αξιοποιηθεί σε δύσκολα κοινωνικά περιβάλλοντα. Η εφαρμογή της αποτελεί το περίπου βέβαιο εξιτήριο του ερευνητή από το πεδίο με συνοπτικές διαδικασίες». Ενώ για τις άτυπες-ανοιχτού τύπου συνεντεύξεις αναφέρει πως: «...περιλαμβάνουν μια κρυφή μεθοδολογική προϋπόθεση: Την προϋπόθεση του άπειρου ερευνητικού χρόνου» (Λάζος, 1998: 295-297).

Με δεδομένο το δύσκολο κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο απευθυνόμαστε και με δεδομένο ότι τα χρονικά περιθώρια μιας έρευνας σε μεταπτυχιακό επίπεδο είναι περιορισμένα, αποφασίσαμε οι συνεντεύξεις να μην έχουν συγκεκριμένη δομή και οι ερωτήσεις να τροποποιούνται ως προς τη διατύπωση και την αλληλουχία. Οι ερωτήσεις στόχευαν στο να αντλήσουν πληροφορίες για τη ζωή των ερευνούμενων ατόμων, τόσο του παρελθόντος όσο και του παρόντος έτσι ώστε να συγκροτούνται σύντομες βιογραφίες.

Η ανάλυση των δεδομένων

Η επεξεργασία των συνεντεύξεων έγινε με βάση τη θεματική ανάλυση περιεχομένου, η οποία έχει ως αφετηρία έναν καθορισμένο αριθμό θεμάτων. Τα τελευταία οργανώνονται σε κατηγορίες με διαρκή αναπροσαρμογή κατά την πορεία επεξεργασίας του υλικού (Κυριαζή, 1999: 283-291).

Στο σημείο αυτό μας απασχόλησε ο προβληματισμός σχετικά με τη χρήση του ποσοτικού και του ποιοτικού κριτηρίου στην ανάλυση περιεχομένου.

Η ποιοτική θεματική ανάλυση περιεχομένου υιοθετεί ως κριτήριο την ύπαρξη ενός θέματος, ανεξάρτητα από τη συχνότητα εμφάνισής του. Στην ποσοτική θεματική ανάλυση περιεχομένου το κριτήριο είναι η συχνότητα εμφάνισης του θέματος. Στην πρώτη περίπτωση υπάρχει ο κίνδυνος να δημιουργηθούν κατηγορίες ανίσχυρες σε σχέση με την πραγματικότητα, από στοιχεία και θέματα με μικρή συχνότητα στο λόγο. Στη δεύτερη υπάρχει ο κίνδυνος να θυσιάζονται πληροφορίες, ίσως ουσιώδεις, μπροστά στην ανάγκη για ομαδοποίηση των δεδομένων (Πάλλα, 1992: 47).

Η επεξεργασία των δεδομένων με βάση μόνο το ένα ή το άλλο κριτήριο είναι λαθεμένη γιατί όπως αναφέρει και ο Λάζος (1998: 104) η δημιουργική σύνθεση ποιοτικών και ποσοτικών μεθόδων, κάτω από την καθοδήγηση της ποιότητας αποτελεί τον πλέον γόνιμο δρόμο για την κοινωνική έρευνα

Η έρευνα

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να διερευνήσει τα χαρακτηριστικά των ατόμων που υπόκεινται σε φιλανθρωπία (με τη μορφή συσσιτίου), να μελετήσει τη μέχρι τώρα διαδρομή τους όπως τα ίδια τα άτομα αντιλαμβάνονται, να διερευνήσει τις αιτίες που τα οδήγησαν σ' αυτή την κατάσταση και αφού προβεί σε αντιπαράθεση των ερευνητικών δεδομένων με αντίστοιχα δεδομένα άλλων σχετικών ερευνών, να καταλήξει σε ερμηνείες και συμπεράσματα.

Για το σκοπό αυτό ανάμεσα στα τρία συσσίτια που επισκεφθήκαμε συνολικά (Αγίου Θεράποντος, Οσίας Ξένης και Αγίων Πάντων), επιλέχθηκε η έρευνα να πραγματοποιηθεί κυρίως στο ενοριακό συσσίτιο των Αγίων Πάντων Θεσσαλονίκης. Το συσσίτιο των Α. Πάντων είναι το αρχαιότερο σε χρόνια λειτουργίας και το πολυπληθέστερο σε σιτιζόμενους. Για την άντληση πρωτογενούς πληροφοριακού υλικού χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος των λιγότερο τυπικών συνεντεύξεων (Cohen-Manion, 1994) και της παρατήρησης με σκοπό την ποιοτική ανάλυση περιεχομένου των πληροφοριών που θα συγκεντρώσουμε.

Πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις σε δεκατρία άτομα (δώδεκα απ' το συσσίτιο των Α. Πάντων και μία απ' το συσσίτιο της Οσίας Ξένης), η επιλογή των οποίων ήταν τυχαία.

Ο τρόπος με τον οποίο επικοινωνήσαμε ακολούθησε την εξής πορεία: η πρώτη μας επαφή ήταν τηλεφωνική με τον ιερέα που είναι υπεύθυνος του φιλόπτωχου ταμείου της ενορίας. Στην επικοινωνία αυτή ανακοινώθηκε στον ιερέα, η πρόθεσή μας να διεξάγουμε μία έρευνα στους σιτιζόμενους της ενορίας του (στα πλαίσια του Μ.Π.Σ του Π.Τ.Δ.Ε Θεσσαλονίκης) και πως για τις ανάγκες της έρευνας, ήταν απαραίτητη η συγκατάθεση και η συνεργασία μαζί του. Ο ιερέας έδειξε ενδιαφέρον για την έρευνα και διάθεση για συνεργασία. Μετά απ' αυτό ορίστηκε η πρώτη συνάντηση μαζί του. Στη συνάντηση αυτή η οποία πραγματοποιήθηκε στα γραφεία του Φ.Τ. της εκκλησίας, ο ιερέας κατέθεσε σε μας τις πληροφορίες για τη δομή και την οργάνωση του Φιλόπτωχου Ταμείου και τα σχετικά έγγραφα για τον τρόπο λειτουργίας του συσσιτίου. Του εξηγήσαμε πως η έρευνα περιλάμβανε δύο σκέλη, της παρατήρησης και των συνεντεύξεων. Μας έδωσε την άδεια να παραβρισκόμαστε ελεύθερα στο χώρο του συσσιτίου αλλά αρνήθηκε να έχει ανάμειξη-μεσολάβηση στη διαδικασία των συνεντεύξεων.

Μετά απ' αυτή τη συνάντηση αποφασίσαμε να παραβρισκόμαστε στο χώρο διανομής του συσσιτίου για ένα χρονικό διάστημα, να παρατηρούμε τους/τις σιτιζόμενους/ες, και να καταγράφουμε τις παρατηρήσεις μας σε προσωπικό ημερολόγιο ανιχνεύοντας παράλληλα τρόπους προσέγγισής τους.

Το συσσίτιο των Αγίων Πάντων

Απ' τις πληροφορίες και τα έγγραφα που μας διέθεσε ο ιερέας προέκυψαν τα παρακάτω στοιχεία για το συσσίτιο των Α. Πάντων.

Σύμφωνα με το δελτίο τύπου που εξεδόθη στις 13-10-2005 απ' τη διοικούσα επιτροπή του Ενοριακού Φιλόπτωχου Ταμείου του Ιερού Ναού Αγίων Πάντων Θεσσαλονίκης, «Το Ενοριακό συσσίτιο του Φ.Τ. του Ιερού Ναού Αγίων Πάντων λειτουργεί αδιάκοπα, παρά τις όποιες δυσκολίες και αντιξοότητες, εδώ και 33 συναπτά έτη (από τον Οκτώβριο του 1971). Στα πλαίσια της λειτουργίας του σιτίζονται επί καθημερινής βάσεως 200 αδερφοί μας που διαβιώνουν μέσα στη φτώχεια και την ανέχεια, που στερούνται ακόμα και των αναγκαίων. Οι

περισσότεροι από αυτούς είναι άστεγοι, άρρωστοι, αλκοολικοί, ηλικιωμένοι, ανασφάλιστοι ή χαμηλοσυνταξιούχοι, άνθρωποι δηλαδή που δεν είναι σε θέση να εργαστούν και να εξασφαλίσουν τα προς το ζην, εγκαταλελειμμένοι στο έλεος του θεού, θύματα όχι μόνο εσφαλμένων επιλογών τους αλλά και της αδιαφορίας και της σκληρότητας όλων ημών των συνανθρώπων τους».

Η λειτουργία του συσσιτίου βασίζεται στο άρθρο 8 του κανονισμού λειτουργίας του Φιλόπτωχου Ταμείου Της Ιεράς Μητροπόλεως Νεαπόλεως και Σταυρουπόλεως, σύμφωνα με το οποίο: «Δύναται παρ' εκάστη Ενορία, εφ' όσον συντρέχουν ειδικοί λόγοι (γέροντες, ασθενείς, εγκαταλελειμμένοι, άνεργοι, ορφανά, άποροι), να λειτουργήσει Ενοριακόν Συσσίτιον, κατόπιν προτάσεως του Ε.Φ.Τ και εγκρίσεως υπό του Γ.Φ.Τ της Ι. Μητροπόλεως.

Σκοπός αυτού είναι η καθημερινή προσφορά φαγητού εις άτομα χρήζοντα τιαύτης βοήθειας.

Το Ενοριακόν Συσσίτιον θα λειτουργεί με την εθελοντική προσφορά κυριών και δεσποινίδων της Ενορίας, πόροι δε λειτουργίας αυτού είναι οι προαιρετικές εισφορές των φιλανθρώπων πιστών» (Δελτίο τύπου του Ε.Φ.Τ. των Αγίων Πάντων, 2005).

Με βάση τα παραπάνω το συσσίτιο προσφέρεται καθημερινά μεταξύ δώδεκα με μία το μεσημέρι, πλην Κυριακής. Το φαγητό παρασκευάζεται από 30 εθελόντριες κυρίες χωρισμένες σε έξι ομάδες που εναλλάσσονται καθημερινά και χρηματοδοτείται από δωρεές και από το Φ.Τ. Τους θερινούς μήνες Ιούλιο και Αύγουστο παραμένει κλειστό. Για την περίοδο που παραμένει κλειστό, δίνονται στους σιτιζόμενους δέματα ξηράς τροφής, κονσέρβες και κάποιες διατακτικές με τις οποίες οι σιτιζόμενοι μπορούν να ψωνίσουν απ' τα σούπερ μάρκετ τρόφιμα πλην οινοπνευματωδών ποτών.

Δικαίωμα εγγραφής στο συσσίτιο έχουν όσοι αποδεδειγμένα είναι άποροι ή έχουν ως μοναδικά έσοδα τη σύνταξη του Ο.Γ.Α ή το βοήθημα της Κοινωνικής Πρόνοιας. Την εισήγηση την κάνει η εφταμελής επιτροπή του Φ.Τ μετά από επιτόπια έρευνα.

Το σύνολο των εγγεγραμμένων σε καταλόγους σιτιζομένων του Ε.Φ.Τ των Αγίων Πάντων αριθμεί στα 233 άτομα. Απ' αυτούς οι 127 ανήκουν στη συγκεκριμένη ή σε όμορες ενορίες και λαμβάνουν συσσίτιο, οι 80 λαμβάνουν τη σίτιση με μορφή διατακτικών καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου και οι 26 φέρονται ως άστεγοι που επίσης λαμβάνουν συσσίτιο.

Η εκκλησία διαθέτει και δέκα μικρούς ξενώνες (διαστάσεων δύο επί δύο) όπου φιλοξενεί κάποια άτομα για μεγαλύτερα ή μικρότερα διαστήματα και ώσπου να ξεπεράσουν τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν. Τα άτομα αυτά σιτίζονται από το συσσίτιο και ως αντάλλαγμα προσφέρουν εθελοντική εργασία όπως: καθαριότητα, φορτοεκφορτώσεις, πλάσιμο κεριών κ.λ.π.

Σιτιζόμενα άτομα: κοινωνική ομάδα ή κοινωνική κατηγορία

Πριν προχωρήσουμε στην περιγραφή της έρευνας, κρίνουμε σκόπιμο να διευκρινίσουμε αν θα ορίζουμε τα σιτιζόμενα άτομα ως κοινωνική ομάδα ή κοινωνική κατηγορία.

Στα λεξικά της ελληνικής γλώσσας, ως ομάδα ορίζεται το σύνολο-η ένωση ανθρώπων που έχουν κοινό έργο ή σκοπό (Τεγόπουλος – Φυτράκης, 1991). Οι άνθρωποι που σιτίζονται στις εκκλησίες δε μοιράζονται κοινά έργα και σκοπούς, αλλά ένα κοινό γνώρισμα, λαμβάνουν εκκλησιαστικό συσσίτιο, ως αποτέλεσμα της ακραίας φτώχειας που διαβιούν. Ο Τσιάκαλος (2000: 111-115) κάνει σαφή διαχωρισμό μεταξύ κοινωνικής ομάδας και κοινωνικής κατηγορίας: «(...) μιλούμε για κοινωνική ομάδα όταν τα άτομα που τη συγκροτούν δεν έχουν απλώς ένα κοινό γνώρισμα, αλλά συνδέονται μεταξύ τους με βάση κοινά συμφέροντα, κοινά ενδιαφέροντα και κοινούς στόχους, και έχουν συγκεκριμένους κανόνες και ρόλους» και «(...) μια κοινωνική κατηγορία αποτελείται από άτομα που μοιράζονται ένα ή περισσότερα κοινά χαρακτηριστικά, χωρίς ωστόσο να έχουν επαφή ή επικοινωνία μεταξύ τους. Είναι δηλαδή μια κατηγορία ανθρώπων που υπάρχει ως ομάδα μόνο νοητά και ίσως σε στατιστικούς πίνακες, αλλά δεν είναι συγκροτημένη ως ομάδα στην κοινωνική πραγματικότητα».

Με παρόμοιο τρόπο ορίζει και ο Τσαούσης (1996: 267-271) τις παραπάνω έννοιες: «η έννοια της κοινωνικής ομάδας μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένα συγκροτημένο και πολύσκοπο σύνολο ανθρώπων με ισχυρούς αμοιβαίους δεσμούς, που θεμελιώνουν τη συνείδηση της ιδιαίτερης υπόστασής του, και με πυκνές και άμεσες επικοινωνίες μεταξύ των μελών του» και «ως κοινωνική κατηγορία μπορούμε να ορίσουμε το σύνολο προσώπων με κοινωνικώς σημαντικά κοινά χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Το κοινωνικώς σημαντικά αναφέρεται ακριβώς επειδή η κοινωνία

αποδίδει σημασία στην ύπαρξη ή έλλειψή τους, οι κοινωνικές κατηγορίες είναι σύνολα αναγνωρίσιμα και έχουν γι' αυτό κάποια δική τους αυτοτελή υπόσταση».

Με βάση τους παραπάνω ορισμούς, οι σιτιζόμενοι/ες δεν αποτελούν κοινωνική ομάδα αλλά κοινωνική κατηγορία. Ενδεχομένως βέβαια αυτό που τους συνδέει να μην είναι μόνο ένα ή περισσότερα κοινά γνωρίσματα αλλά και κάποια κοινά συμφέροντα, αλλά απ' τη στιγμή που δεν επικοινωνούν μεταξύ τους ούτε προσπαθούν να συγκροτήσουν μια συλλογικότητα δε μπορούν να προχωρήσουν αποφασιστικά στη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους.

Η διαδικασία της έρευνας: Ο ερευνητής στο πεδίο και η παρατήρηση

Η παρατήρηση και η καταγραφή σε ημερολόγιο κράτησε περίπου τρεις εβδομάδες κατά τη διάρκεια των οποίων επισκεπτόμουν σε καθημερινή βάση το χώρο διανομής του συσσιτίου. Στην πρώτη μου επίσκεψη στο χώρο, είχα ως στόχο να συναντήσω την υπεύθυνη για τη σίτιση, να της γνωστοποιήσω την ταυτότητά μου και το σκοπό της έρευνας. Είχα βέβαια την ελπίδα πως θα μεσολαβούσε στη διαδικασία των συνεντεύξεων. Μέχρι τη στιγμή εκείνη δε γνώριζα κανένα άτομο που να σιτίζεται σε εκκλησιαστικά συσσίτια και μου είχε δημιουργηθεί μια έντονη περιέργεια για το τι θα αντιμετώπισω. Η εικόνα των ανθρώπων που αντίκρισα περνώντας απ' τον προαύλιο χώρο στο χώρο διανομής, μου προκάλεσε έντονη συναισθηματική φόρτιση. Συνειδητοποίησα πως απέχει πολύ το να ακούς απλώς γι' αυτούς τους ανθρώπους με το να τους βλέπεις και να είσαι ανάμεσά τους. Η λέξη εξαθλίωση δε μπορεί μάλλον να αποδώσει την εικόνα. Την ημέρα αυτή την κατέγραψα στο ημερολόγιο ως εξής:

«Μπαίνοντας στο χώρο του συσσιτίου είδα αρκετά άτομα, κυρίως άντρες, να κάθονται στα πεζούλια του προαυλίου, να πίνουν κρασί και να συζητούν ζωνηρά. Κάποιοι έδειχναν μεθυσμένοι ή υπό την επήρεια ουσιών. Προχώρησα στον εσωτερικό χώρο της διανομής και κάθισα σε μια καρέκλα. Υπήρχε μεγάλος συνωστισμός και κάποια νευρικότητα. Κάποια κυρία είχε έναν κατάλογο με ονόματα και κάθε τόσο καλούσε κάποιον/α να πάρει φαγητό. Κάποιες κυρίες πίσω από έναν πάγκο έκαναν τη διανομή. Οι σιτιζόμενοι/ες ήταν εφοδιασμένοι με νάιλον τσάντες και μπολ. Καθένας/ιά έπαιρνε το φαγητό που αναλογούσε στα σιτιζόμενα μέλη της οικογένειας. Ούτε που πρόσεξα τι

φαγητό τους μοίραζαν. Το βλέμμα μου καθλώθηκε στην εικόνα τους. Άλλα άτομα ήταν ρακένδυτα και βρώμικα, άλλα ήταν ντυμένα με ρούχα εντελώς παράταιρα επάνω τους, άλλα κατάφερναν να περισώζουν μια στοιχειώδη αξιοπρέπεια. Υπήρχαν άτομα κάθε ηλικίας, ακόμη και βρέφη στην αγκαλιά της μητέρας τους. Στα πρόσωπά τους διέκρινα απόγνωση και κάτι σαν παράκληση και φόβο. Είχα την αίσθηση πως ήμουν αόρατος. Κανένας/ιά δεν έδειχνε να παρατηρεί την παρουσία μου εκεί. Κάποια κυρία διαμαρτυρήθηκε πως οι διανομείς έκαναν διακρίσεις και πως σ' αυτή έδιναν πάντα λιγότερο ψωμί. Ακολούθησε μεγάλη αναστάτωση, κάποιοι συμφώνησαν μαζί της. Δεν είχε σκοπό να φύγει αν δεν της έδιναν άλλη μια φραντζόλα ψωμί. Οι άντρες που κάθονταν στο προαύλιο προσήλθαν τελευταίοι στη διανομή. Πήραν φαγητό και βγήκαν στην αυλή να φάνε. Δεν κατάφερα να ανταλλάξω ούτε μια κουβέντα με τα σιτιζόμενα άτομα. Μεταξύ τους μιλούσαν ελάχιστα και κάποιες φορές η γλώσσα επικοινωνίας τους μου φαίνονταν τελείως άγνωστη. Μετά τη λήξη της διανομής συστήθηκα στην υπεύθυνη του συσσιτίου, μια γηραιά εθελόντρια κυρία, η οποία δεν φάνηκε να καταλαβαίνει τι ακριβώς κάνω αλλά δεν είχε αντίρρηση να παραβρίσκομαι στο χώρο εφόσον το επέτρεπε ο ιερέας ». (25 Φλεβάρη 2005)

Για άλλες δύο μέρες η παρατήρηση συνεχίστηκε με τον ίδιο τρόπο, αλλά φρόντιζα να προσέρχομαι στο χώρο πριν την έναρξη της διανομής. Οι σιτιζόμενοι/ες προσέρχονταν στο προαύλιο απ' τις 11:30 και περίμεναν να ανοίξει η πόρτα του μαγειρείου και να τους ανακοινώσουν την έναρξη της διανομής. Παρατήρησα πως υπήρχε ένα είδος ομαδοποίησης. Τα ίδια άτομα σε καθημερινή βάση συγκροτούσαν μικρές παρέες τριών τεσσάρων ατόμων ενώ κάποια άλλα καθόταν μονίμως απομονωμένα. Την τέταρτη ημέρα και πριν ξεκινήσει η διανομή του συσσιτίου είδα να διαδραματίζεται μπροστά μου μια σκηνή που μάλλον περισσότερο περιγράφει συμπεριφορά αγέλης παρά συμπεριφορά ανθρώπων:

«Λίγο πριν τις δώδεκα και είναι όλοι συγκεντρωμένοι στο προαύλιο. Κάποια στιγμή μια κυρία φέρνει μια πλαστική σακούλα γεμάτη ρούχα και την αφήνει στη μέση του προαυλίου. Ακολουθεί πανδαιμόνιο. Πέφτουν όλοι πάνω στη σακούλα και τραβάνε τα ρούχα. Σπρωξίματα, βρισιές και στο τέλος πάλη σώμα με σώμα. Στο τέλος κλάματα και παρηγοριές απ' τους ίδιους ανθρώπους που πριν λίγο πάλευαν σα λυσσασμένα σκυλιά. Η εικόνα μετά από λίγο κωμικοτραγική. Όλοι περιεργάζονται το τρόπαιο για το οποίο έκαναν τόσο αγώνα να κερδίσουν. Ένας ηλικιωμένος άντρας περιεργάζεται μια ροζ

γυναικεία μπλούζα, μια μεσόκοπη γυναίκα μια κοριτσίστικη κοντή φούστα. Ότι δεν τους αρέσει το αφήνουν ζανά κάτω ή το δίνουν σε άλλους.

Υπάρχει ένα είδος αντιπαράθεσης μεταξύ των ατόμων που διαμένουν στους ξενώνες της εκκλησίας και των υπολοίπων, που πηγάζει απ' την πεποίθηση των δεύτερων ότι τα διαμένοντα στους ξενώνες άτομα εκμεταλλευόμενα τη θέση τους, οικειοποιούνται τα προσφερόμενα ρούχα και τα μεταπωλούν.

Σε λίγο σταθμεύει ένα αυτοκίνητο έξω απ' το προαύλιο του συσσιτίου και κατεβαίνει ένας ιερέας. Κάποιοι άντρες απ' αυτούς που φιλοξενούνται στους ξενώνες της εκκλησίας τον πλησιάζουν και μετά από λίγο κατεβάζουν απ' το αυτοκίνητο μεγάλες μαύρες σακούλες. Τις μεταφέρουν στις αποθήκες. Ακούω τα υπόλοιπα άτομα να βρίζουν και να χειρονομούν άσχημα εναντίον τους. Δεν καταλαβαίνω τι συμβαίνει. Με πλησιάζει μια κυρία και για πρώτη φορά συνομιλώ με σιτιζόμενο άτομο. Ισχυρίζεται πως αυτοί που μένουν στους ξενώνες διαλέγουν τα καλύτερα ρούχα και τα πουλάνε στις λαϊκές και πως στους υπόλοιπους δίνουν τα περισσεύματα». (2 Μάρτη 2005)

Οι μέρες περνούν και οι ίδιες θλιβερές εικόνες επαναλαμβάνονται. Τις μέρες που δεν έχει παγωνιά οι φιλοξενούμενοι στους ξενώνες φτιάχνουν κεριά στην αυλή. Ανάμεσά τους δύο νεαρές γυναίκες, η μία είναι έγκυος και η άλλη έχει μια μικρή κόρη που μάλλον πηγαίνει σχολείο καθότι την είδα αρκετές φορές να μπαινοβγαίνει με σχολική τσάντα. Αντιλαμβάνομαι πως η συνεχής παρουσία μου εκεί έχει γίνει αντιληπτή και κάποιοι με κοιτάζουν καχύποπτα. Καθημερινά σχεδόν εμφανίζονται καινούρια άτομα και ζητούν φαγητό. Τις περισσότερες φορές δεν έχουν κάποιο σκεύος να το βάλουν και όταν τους ζητούν να αγοράσουν ένα πλαστικό μπολάκι μιας χρήσης λένε πως δε διαθέτουν χρήματα. Μεγάλη εντύπωση μου προκάλεσε η συμπεριφορά ενός απ' τους διαμένοντες στους ξενώνες:

«Κάθομαι ανάμεσα σε τρεις κυρίες απ' τη Γεωργία και πιάνω κουβέντα μαζί τους στην προσπάθεια να προλειάνω το έδαφος για τις μετέπειτα συνεντεύξεις. Ένας απ' τους φιλοξενούμενους βγαίνει από μια αποθήκη κρατώντας δυο σακούλες με ρούχα. Τις σηκώνει ψηλά και στη συνέχεια τις πετάει στο έδαφος. Δύο απ' τις κυρίες που κάθομαι μαζί τους (με κίνδυνο να με παρασύρουν στο έδαφος) και σχεδόν όλοι οι υπόλοιποι τρέχουν να προλάβουν και ακολουθεί η γνωστή εικόνα της πάλης και του καβγά. Ο εν

λόγω κύριος γελάει σαρκαστικά τους χλευάζει και τους βρίζει. Μοιάζει να διασκεδάζει με τη δυστυχία των άλλων. Η μία κυρία που παρέμεινε στη θέση της κλαίει με λυγμούς και επικαλείται το θεό. Αναρωτιέται πώς μπορούν και φοράνε αυτά τα βρώμικα και φορεμένα ρούχα». (7 Μάρτη 2005)

Ενώ τα παράπονα και οι καβγάδες δεν έλειπαν σχεδόν καμιά μέρα, νέες τραγικές φιγούρες έκαναν την εμφάνισή τους:

«Βρίσκομαι για άλλη μια φορά στο χώρο της διανομής. Υποπίπτει στην αντίληψή μου πως ίσως έχουν δίκιο αυτοί που λένε πως γίνονται διακρίσεις. Κάποιες κυρίες ό,τι ώρα κι αν έρχονται δεν περιμένουν στην ουρά αλλά προηγούνται των άλλων και οι διανομείς τους φροντίζουν ιδιαίτερα. Κάποια άτομα αγανακτούν και διαμαρτύρονται έντονα. Ρωτάνε πόσα ψωμιά δικαιούται ο καθένας και προσπαθούν να αποκομίσουν κάποιο όφελος. Ανοίγει η πόρτα και εμφανίζεται μια γυναίκα γονυπετής. Κουβαλάει όλα της τα υπάρχοντα σε μια βαλίτσα με ρόδες. Κάνει μετάνοιες και σταυροκοπιέται προς όλες τις κατευθύνσεις. Παίρνει το συστίτιο και στη συνέχεια φιλά τα χέρια όλων των εθελοντριών. Αποχωρεί γονυπετής». (9 Μάρτη 2005)

Με την παρέλευση τριών περίπου εβδομάδων, αποφάσισα πως η παρατήρηση είχε ολοκληρωθεί. Οι παρατηρήσεις που είχα καταγράψει στο ημερολόγιο με βοήθησαν να σχηματίσω μια πρώτη εικόνα για τα σιτιζόμενα άτομα και να καταλήξω σε ποιους θεματικούς άξονες θα βασιζόνταν οι συνεντεύξεις. Σε επίπεδο προσέγγισης κάποιων ατόμων που θα μπορούσαν να μου παραχωρήσουν συνέντευξη, είχα καταφέρει ελάχιστα πράγματα.

Η διαδικασία των συνεντεύξεων

Με τη λήξη της παρατήρησης άρχισε η διαδικασία των συνεντεύξεων, η οποία αποδείχτηκε ένα δύσκολο εγχείρημα.. Οι πρώτες προσπάθειες προσέγγισης απέβησαν άκαρπες ή ημιτελείς.

Συγκεκριμένα προσπάθησα αρχικά να προσεγγίσω έναν απ' τους διαμένοντες στους ξενώνες της εκκλησίας. Συζητήσαμε για λίγο. Μου είπε πως ήρθε πριν πολλά χρόνια απ' τη Γεωργία και πως το περισσότερο διάστημα φιλοξενείται απ' την

εκκλησία. Του εξήγησα τι ακριβώς κάνω και υποσχέθηκε πως την επόμενη ημέρα θα μου παραχωρούσε συνέντευξη. Όταν την επόμενη μέρα τον πλησίασα αρνήθηκε λέγοντας:

«Και τι θα κερδίσω εγώ;»

Η προσπάθεια να μεταπειστεί απέβη άκαρπη. Η εντύπωσή μου ήταν πως ζητούσε οικονομικά ανταλλάγματα.

Στη συνέχεια προσέγγισα κάποιες κυρίες με τις οποίες αποδείχθηκε πως ήταν αδύνατο να επικοινωνήσουμε γιατί τα ελληνικά τους ήταν υποτυπώδη.

Να σημειώσουμε εδώ πως υπήρχε και χρονικός περιορισμός με την έννοια πως οι σιτιζόμενοι παραβρίσκονταν στο χώρο της εκκλησίας από ελάχιστα λεπτά μέχρι μία το πολύ ώρα.

Την επόμενη ημέρα συνάντησα έναν ηλικιωμένο κύριο (που τον αναγνώρισα ως σιτιζόμενο) σ' ένα παγκάκι έξω απ' την εκκλησία. Πιάσαμε κουβέντα. Μου είπε πως κατάγεται από ένα χωριό της Καστοριάς αλλά αναγκάστηκε να το εγκαταλείψει γιατί το σπίτι στο οποίο διέμενε ανήκε στον αδερφό του. Κοιμόταν στο σταθμό των τρένων και περίμενε να πάρει τη σύνταξη του Ο.Γ.Α. Όταν του ζήτησα να μαγνητοφωνήσουμε τη συζήτησή μας αρνήθηκε.

Στην έξοδο του συσσιτίου συνάντησα μια νεαρή γυναίκα σε έξαλλη κατάσταση. Τη ρώτησα τι συμβαίνει:

«Αν είσαι Ελληνίδα και μεγαλώνεις παιδιά σου βγάζουνε την πίστη για ένα πιάτο φαΐ. Αν είσαι απ' τη Γεωργία ακόμα κι αν δουλεύεις δικαιούσαι συσσίτιο». Μου είπε.

Της εξήγησα τι ακριβώς κάνω κι αν ήθελε θα μπορούσε να μου παραχωρήσει μια συνέντευξη. Αρνήθηκε ειρωνικά.

«Αληθινή ή ψεύτικη;» μου είπε.

Μετά από πολύ κουβέντα μου υποσχέθηκε πως θα με συναντούσε την άλλη μέρα. Την αναζήτησα πολλές φορές αλλά δεν κατάφερα να την ξαναβρώ.

Τέτοια περιστατικά συνέβησαν αρκετά τον πρώτο καιρό και τα πράγματα έδειχναν δυσοίωνα για την εξέλιξη της έρευνας.

Τελικά οι συνεντεύξεις που λήφθηκαν οφείλονται αρχικά σε τυχαία συμβάντα.

Μια μέρα έφτασα σχετικά νωρίς στο χώρο του συσσιτίου και επειδή έκανε φοβερό κρύο, πήγα να βρω ένα απάνεμο μέρος στην είσοδο του ναού. Εκεί είδα με μεγάλη μου έκπληξη να κάθεται για τον ίδιο λόγο μια ηλικιωμένη σιτιζόμενη γυναίκα. Πιάσαμε αμέσως κουβέντα και αφού της εξήγησα τι κάνω δέχτηκε με χαρά

να μαγνητοφωνήσουμε τη συζήτησή μας. Η ανάγκη της για κουβέντα ήταν πολύ μεγάλη.

Την επόμενη μέρα καθώς κατευθυνόμουν στο συσσίτιο, με σταμάτησε κάποιος απ' τους σιτιζόμενους και μου ζήτησε είκοσι λεπτά για να συμπληρώσει ένα ποσό να πάρει τσιγάρα. Του είπα πως θα του αγόραζα εγώ τσιγάρα αρκεί να συζητούσαμε λίγο και να μαγνητοφωνούσαμε τη συζήτησή μας. Δέχτηκε. Του εξήγησα τι ακριβώς κάνω και πως δεν είμαι δημοσιογράφος, όπως αρχικά νόμισε, και κάναμε τη συνέντευξη. Κάποιος απ' την παρέα του μας είδε που μιλούσαμε και ζήτησε κι ο ίδιος να δώσει συνέντευξη. Στο τέλος ζήτησε κι αυτός τσιγάρα.

Τα δύο αυτά άτομα με έφεραν σε επαφή και με άλλα άτομα της παρέας τους. Σταδιακά έγινε αντιληπτό από πολλά άτομα πως κάνω συνεντεύξεις και αρκετά απ' αυτά με πλησίαζαν από μόνα τους. Προσπάθησα να προσεγγίσω άτομα όλων των ηλικιών και όλων των υποκατηγοριών που προέκυπταν με βάση κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (ομογενείς μετανάστες, μουσουλμάνοι της Θράκης, γηγενείς, άστεγοι, διαμένοντες στην εκκλησία). Όταν καλύφθηκαν όλες οι υποκατηγορίες των σισιτιζομένων θεώρησα πως αυτό το κομμάτι της έρευνας έχει ολοκληρωθεί.

Όλες οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν σε ανοιχτό χώρο. Δεν υπήρχε διαθέσιμος εσωτερικός χώρος στην εκκλησία ούτε υπήρχε σε κοντινή απόσταση κάποιου είδους καφενείο. Αναγκαστικά επιλέξαμε μια κοντινή αλάνα (δίπλα στις σιδηροδρομικές γραμμές) ή κάποιο απόμερο στενό. Δεν καταφέραμε πάντως να αποφύγουμε εντελώς το θόρυβο των αυτοκινήτων και τα περίεργα βλέμματα των περαστικών.

Η γενική αίσθηση απ' τις συνεντεύξεις, ήταν πως οι άνθρωποι αυτοί, ακόμα κι όταν με πλησίαζαν οικειοθελώς, εμφάνιζαν μια δυσκολία στο να μιλήσουν για τον εαυτό τους. Ενώ είχα υπόψη μου τη γενική αρχή γι' αυτού του τύπου τις συνεντεύξεις, πως πρέπει να αφήνουμε το συνεντευξιαζόμενο άτομο να εκφράζεται ελεύθερα χωρίς να το διακόπτουμε, ο λόγος τους ήταν πολύ συνοπτικός και με μεγάλες παύσεις. Το αποτέλεσμα ήταν πολλές φορές να μιλάω εγώ περισσότερο απ' αυτούς πάντα με φιλική διάθεση και δείχνοντάς τους πως γνωρίζω πολύ καλά τι θα πει φτώχεια. Επαναλάμβανα πολλές φορές πως το πρώτο μας μέλημα ήταν να διαφυλάξουμε την ανωνυμία τους και πως γι' αυτούς ήταν μια ευκαιρία να γνωστοποιήσουν τα προβλήματά τους.

Οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν με δημοσιογραφικό κασετόφωνο. Μετά τη λήξη τους απομαγνητοφωνήθηκαν και αρχειοθετήθηκαν στον υπολογιστή. Στην

παρουσίαση που ακολουθεί δε χρησιμοποιούνται τα πραγματικά ονόματα των σιτιζομένων ατόμων.

Παρουσίαση των συνεντευξιαζομένων

Ο Ησαΐας είναι 39 ετών και κατάγεται από την Καστοριά. Ήρθε οικογενειακώς στη Θεσσαλονίκη σε μικρή ηλικία. Ο πατέρας του έχει πεθάνει και η μητέρα του ζει τώρα στην Κωνσταντινούπολη. Είναι άνεργος εδώ και τέσσερα χρόνια, είναι άστεγος και κοιμάται μέσα σ' ένα τρακαρισμένο ταξί σε μια μάντρα αυτοκινήτων. (στο εξής Σ,1)

Η Λόλα είναι 45 ετών και κατάγεται από ένα χωριό της Θεσσαλονίκης. Μεγάλωσε με τη γιαγιά της (οι γονείς της ήταν οικονομικοί μετανάστες στη Γερμανία και διαζευγμένοι), η οποία την πάντρεψε σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών. Στα δεκαπέντε της χώρισε κι έκτοτε έκανε τη δουλειά της πόρνης. Τώρα έχει πολλά προβλήματα υγείας, κάνει χρήση ουσιών και αλκοόλ και μένει σ' ένα τροχόσπιτο που της παραχώρησαν σε μια μάντρα αυτοκινήτων. Παίρνει το επίδομα Κοινωνικής Πρόνοιας το οποίο προσωρινά της έχει διακοπεί. (στο εξής Σ,2)

Ο Μένιος είναι 38 ετών και είναι από τη Θεσσαλονίκη. Οι γονείς του έχουν πεθάνει και ο ίδιος έπαθε ένα τροχαίο πριν δύο χρόνια που του προξένησε σοβαρές σωματικές βλάβες. Είναι άστεγος και κοιμάται στα παγκάκια. Προσδοκά να πάρει το επίδομα Κοινωνικής Πρόνοιας και αποζημίωση απ' την ασφάλεια του οδηγού που προξένησε το ατύχημα. (στο εξής Σ,3)

Η Κατίνα είναι 32 ετών και κατάγεται απ' την Κατερίνη. Ζει στη Θεσσαλονίκη από τότε που παντρεύτηκε και έχει έξι παιδιά. Η ίδια δεν εργάζεται και ο σύζυγός της δεν έχει δουλειά σε σταθερή βάση. Δεν έχουν δικό τους σπίτι και οι δυσκολίες σε σχέση με την ανατροφή των παιδιών είναι τεράστιες. (στο εξής Σ,4)

Ο Ομάρ είναι 45 ετών και κατάγεται απ' την Ξάνθη. Οι γονείς του είναι οικονομικοί μετανάστες στη Γερμανία, στην οποία έζησε και εργάστηκε για πολλά χρόνια. Έχει ψυχολογικά προβλήματα και παίρνει μια μικρή σύνταξη απ' τη Γερμανία, η οποία προσωρινά του έχει διακοπεί. Έχει τρία παιδιά από διαφορετικούς γάμους, τα οποία

δε βλέπει και φιλοξενείται στη Θεσσαλονίκη σε μια θεία του. Έχει φυλακιστεί για κλοπή και παίρνει ψυχοφάρμακα. (στο εξής Σ,5)

Ο Ιμπραήμ είναι 33 ετών και κατάγεται από την Ξάνθη. Οι γονείς του έχουν πεθάνει και ο ίδιος είναι διαζευγμένος με παιδί. Είναι άνεργος για τέσσερα περίπου χρόνια και ζει σ' ένα μικρό δωματάκι χωρίς ηλεκτρικό. Ζητιανεύει και παίρνει κάποια βοήθεια απ' την αδερφή του. (στο εξής Σ,6)

Ο Ιωάννης είναι 57 ετών και είναι Έλληνας από τη Ρωσία. Ήρθε στην Ελλάδα με την οικογένειά του το '89. Η Ρωσίδα γυναίκα του και τα παιδιά, έχουν επιστρέψει στη Ρωσία. Τον τελευταίο καιρό είναι άνεργος και φιλοξενείται στους ξενώνες της εκκλησίας. (στο εξής Σ,7)

Η Βάνα είναι 75 ετών και κατάγεται από την Αλεξανδρούπολη. Ζει στη Θεσσαλονίκη απ' την εποχή του εμφυλίου. Ο άντρας της έχει πεθάνει και έχει μια κόρη που ζει στην Αθήνα. Παίρνει σύνταξη απ' την Κοινωνική πρόνοια, η οποία της έχει διακοπεί προσωρινά και πουλά κεριά στις εκκλησίες. Ζει σ' ένα σπίτι με πολύ μικρό ενοίκιο. (στο εξής Σ,8)

Ο Χάρης είναι 57 ετών και κατάγεται από την Ξάνθη. Ζει στη Θεσσαλονίκη απ' το 1966. Είναι άνεργος εδώ και μερικά χρόνια και η γυναίκα του εργάζεται ως καθαρίστρια. Αντιμετωπίζουν μεγάλες δυσκολίες καθώς δεν έχουν δικό τους σπίτι και δε μπορούν να αντεπεξέλθουν στα έξοδα. (στο εξής Σ,9)

Ο Κώστας είναι 50 ετών και κατάγεται απ' τη Θεσσαλονίκη. Δεν έχει παντρευτεί ποτέ του και οι γονείς του έχουν πεθάνει. Είναι δέκα χρόνια άνεργος και ζει σ' ένα χώρο που του έχουν παραχωρήσει, προορισμένο για μαγαζί, χωρίς νερό και ηλεκτρικό. (στο εξής Σ,10)

Η Ελσα είναι 68 ετών και παλιννόστησε απ' τη Γεωργία πριν οχτώ χρόνια. Ο σύζυγός της έχει πεθάνει και ζει με τα παιδιά της. Αναμένει να πάρει σύνταξη απ' τον Ο.Γ.Α. (στο εξής Σ,11)

Η Όλια είναι 73 ετών και παλιννόστησε απ' τη Γεωργία πριν έξι χρόνια. Αυτή και ο σύζυγός της ζουν με τη σύνταξη του Ο.Γ.Α και συναντούν μεγάλες οικονομικές δυσκολίες. (στο εξής Σ,12)

Η Βιβή είναι 65 ετών και παλιννόστησε απ' τη Γεωργία πριν πέντε χρόνια. Ο σύζυγός της υποφέρει από άσθμα και δυσκολεύονται πολύ να αντεπεξέλθουν στα έξοδα, καθώς ζουν με την κατώτατη σύνταξη του Ο.Γ.Α. (στο εξής Σ,13)

Απ' την παρουσίαση των συνεντευξιαζομένων προκύπτει πως και τα δεκατρία άτομα είναι Έλληνες υπήκοοι. Τα τέσσερα εξ' αυτών απόκτησαν την ελληνική υπηκοότητα ως ομογενείς μετανάστες ποντιακής καταγωγής. Τα τρία άτομα ανήκουν στη θρησκευτική μειονότητα των μουσουλμάνων της Θράκης. Οι ηλικίες τους κυμαίνονται από τριάντα δύο μέχρι και εβδομήντα πέντε ετών. Τέσσερα άτομα δεν είναι σε θέση να εργαστούν λόγω ηλικίας και ένα λόγω ψυχολογικών προβλημάτων. Τα υπόλοιπα άτομα που είναι σε θέση να εργαστούν, είναι μακροχρόνια άνεργα.

Γ΄ ΜΕΡΟΣ

ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ- ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Κοινωνικοοικονομική προέλευση

Το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον της οικογένειας στην οποία γεννιέται και μεγαλώνει κανείς με βάση τις κοινωνιολογικές αναλύσεις φαίνεται πως καθορίζει την πορεία του κάθε ατόμου. Η οικογένεια είναι ο θεσμός που δίνει στην καθεμιά και στον καθένα μας το αρχικό ταξικό μας στίγμα. Κάθε παιδί αρχίζει τη ζωή του στην εργατική τάξη ή στην τάξη που κατέχει τον πλούτο, στην τάξη των επαγγελματιών ή των μικροεπιχειρήσεων, των κτηματιών ή της κατώτερης ομάδας των ανασφαλών και των ανέργων. Τα περισσότερα αγόρια θα ζήσουν όλη τους τη ζωή στην ίδια τάξη, τα δε κορίτσια θα παντρευτούν έναν άντρα σε παρόμοια θέση μ' αυτή του πατέρα τους. Η κληρονομιά της ταξικής θέσης εξυπηρετεί ώστε να εδραιωθούν και να γίνουν οικείες οι ταξικές διαφορές. Μια βασική διαδικασία στην αναπαραγωγή των τάξεων είναι η κληρονομιά του πλούτου. Υπολογίζεται ότι στην Αγγλία (σύμφωνα με μελέτη των Χάρμπουρυ και Χίτσενς) ανάμεσα στα δύο τρίτα με τέσσερα πέμπτα των εύπορων ατόμων που πέθαναν το τρίτο τεταρτημόριο του εικοστού αιώνα όφειλαν την περιουσία τους κυρίως σε κληρονομιά (Barret, McIntosh, 1987:53-57). Η αστική τάξη για να εδραιώσει την υπάρχουσα κατάσταση χειραγωγεί το λαό με μια σειρά μύθων (ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι να δουλεύουν όπου επιθυμούν, ότι όποιος είναι εργατικός μπορεί να γίνει επιχειρηματίας, το μύθο του καθολικού δικαιώματος στη μόρφωση κ.λ.π). Ο πιο σημαντικός μύθος είναι ότι παρουσιάζει το πρότυπο του εαυτού της για να υποβάλει στο λαό την ιδέα ότι κι ο ίδιος μπορεί ν' ανεβεί (Φρέιρε, 1974:181). Καλλιεργεί εν ολίγοις το μύθο της κοινωνικής κινητικότητας. Στην κοινωνιολογία γίνεται λόγος για δύο είδη κοινωνικής κινητικότητας: την «απόλυτη» που σχετίζεται με την ανάλυση του σχηματισμού κοινωνικών τάξεων ή στρωμάτων και τη «σχετική» που εκφράζει το βαθμό ρευστότητας που υπάρχει σε μία δοσμένη κοινωνία. Η απόλυτη παρατηρείται σε δύο ιστορικές φάσεις: α) όταν μια κοινωνία βρίσκεται σε περίοδο εκβιομηχάνισης και β) σε περιόδους διαρθρωτικών οικονομικών αλλαγών (π.χ με την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην παραγωγή). Αυτού του είδους η κινητικότητα έχει πράγματι καταγραφεί στις καπιταλιστικές κοινωνίες.

Σήμερα μπορούμε να μιλάμε μόνο για σχετική κινητικότητα εφόσον η κοινωνία είναι δοσμένη και δεν υπάρχουν εκείνες οι ιστορικές συνθήκες που θα επέτρεπαν την απόλυτη κινητικότητα.

Η παραδοσιακή κοινωνιολογική θεωρία, δέχεται πως σε μια στρωματοποιημένη κοινωνία, οι ευκαιρίες κατάληψης των υψηλών θέσεων είναι μεγαλύτερες για τα παιδιά εκείνων που κατέχουν ήδη τις θέσεις αυτές. Οι ευκαιρίες που έχουν τα παιδιά των εργατών ή των αγροτών να καταλάβουν ανώτερες επαγγελματικά θέσεις είναι περιορισμένες. Αυτό γιατί τα διάφορα επαγγελματικά στρώματα διαφοροποιούνται μεταξύ τους όχι μόνο κοινωνικά αλλά και με βάση τα μέσα κινήτρων που μπορεί να προσφέρουν στα παιδιά τους. Το τελευταίο αποτελεί κύριο προσδιοριστικό παράγοντα σε ό,τι αφορά την πρόσβαση στην εκπαίδευση που με τη σειρά της αποτελεί βασική προϋπόθεση επαγγελματικής κινητικότητας.

Η κριτική κοινωνιολογική θεωρία υποστηρίζει ότι η λογική της καπιταλιστικής συσσώρευσης είναι τέτοια, που οδηγεί ουσιαστικά τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις σε μια καθοδική κοινωνική κινητικότητα μέσα από την απαξίωση των δεξιοτήτων. Με την έννοια αυτή, οι κάτοχοι κατώτερων επαγγελματικών θέσεων όχι μόνο συναντούν δυσκολίες στο να εξασφαλίσουν για τον εαυτό τους και τα παιδιά τους καλύτερες δυνατότητες ανοδικής κινητικότητας, αλλά αντιμετωπίζουν κάτι πολύ χειρότερο: δηλαδή κινδυνεύουν να υποβιβαστούν κοινωνικά είτε με την πτώση τους σε κατώτερες επαγγελματικές θέσεις είτε με τον εξοβελισμό τους εκτός παραγωγικής διαδικασίας (Μοσχονάς, 1998:80).

Απ' τα παραπάνω φαίνεται πως τα προνόμια και οι στερήσεις μεταβιβάζονται απ' τη μια γενιά στην άλλη.

Τα άτομα που μελετούμε είναι γόννοι φτωχών οικογενειών εργατών, οικονομικών μεταναστών της Γερμανίας, αγροτών, και γόννοι ομογενών Ποντίων που τώρα είναι μετανάστες/τριες στη χώρα μας. Παραθέτουμε ενδεικτικά κάποιες μαρτυρίες.

« Η μητέρα μου δούλευε, ήταν πολλά χρόνια στη Γερμανία... Ήμουν έξι μηνών όταν χώρισαν οι γονείς μου. Ο πατέρας μου είχε φύγει στη Γερμανία κι εκεί γνώρισε άλλη γυναίκα». (Σ,2)

«Η μητέρα μου σκάλες καθάριζε. Ο πατέρας μου στη λαχαναγορά πήγαινε». (Σ,3)

«(...) ήμασταν φτωχή οικογένεια, με εννιά παιδιά η μητέρα μου (...) ο πατέρας μου πέθανε όταν ήμουν δώδεκα χρονών». (Σ,4)

«(...) στην Ξάνθη γεννήθηκα. Οι γονείς μου ήταν στη Γερμανία και οχτώ χρονών πήγα κι εγώ». (Σ,6)

«Στα χωράφια δούλευα για πολλά χρόνια. Ορφανή από μικρή είμαι. Τον πατέρα μου τον χτύπησαν πάνω στο βουνό που πήγε να πάρει ζύλα με το γαϊδουράκι. Με μεγάλωνε ο ένας κι ο άλλος, μια από δω και μια από κει». (Σ,8)

«Στα εικοσιπέντε μου ήρθα στη Θεσσαλονίκη. Ορφανός ήμουν από μάνα και πατέρα. Τον πατέρα μου δεν τον γνώρισα καθόλου και η μάνα μου πέθανε όταν ήμουν έξι χρονών». (Σ,9)

«Τους έχω χάσει τους γονείς μου. Τη μάνα μου το '75 και τον πατέρα μου το 2.000. Ο πατέρας μου ήταν μικροπωλητής. (...) η μητέρα μου κάπου απ' την Κοζάνη αλλά δεν ξέρω ακριβώς από πού». (Σ,10)

Απ' τις μαρτυρίες φαίνεται πως τα υπό μελέτη άτομα προέρχονται από κοινωνικά στρώματα με χαμηλή κοινωνική θέση και χαμηλό εισόδημα. Τα επαγγέλματα των γονέων ήταν χαμηλού κοινωνικού κύρους και η κατάσταση επιδεινώνεται ακόμα περισσότερο αφού όπως προκύπτει τα περισσότερα άτομα γνώρισαν την ορφάνια ή τη μονογονεϊκότητα από διαζύγιο. Θα λέγαμε πως με δεδομένη την τωρινή τους κατάσταση όχι μόνο κληρονόμησαν την κοινωνικοοικονομική θέση των οικογενειών προέλευσης, αλλά διέγραψαν μια καθοδική κοινωνική πορεία καθώς η απλή φτώχεια μετατράπηκε σε ακραία φτώχεια και κοινωνικό αποκλεισμό.

Προς επιβεβαίωση των όσων προαναφέραμε παραθέτουμε την επαγγελματική πορεία των σιτιζομένων ατόμων, πριν βρεθούν αντιμέτωπα με το φάσμα της ανεργίας ή συνταξιοδοτηθούν.

Επαγγέλματα που έχουν ασκήσει τα σιστιζόμενα άτομα

Θεωρούμε σκόπιμο να κάνουμε αναφορά στην επαγγελματική σταδιοδρομία των σιστιζομένων ατόμων όχι μόνο για να δείξουμε τη διαγενεακή μεταβίβαση της οικονομικής τους θέσης, αλλά και επειδή η επαγγελματική θέση είναι σημαντικός παράγοντας κοινωνικής ανισότητας.

Η διερεύνηση των τάσεων διαγενεακής επαγγελματικής κινητικότητας που εμφανίζουν τα παιδιά των φτωχών νοικοκυριών και αντίστοιχα η σύγκρισή τους με τα αντίστοιχα των μη φτωχών, έδειξε ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους.

Τα παιδιά των φτωχών νοικοκυριών κληρονομούν σε μεγάλο βαθμό το επάγγελμα των γονιών τους, ενώ όταν μετακινούνται σε σχέση μ' αυτούς, εμφανίζουν μια κινητικότητα περισσότερο δομικής υφής (π.χ μετακίνηση από γεωργικά σε εργατοτεχνικά επαγγέλματα). Αντίστοιχα τα μη φτωχά παιδιά, απ' τη μια εμφανίζουν μικρή στασιμότητα σε σχέση με τους γονείς τους κι απ' την άλλη η επαγγελματική τους κινητικότητα είναι γνήσιας υφής (μετακινήσεις προς επαγγέλματα αυξημένου κοινωνικο-οικονομικού γοήτρου). Κατά συνέπεια, τα παιδιά των φτωχών όχι μόνο εκκινούν από χαμηλότερη κοινωνικο-επαγγελματική θέση και μετακινούνται σε μικρότερο βαθμό ανοδικά, αλλά επιπλέον διανύουν και μικρότερη απόσταση σε σχέση με την επαγγελματική θέση του αρχηγού της οικογένειας προέλευσής τους απ' ότι τα μη φτωχά παιδιά. Αποτέλεσμα της κατάστασης αυτής είναι να διατηρείται το χάσμα μεταξύ των φτωχών και μη φτωχών όσον αφορά τις δυνατότητες που έχουν για κοινωνική ανέλιξη μέσα από μηχανισμούς και διεργασίες επαγγελματικής διαγενεακής κινητικότητας, οι οποίοι στην περίπτωση των φτωχών φαίνεται να λειτουργούν ως μηχανισμοί αναπαραγωγής της φτώχειας και επισώρευσης συγκριτικών μειονεκτημάτων από τη μια γενιά στη άλλη (Χρυσάκης, 1999: 464).

Η έννοια της κοινωνικής ανισότητας προσεγγίζεται μέσα από τρεις αλληλένδετες διαστάσεις: α) τη διάκριση, β) την κατάταξη και γ) την αξιολόγηση.

Η διάκριση: οι άνθρωποι διαφέρουν μεταξύ τους σε θέματα όπως η εμφάνιση, η ηλικία, το φύλο, η γνώση, η επαγγελματική θέση, η οικογενειακή κατάσταση, το εισόδημα ή και ευρύτερα η οικονομική επιφάνεια.

Η κατάταξη: τα άτομα τοποθετούνται σε μία μεταξύ τους σύγκριση, σε μια κλίμακα με βάση μία ή περισσότερες διαφορές τους.

Η αξιολόγηση: για να γίνει η κατάταξη με βάση τις διαφορές πρέπει να υπάρχει αξιολόγηση της διαφοράς που υπάρχει στα άτομα έτσι ώστε να τεθούν τα όρια του «καλού» ή του «κακού», του «ανώτερου» ή του «κατώτερου» κ.λ.π.

Το εισόδημα και ο πλούτος για παράδειγμα, δημιουργούν προνόμια, τα προνόμια δημιουργούν δύναμη και η δύναμη με τη σειρά της δημιουργεί γόητρο (Μοσχονάς, 1998:12-15).

Στην περίπτωση των στιζομένων ατόμων παρατηρούμε πως απ' τη μια τα επαγγέλματα που έχουν ασκήσει αξιολογούνται απ' την κοινωνία ως «κατώτερα» με βάση το εισόδημα που αποδίδουν και το γόητρο που απηχούν κι απ' την άλλη, παρατηρούμε πως κανένα άτομο σε καμιά στιγμή της ζωής του δεν κατάφερε να ανέλθει επαγγελματικά και κατ' επέκταση κοινωνικά.

Παραθέτουμε την επαγγελματική τους πορεία, όπως προκύπτει απ' τις μαρτυρίες τους:

«Όλες τις φτωχές δουλειές έχω κάνει. Φανάρια, σκούπισε τζάμια. Τζαμαρίες από μαγαζιά καθάριζα, σκάλες καθάρισα...όλες τις δουλειές απ' τις φτωχές, τις έχω κάνει. Οικοδομικά δούλεψα γύρω στα τέσσερα πέντε χρόνια, δε μπορώ τώρα. Στα χωράφια δούλεψα, φόρτωνα ντομάτες. Μετά πήγα στα ρύζια, μετά λαχαναγορά...μέχρι και σε μύλο δούλεψα...αλεύρι φόρτωνα. ...δούλενα τότε στις κομπίνες... φόρτωμα και ξεφόρτωμα. Μετά, το χειμώνα πήγαίνα και δούλενα στο μύλο». (Σ,3)

(Ο πατέρας του δούλεψε στη λαχαναγορά)

«(...) έχω δουλέψει και στα ροδάκινα στη Βέροια, δούλεψα και στις τσάντες και στις οικοδομές τώρα είμαι άνεργος εδώ και τρία τέσσερα χρόνια. (Σ,1)

«Έχω πάει και στην Αθήνα έχω δουλέψει σε μπαρ, σε διάφορα μαγαζιά και στο δρόμο έχω δουλέψει. Πολλές και διάφορες έχω κάνει, για παράδειγμα πέρσι το καλοκαίρι πήγα και δούλεψα στα χωράφια στις ντομάτες. Έχω δουλέψει σε ταβέρνα, έπλενα τα πιάτα, καθάριζα το μαγαζί ... δούλενα στις συμπεθέρας μου τη βιοτεχνία...» (Σ,2)

(οι γονείς της βιομηχανικοί εργάτες στη Γερμανία)

«Δούλενα στα λούστρα...έπιπλα. Καπνομάγαζο και λούστρα». (Σ,5)

(Η μητέρα του δούλεψε σε καπνοβιομηχανία)

«Μόλις τελείωσα το σχολείο στη Γερμανία, μ' έβαλαν σε μια σχολή να δουλέψω στα αυτοκίνητα αλλά μετά από λίγο τα παράτησα. Δούλευα σε εργοστάσιο...χαρτοποιεία, χαρτόνια για ψυγεία, για τηλεοράσεις...». (Σ,6)

(Οι γονείς του επίσης δούλευαν σε εργοστάσιο)

«Στα χωράφια δούλευα για πολλά χρόνια.

Ο άντρας μου έβαφε. Εγώ τον βοηθούσα στη δουλειά, του κρατούσα τη σκάλα όταν έβαφε...δούλευα και σε ένα μαγειρείο τότε...». (Σ,8)

(οι γονείς της αγρότες)

«Ήταν μια εποχή που όλοι έρχονταν εδώ να δουλέψουν στα καπνομάγαζα Εκεί δούλευα κι εγώ. Έχω δουλέψει και στις οικοδομές... κυρίως στα μπετά. Χαμαλίκι. Κουβαλούσαμε πατάτες, λιπάσματα, κρεμμύδια...με το χαμαλίκι μεγάλωσα τα παιδιά μου και μετά από τόση ταλαιπωρία κατάντησα άνεργος. (Σ,9)

«Διάφορα επαγγέλματα έχω κάνει. Τελευταία ήμουν βοηθός μαραγκού». (Σ,10)

(Ο πατέρας του ήταν μικροπωλητής)

Σε γενικές γραμμές φαίνεται πως τα σιτιζόμενα άτομα έχουν ασκήσει επαγγέλματα παρόμοια μ' αυτά των γονιών τους, τα οποία δεν απαιτούν ιδιαίτερη ειδίκευση (χειρώνεκτες εργάτες, ανειδίκευτοι εργάτες, βοηθοί, μικροπωλητές, εποχιακοί εργάτες κ.λπ.), και τα βασικά τους χαρακτηριστικά είναι η προσωρινότητα και η έλλειψη προοπτικής επαγγελματικής εξέλιξης. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου ότι τα περισσότερα άτομα έχουν αλλάξει πολλά επαγγέλματα στη ζωή τους.

Κατά τον Parkin τα ακαδημαϊκά και επαγγελματικά «διαπιστευτήρια» αποτελούν το μέσο ελέγχου της εισόδου σε βασικές θέσεις στον καταμερισμό εργασίας (Μοσχονάς, 1998: 68). Επομένως η έλλειψή τους αποτελεί παράγοντα αποκλεισμού απ' αυτές (τις βασικές θέσεις) στους μη κατέχοντες τα διαπιστευτήρια.

Σιτιζόμενα άτομα και εκπαίδευση

Με βάση τον ορισμό που υιοθετήσαμε για τον κοινωνικό αποκλεισμό, ένα από τα δημόσια αγαθά που ο βαθμός απορρόφησής του είναι καθοριστικός για την πορεία που θα διαγράψει ένα άτομο, είναι η εκπαίδευση. Με την εκπαίδευση οι άνθρωποι αποκτούν τις γνώσεις που είναι απαραίτητες για να μπορούν να συμμετέχουν στην παραγωγή πλούτου και στην απόλαυση των αγαθών που παράγονται. Με άλλα λόγια η απόκτηση γνώσεων προστατεύει το άτομο από τη διολίσθηση στη φτώχεια, την περιθωριοποίηση και την ανέχεια (Τσιάκαλος, 2002: 188).

Η απορρόφηση αυτού του αγαθού φαντάζει ακόμα πιο επιτακτική για τα άτομα εκείνα που εξαιτίας της κοινωνικοοικονομικής τους καταγωγής δεν έχουν άλλα εφόδια που να μπορούν να αντισταθμίσουν την τυχόν έλλειψή της. Ως τέτοια εφόδια θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τον οικονομικό πλούτο και την κοινωνική θέση της οικογένειας, η οποία εξασφαλίζει κάποιες κοινωνικές σχέσεις. Για παράδειγμα υπάρχουν άτομα που οι οικογένειές τους διαθέτουν τέτοιο πλούτο (επιχειρήσεις, καταθέσεις, ακίνητα) που μπορούν να ζήσουν αρκετές μελλοντικές γενιές χωρίς να χρειάζεται καν να εργαστούν. Υπάρχουν ακόμα άτομα που το κύρος της οικογένειας προέλευσής τους, τους εξασφαλίζει ένα προστατευτικό δίκτυο σχέσεων. Με βάση τα προαναφερθέντα θα εξετάσουμε σε ποιο βαθμό τα άτομα που μελετούμε απορρόφησαν το δημόσιο και κοινωνικό αγαθό που λέγεται εκπαίδευση.

Στη φιλελεύθερη ιδεολογία, το εκπαιδευτικό σύστημα θεωρείται ότι προσφέρει μια σκάλα και μια λεωφόρο για την κοινωνική κινητικότητα εφαρμόζοντας αντικειμενικές διαδικασίες επιλογής για την εγκαθίδρυση μιας αξιοκρατίας, όπου η μόνη προϋπόθεση για την κοινωνική άνοδο είναι η ικανότητα (Apple, 1986:46). Το ζητούμενο για τη φιλελεύθερη ιδεολογία, για να προκριθούν οι πιο ικανοί, είναι η εξασφάλιση ισότητας ευκαιριών. Πράγματι στη διάρκεια του εικοστού αιώνα (εξαιτίας των αναγκών της οικονομίας) παρατηρήθηκε μια κοινωνική κινητικότητα κυρίως με στρατολόγηση από τα κάτω για την πλήρωση θέσεων λογιστών, επιστημόνων και διευθυντικών στελεχών. Η διεύρυνση μειώνεται τώρα και φαίνεται απίθανο να εμφανιστούν ξανά τέτοιοι ρυθμοί κινητικότητας. Αυτό που είναι απατηλό σ' αυτή την κοινωνική παράσταση, είναι ότι χρωματίζεται υπερβολικά από τις εξαιρέσεις (τα άτομα που κινούνται) και αγνοεί τον κανόνα ότι τα περισσότερα άτομα παραμένουν καθηλωμένα στην κοινωνική τους θέση (Barret, McIntosh, 1987: 55).

Στον αντίποδα της θεωρίας της κοινωνικής κινητικότητας μέσω της εκπαίδευσης εμφανίζεται η θεωρία του αναπαραγωγικού ρόλου του σχολείου. Ο Bourdieu υποστηρίζει ότι το πολιτιστικό κεφάλαιο που είναι αποθηκευμένο στα σχολεία, δρα σαν αποτελεσματικό φίλτρο για την αναπαραγωγή μιας ιεραρχικής κοινωνίας. Για παράδειγμα, τα σχολεία αναδημιουργούν μερικά τις κοινωνικές και οικονομικές ιεραρχίες της ευρύτερης κοινωνίας, μέσω μιας φαινομενικά ουδέτερης διαδικασίας επιλογής και διδασκαλίας. Παίρνουν το πολιτιστικό κεφάλαιο, της μεσοαστικής τάξης, σαν φυσικό και το χρησιμοποιούν σαν είχαν όλα τα παιδιά πρόσβαση σ' αυτό. Ωστόσο θεωρώντας όλα τα παιδιά ίσα, στην ουσία ευνοούν εκείνα που κατέχουν αυτό το πολιτιστικό κεφάλαιο. Όπως συμβαίνει με τους οικονομικούς θεσμούς που ευνοούν αυτούς που κληρονομούν ή κατέχουν ήδη το οικονομικό κεφάλαιο να πετύχουν, έτσι γίνεται και με το πολιτιστικό κεφάλαιο (Apple, 1986:73).

Επανερχόμαστε ξανά στο θέμα της κληρονομιάς. Τα παιδιά απ' τα προνομιούχα στρώματα πέραν της οικονομικής άνεσης, κληρονομούν απ' την οικογένειά τους μια καλλιέργεια κοντινή με τη σχολική παιδεία και μια γενική προδιάθεση για μάθηση ενώ τα «άλλα» παιδιά κληρονομούν τη στέρηση των μορφωτικών αγαθών που συνοδεύει την οικονομική στέρηση. Οι μαθητευόμενοι από τα λαϊκά στρώματα μεταφέρουν μαζί τους πριν ακόμα πατήσουν το πόδι τους στο σχολείο το μορφωτικό μειονέκτημα. Όσο τα στρώματα αυτά βρίσκονται υπό καθεστώς εκμετάλλευσης δε μπορούν να δημιουργήσουν μια κουλτούρα συγκρίσιμη με την κουλτούρα της κυρίαρχης τάξης. Έτσι μαθαίνουν να υπολογίζουν στις βραχυπρόθεσμες χρονικές προοπτικές όπου κυριαρχεί το παρόν. Λίγες προβλέψεις, λίγα μελλοντικά σχέδια. Σε περιόδους που τα παιδιά των προνομιούχων στρωμάτων ασχολούνται αποκλειστικά με το σχεδιασμό του μέλλοντος, τα παιδιά των λαϊκών στρωμάτων κυριαρχούνται από τον πειρασμό να επωφεληθούν απ' το παρόν, καθώς έχουν εσωτερικεύσει ως μελλοντική τους πορεία το στατιστικό πεπρωμένο των παιδιών του κοινωνικού τους περίγυρου, το δρόμο προς το εργοστάσιο ή κάποιου άλλου είδους χειρωνακτική εργασία.

Προσαρμόζοντας συνειδητά ή ασυνείδητα τις φιλοδοξίες τους αυστηρά στις αντικειμενικές πιθανότητες, αυτοκαθορίζονται σε σχέση με τους καταναγκασμούς που τους καθορίζουν, κι όταν μιλούν για τα σχέδιά τους, αφήνουν να φανεί η δράση των αντικειμενικών συνθηκών, έτσι όπως τις έχουν προοδευτικά εσωτερικεύσει (Κάτσικας – Καββαδίας, 1994:44).

Τελικά ο μύθος της ισότητας ευκαιριών της φιλελεύθερης ιδεολογίας, αναδείχθηκε ως κυρίαρχο αίτημα σε μια προσπάθεια συγκάλυψης της ταξικής λειτουργίας της εκπαίδευσης για την αναπαραγωγή της διάκρισης χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας και γενικότερα για τη διευρυμένη αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων. Οι επιπτώσεις αυτής της λειτουργίας του σχολείου φαίνονται ξεκάθαρα στα άτομα που εξετάζει η παρούσα μελέτη. Η πρόωρη εγκατάλειψη, ο αναλφαβητισμός και γενικά η μικρή ποσότητα απορρόφησης εκπαίδευσης είναι τα κύρια χαρακτηριστικά των σιτιζομένων ατόμων. Οι λόγοι που οδήγησαν στη μηδενική ή την ελάχιστη απορρόφηση του δημόσιου και κοινωνικού αγαθού που ονομάζουμε εκπαίδευση, εντοπίζονται στο γεγονός πως η κοινωνικοοικονομική κατάσταση της οικογένειας - προέλευσης δεν τους επέτρεπε να οραματίζονται και να σχεδιάζουν το μέλλον τους αλλά να εστιάζουν στο παρόν και να προσπαθούν να επιβιώσουν με την πρόωρη είσοδό τους στην αγορά εργασίας.

Πιο συγκεκριμένα:

Τρία άτομα είναι εντελώς αναλφάβητα:

«Δεν πήγα, στο σχολείο, όχι. Τότε οι γονείς μου φτωχοί άνθρωποι ήταν, δουλεύαμε όλοι, πέθανε κι ο πατέρας μου, πέθανε ο αδερφός μου.... Μου κακοφαίνεται που δε μπορώ να διαβάσω. Είναι δύσκολα πράγματα. Άμα ήξερα γράμματα θα γνώριζα πολλά, όπως εσύ δηλαδή που τα γνωρίζεις όλα. Όσο να 'ναι τα γράμματα βοηθάνε». (Σ,5)

«Ορφανή από μικρή είμαι. Με μεγάλωνε ο ένας κι ο άλλος, μια από δω και μια από κει ...γράμματα δεν έμαθα». (Σ,8)

«Είμαι εντελώς αγράμματος. Ορφανός ήμουν από μάνα και πατέρα. Ποιος θα δούλευε; Τον πατέρα μου δεν τον γνώρισα καθόλου και η μάνα μου πέθανε όταν ήμουν έξι χρονών». (Σ,9)

Η ορφάνια και η φτώχεια είναι τα κοινά χαρακτηριστικά των τριών ατόμων που είναι εντελώς αναλφάβητα. Ένα άλλο κοινό χαρακτηριστικό μεταξύ του (Σ,5) και του (Σ,9) είναι η θρησκευτική τους ταυτότητα (μουσουλμανική). Το εντυπωσιακό είναι πως ο πρώτος είναι μόλις τριάντα τριών ετών πράγμα που σημαίνει ότι όταν ήταν σε ηλικία φοίτησης στο σχολείο, είχε ήδη θεσμοθετηθεί η εννιάχρονη

υποχρεωτική εκπαίδευση στη χώρα μας. Παρά τις θετικές επιπτώσεις που είχε στη βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου του συνόλου του πληθυσμού, η δια νόμου θεσμοθέτηση της εξάχρονης ή της εννιάχρονης υποχρεωτικής παιδείας, δεν εξασφάλισε και στην πράξη την ίση κατανομή των ευκαιριών στη μόρφωση ανάμεσα στα φτωχά και τα μη φτωχά στρώματα του πληθυσμού. Έτσι ο «εξισωτικός ρόλος της εκπαίδευσης» δε φαίνεται να αφορά στον ίδιο βαθμό τους φτωχούς και μη φτωχούς, ακόμα και όσον αφορά την απόκτηση ενός υποχρεωτικού πλέον, ελάχιστου εκπαιδευτικού επιπέδου (Καράγιωργας, 1999: 349). Η Συνθήκη της Λωζάνης ορίζει πως η πολιτεία είναι υποχρεωμένη να εξασφαλίζει ξεχωριστή εκπαίδευση στα παιδιά της μουσουλμανικής μειονότητας, ωστόσο η έλλειψη θετικών εμπειριών στην κοινωνία των μουσουλμάνων σε σχέση με το σχολείο και η ύπαρξη εμπειριών ζωής όπου η επαγγελματική ενασχόληση δε βρίσκεται σε άμεση σχέση με την εκπαίδευση, δεν αναδεικνύει τη φοίτηση των παιδιών στο σχολείο ως «τομή» στη ζωή τους στον ίδιο βαθμό που συμβαίνει στον υπόλοιπο πληθυσμό. Έτσι η μαθητική διαρροή που παρατηρείται στην πρωτοβάθμια μειονοτική εκπαίδευση είναι ιδιαίτερα υψηλή (Τρέσσου, 1998: 649). Η γηραιά κυρία, εβδομήντα πέντε ετών τώρα, εκτός απ' τη φτώχεια και την ορφάνια που βίωσε ως παιδί, βίωσε ακόμα την κατοχή και στη συνέχεια τον εμφύλιο πόλεμο. Επομένως ανήκει στη γενιά εκείνη των αναλφάβητων, όπου ο αναλφαβητισμός προέκυψε ως ιστορική συγκυρία. Οι αναλφάβητοι αυτής της ηλικίας αφέθηκαν στην τύχη τους και η εξάλειψη του αναλφαβητισμού αφέθηκε στη βιολογική αποχώρηση αυτών των ατόμων, εφόσον τα εκάστοτε μεταρρυθμιστικά εκπαιδευτικά μέτρα αφορούσαν μόνο άτομα σχολικής ηλικίας (Χρυσάκης, 1999: 347).

Ένα άτομο πρωτοπήγε στο σχολείο σε ηλικία δώδεκα ετών και φοίτησε μόνο μέχρι τη Δευτέρα δημοτικού.

«Πήγα δύο χρόνια στο σχολείο και το σταμάτησα. Μεγάλο με γράψανε (...) είχα προβλήματα...έχασα τη μάνα μου, μετά τον πατέρα μου και το σταμάτησα. Ήμουν δεκατεσσάρων χρονών. Ήθελα δεν ήθελα έπρεπε να πουλήσω κουλούρια...κάτι...μέχρι μαστίχες πούλησα. Τις αγοράζα μια δραχμή απ' το περίπτερο και τις πουλούσα δύο».
(Σ,3)

Τρία άτομα τελείωσαν μόνο το δημοτικό.

«Ναι πήγα σχολείο κανονικά μέχρι έκτη δημοτικού. Όχι ότι δεν ήθελα να συνεχίσω αλλά οι γονείς μου ήταν χωρισμένοι, ο πατέρας μου σούρωνε συνέχεια και έπρεπε να δουλέψω. Οι δάσκαλοι μου λέγαν να συνεχίσω αλλά υπήρχε ανάγκη». (Σ,1)

«Σχολείο πήγα στο δημοτικό μόνο. Τότε δεν είχα μυαλό, σκεφτόμουνα το σήμερα δε σκεφτόμουνα το αύριο». (Σ,2)

«Μέχρι την έκτη τάξη πήγα στο σχολείο στη Γερμανία. Έκανα και ελληνικά και γερμανικά και τούρκικα. Μόλις τελείωσα το σχολείο στη Γερμανία, μ' έβαλαν σε μια σχολή να δουλέψω στα αυτοκίνητα αλλά μετά από λίγο τα παράτησα». (Σ,6)

Δύο άτομα πήγαν μέχρι και το γυμνάσιο.

«Πήγα μέχρι το γυμνάσιο. Παλιά δεν ήταν γυμνάσιο-λύκειο και πήγα μέχρι Τρίτη τάξη. Τότε άμα πήγαινες μέχρι την τρίτη τάξη καλά ήταν». (Σ,10)

«Ο σύζυγος δημοτικό κι εγώ πρώτη λυκείου. Δεν τελείωσα το λύκειο εξαιτίας των οικονομικών, επειδή ήμασταν φτωχή οικογένεια, με εννιά παιδιά η μητέρα μου και δε μπόρεσα να συνεχίσω. Λόγω οικονομικών, καθόμουν στο σπίτι και φρόντιζα τα πιο μικρά μου αδέρφια και τα βοηθούσα με το σχολείο. Ούτε κανένα απ' τα' αδέρφια μου σπούδασε». (Σ,4)

Πρόσφατη έρευνα του ΕΣΥΕ, που διενεργήθηκε κατά το διάστημα Φεβρουάριος 2004- Ιανουάριος 2005 με βάση τους οικογενειακούς προϋπολογισμούς, καταλήγει στο συμπέρασμα πως, όσο λιγότερο μορφωμένοι είναι οι πολίτες τόσο μεγαλύτερο κίνδυνο αντιμετωπίζουν να γίνουν φτωχοί. Πιο συγκεκριμένα το 83,7% των φτωχών είναι αναλφάβητοι, έχουν τελειώσει μερικές τάξεις του δημοτικού ή το δημοτικό ή το γυμνάσιο (www.news.in.gr, 20-03-06).

Απ' τις μαρτυρίες των σιτιζομένων, προκύπτει πως η μικρή απορρόφηση εκπαίδευσης μεταβιβάζεται και στα παιδιά τους:

«Του χρόνου η μεγάλη πάει γυμνάσιο... δε μπορώ να αντεπεξέλθω.

Στο γυμνάσιο θα τα στείλω οπωσδήποτε αλλά από κει πέρα να ξεκινήσουν σπουδές και να μην έχω να τα συνεχίσω; Είναι πολύ δύσκολα. Στο δημοτικό δεν υπάρχει μέρα που να μη μου ζητάνε χρήματα. Τη μια θα κάνουμε αυτό, την άλλη θα πάνε εκπαιδευτικές εκδρομές ...και τους έχω πει να μην το λένε μπροστά στα παιδιά γιατί τα παιδιά απαιτούν να πάνε κι εγώ σα γονιός τι πρέπει να κάνω. Θα μαλώσουμε με τα μικρά και θ' αρχίσουν να κλαίνε και να χτυπιούνται. Τους έχω πει πολλές φορές τουλάχιστο τα δύο να πάνε δωρεάν και για τα άλλα δύο να πληρώνω. «Αυτό δε γίνεται» μου λένε κι έτσι αναγκάζομαι να μην τα στέλνω πουθενά. Ούτε εκπαιδευτικές τα στέλνω ούτε κάτι σεμινάρια που γίνονται για το θέατρο». (Σ,4)

«Βέβαια. Εγώ δεν τα άφησα τα παιδιά μου. Πήγαν και δημοτικό και γυμνάσιο και λύκειο εδώ στη Θεσσαλονίκη. Δεν είχα δυνάμεις να τα σπουδάσω. Τα παιδιά καλά τα πήγαιναν με το σχολείο αλλά εγώ οικονομικά δεν τα έβγαζα πέρα». (Σ,9)

Απ' τα παραπάνω γίνεται σαφές πως επιβεβαιώνεται η έννοια του φαύλου κύκλου (φτώχεια-υποεκπαίδευση –φτώχεια). Η ανάγκη για οικονομική ή άλλου είδους στήριξη στην οικογένεια και στην ακραία περίπτωση η ανάγκη ατομικής επιβίωσης ατόμων χωρίς οικογένεια, κι απ' την άλλη οι χαμηλές προσδοκίες και φιλοδοξίες της οικογένειας και των ίδιων των ατόμων, τα οδηγούν στην εσπευσμένη έξοδό τους απ' το σχολείο και στην παιδική εργασία.

Η πρόωγη είσοδος των παιδιών αυτών στην εργασία (σε ηλικία μικρότερη απ' αυτή που προβλέπει ο νόμος), έχει ως αποτέλεσμα να γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης από πλευράς εργοδοσίας, με χαμηλότερες αμοιβές και μεγαλύτερα ωράρια εργασίας. Η κατάστασή τους επιβαρύνεται ακόμη από το γεγονός ότι βρίσκονται εκτός συνδικαλιστικής προστασίας και δεν έχουν καμιά ασφάλεια στην εργασία τους, ενώ όταν απολύονται δε δικαιούνται επιδόματος ανεργίας. Σε περίπτωση ασθένειας αντιμετωπίζουν οξύτατα οικονομικά προβλήματα κι ακόμα είναι φανερό πως η έλλειψη στοιχειώδους εκπαίδευσης δεν τους επιτρέπει να ακολουθήσουν αργότερα προγράμματα μετασχολικής εξειδίκευσης. Αποτέλεσμα της κατάστασης αυτής είναι να παραμένουν τα παιδιά των φτωχών που εγκατέλειψαν πρόωρα το σχολείο στις τελευταίες θέσεις της κοινωνικο-επαγγελματικής κλίμακας και να μετακινούνται απ' τη μια χαμένη θέση εργασίας στην άλλη. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η εισοδηματική τους κατάσταση επιδεινώνεται περισσότερο και ο κύκλος της

σωρευτικής αιτιότητας ξαναρχίζει, παίρνοντας πλέον τη μορφή σπείρας που κινείται προς τα κάτω (Χρυσάκης, 1999: 332).

Όλες σχεδόν οι έρευνες που έχουν γίνει στην ελληνική εκπαίδευση για τη σχολική εγκατάλειψη, συγκλίνουν στα εξής συμπεράσματα: το σχολείο εγκαταλείπουν τα παιδιά οικογενειών που ο αρχηγός του νοικοκυριού είναι αγρότης, με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, με χαμηλό εισόδημα και τα παιδιά οικογενειών που ο αρχηγός του νοικοκυριού είναι εργάτης, χαμηλού εισοδήματος, ή άνεργος ή εκτός ενεργού πληθυσμού, αγράμματος. Κοντά σ' αυτούς τα παιδιά των τσιγγάνων, των προσφύγων και των μεταναστών (Κάτσικας – Καββαδίας, 1994:75).

Ο Σούγκαρμαν αποδίδει τη χαμηλότερη ροπή της εργατικής τάξης για χρησιμοποίηση ολόκληρου του φάσματος της προσφερόμενης εκπαίδευσης στις διαφορετικές συνθήκες ζωής και στις διαφορετικές προσδοκίες της. Οι μεσαίες τάξεις έχουν ευκαιρίες επαγγελματικής και κοινωνικής ανόδου, πράγμα που τις ωθεί στο να καταβάλλουν προσπάθειες στο να καλύψουν μελλοντικές τους ανάγκες. Η εργατική τάξη, αντίθετα, εισέρχεται νωρίς στην αγορά εργασίας και φτάνει γρήγορα στα όρια της επαγγελματικής της σταδιοδρομίας. Οι προοπτικές της για επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα είναι περιορισμένες. Η ανασφάλεια της απασχόλησής τους είναι ένας παράγοντας που δεν προωθεί ούτε τον προγραμματισμό του μέλλοντος ούτε τη μετάθεση της ικανοποίησης των αναγκών σε κάποιο άλλο χρονικό σημείο. Η γενικότερη αυτή στάση της εργατικής τάξης απέναντι στη ζωή την τοποθετεί σε μια μειονεκτική θέση απέναντι στο εκπαιδευτικό σύστημα και δεν ωθεί τα παιδιά να εκμεταλλευτούν τις δυνατότητές του (Τσαούσης, 1996:575).

Το μορφωτικό επίπεδο των ομογενών μεταναστών/τριών φαίνεται καλύτερο απ' αυτό των γηγενών σε αντιστοιχία με τις ηλικίες τους. Πιο συγκεκριμένα:

Μία κυρία εβδομήντα τριών ετών φοίτησε για οχτώ χρόνια στο σχολείο.

«Οχτώ κλάσεις πήγαμε στο σχολείο, οχτώ». (Σ,12)

Μια άλλη εξήντα πέντε ετών φοίτησε για δέκα χρόνια σε μια μάλλον τεχνική σχολή:

«Εκεί πήγα δέκα χρόνια σχολείο. Μετά δούλεβα σχολείο, φαγητό έκανα στα παιδιά» (Σ,13)

Και τέλος έχουμε ένα άτομο με πανεπιστημιακή μόρφωση που μάλλον δεν του φάνηκε και τόσο χρήσιμη στην Ελλάδα.

«Έχω τελειώσει το πανεπιστήμιο της Μόσχας, το έχω κάνει και μετάφραση το πτυχίο μου, γράφει επάνω Τεχνικός Μηχανικός σε Αεροσκάφη αλλά (...) πήγα στην Ολυμπιακή, τότε στο τιμόνι ήταν ο Παπανδρέου, και μου είπαν: μόνο αν τον είχες θείο θα έμπαινες σαν τεχνικός μηχανικός στην Ολυμπιακή». (Σ,7)

Τα επαγγελματικά εφόδια των Ποντίων ακυρώνονται στην πράξη είτε επειδή για τη χρήση τους απαιτείται τυπική αναγνώριση είτε διότι στην κοινωνία έχει επικρατήσει η γενική άποψη ότι τα εφόδια αυτά δεν είναι συμβατά με το δικό μας οικονομικό και κοινωνικό σύστημα (Τσιάκαλος, 1998: 60).

Σύμφωνα με έρευνα οι ομογενείς μετανάστες ποντιακής καταγωγής που ήρθαν στην Ελλάδα μέχρι τις αρχές του 1991 κατατάσσονται με βάση το μορφωτικό τους επίπεδο ως εξής: πτυχίο ανώτατης ή ανώτερης σχολής διαθέτει το 27%, απολυτήριο μέσης ή δίπλωμα τεχνικής εκπαίδευσης το 47% ενώ μέχρι απολυτήριο δημοτικού διαθέτει το 23%. Η έλλειψη γνώσης της γλώσσας, η σε μεγάλο βαθμό αναντιστοιχία ειδικοτήτων καθώς και η δυσκολία αναγνώρισης ισοτιμιών πτυχίων ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης, οδηγούν τους περισσότερους σε ευκαιριακή ετεροαπασχόληση, στις λαϊκές αγορές ή στην ανεργία. Χαρακτηριστικό είναι ότι μόνο το 22% των πτυχιούχων εργαζομένων απασχολούνται σε επιστημονικά επαγγέλματα, ενώ το 61% απασχολούνται ως τεχνίτες-εργάτες (Τσακίρης, 2005: 483). Μια άλλη μορφή ακύρωσης προσόντων κατά τον Τσιάκαλο (1998: 60) είναι εκείνη κατά την οποία οι γνώσεις των ανθρώπων χάνουν την αξία τους εξαιτίας των αλλαγών στο χώρο της οικονομίας. Και σ' αυτή την περίπτωση μπορούμε να μιλάμε για παρεμπόδιση στην απορρόφηση δημόσιου και κοινωνικού πλούτου, αφού οι γνώσεις που είχαν αποκτηθεί προηγουμένως απαξιώνονται κοινωνικά, και τα αντίστοιχα σύγχρονα αγαθά, των οποίων η απόκτηση θα μπορούσε να επαναφέρει τη χαμένη τους αξία, δεν είναι δημόσια και κοινωνικά (μετεκπαίδευση, επανακατάρτιση).

Κοινωνικές αναπαραστάσεις των σιτιζομένων για την εκπαίδευση

Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις, γενικά, αποτελούν διανοητικά σχήματα από προκατασκευασμένες ιδέες, σκέψεις, κρίσεις και προσδοκίες, τα οποία είναι κοινά σε ομάδες ανθρώπων. Μέσω αυτών των σχημάτων οι άνθρωποι προσπαθούν να κατανοήσουν να ερμηνεύσουν και να αξιολογήσουν το κοινωνικό περιβάλλον και τις σχέσεις που αναπτύσσονται σ' αυτό (Ρήγα, 1998:160). Την πολλαπλότητα και την ετερογένεια των κοινωνικών αναπαραστάσεων θα επισημάνει η Jodelet, υποστηρίζοντας ότι αυτές βρίσκονται σε άμεση εξάρτηση με τη θέση του ατόμου στην κοινωνία, την οικονομία και την κουλτούρα (Καμπέρης, 2001:28).

Είδαμε στην προηγούμενη ενότητα πως ανεξάρτητα απ' τη σχολική επίδοση, οι σιτιζόμενοι/ες απορρόφησαν ελάχιστη ποσότητα εκπαίδευσης κι αυτό συνδέεται απ' τη μια με την ανάγκη συμβολής στον οικογενειακό προϋπολογισμό μέσω της εργασίας κι απ' την άλλη στην εσωτερίκευση του κοινωνικού πεπρωμένου (ως το μόνο εφικτό) που στερεί από προσδοκίες και φιλοδοξίες άτομα απ' τα κατώτερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το πώς τα υπό μελέτη άτομα εκ των υστέρων αντιλαμβάνονται και αξιολογούν το εκπαιδευτικό τους έλλειμμα. Πιο συγκεκριμένα:

«Οπωσδήποτε θα ήμουν καλύτερα αν πήγαινα κανονικά στο σχολείο.

Δεν ξέρω γιατί δε με στείλαν. Άμα με στέλναν στην κανονική ηλικία θα ήμουν αρχηγός.

Να μπορούσα να ήμουν γιατρός να έκανα άλλα πράγματα πιο προχωρημένα.

Μ' άρεσε πάντως. Δε διέκρινα ούτε την ηλικία μου από τα άλλα τα παιδιά ούτε τίποτα.

Απλά μ' άρεσε γιατί άκουγα γράμματα...γράμματα....και δεν ήξερα τι είναι. Όταν έμαθα τι είναι μ' άρεσε. Πολύ γρήγορα τα έμαθα». (Σ,3)

«Εκατό τοις εκατό θα ήταν αλλιώς τα πράγματα αν είχα συνεχίσει το σχολείο.

Όχι ότι δεν ήθελα αλλά οι γονείς μου ήταν χωρισμένοι, ο πατέρας μου σούρωνε συνέχεια και έπρεπε να δουλέψω. Οι δάσκαλοι μου λέγαν να συνεχίσω αλλά υπήρχε ανάγκη». (Σ,1)

Οι παραπάνω μαρτυρίες δείχνουν πως οι σιτιζόμενοι αντιλαμβάνονται την εκπαίδευση ως σημαντικό παράγοντα ευημερίας και κοινωνικής ανόδου. Ο (Σ,3) μάλιστα συνδέει την εκπαίδευση με επαγγέλματα υψηλού κύρους.

Οι μαρτυρίες δύο γυναικών στη συνέχεια, δείχνουν πόσο καθοριστικός είναι ο παράγοντας φύλο ιδιαίτερα για τα κατώτερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα και πώς οι στερεότυπες αντιλήψεις για τους κοινωνικούς ρόλους επηρέασαν την ποσότητα απορρόφησης εκπαίδευσης:

«Τότε δεν είχα μυαλό, σκεφτόμουν το σήμερα δε σκεφτόμουν το αύριο. Όταν ήμουν δεκατρία μισό με παντρέψαν με έναν κύριο. Εγώ δεν ήθελα, για την ακρίβεια η συχωρεμένη η γιαγιά μου με πάντρεψε. Ναι, μπορούσα να πάω στη Γερμανία στη μητέρα μου να πάω σε μια σχολή και να μάθω μια δουλειά, γιατί υπάρχουν στη Γερμανία τέτοιες σχολές αλλά δεν πήγα». (Σ,2)

«Δεν περίμενα ποτέ πως θα έφτανα σ' αυτό το στάδιο. Ήθελα να σπουδάσω νηπιαγωγός επειδή αγαπούσα τα παιδιά γι' αυτό έκανα έξι δικά μου. Βασικά ήθελα να σπουδάσω. Δεν περίμενα με τίποτα να παντρευτώ στα δεκαεννιά μου. Έλεγα θα σπουδάσω, θα βρω μια δουλειά δικιά μου και μετά θα κάνω οικογένεια. Γνώρισα τον άντρα μου με προξενιό... φτωχοί άνθρωποι ήμασταν κι αφού δε σπούδασα έπρεπε να αποφασίσω να παντρευτώ». (Σ,4)

Η κοινωνική ανισότητα μπροστά στις σπουδές είναι ασύγκριτα μεγαλύτερη για τις γυναίκες παρά για τους άντρες. Η κοινωνική επιλογή είναι πολύ αυστηρότερη κατά φύλο και αναστέλλει γενικά τις γυναίκες από τις σπουδές και τη συμμετοχή στην κοινωνική ζωή (Φραγκουδάκη,1985:198). Οι στερεότυπες αντιλήψεις για το ρόλο της γυναίκας που τη θέλουν σύζυγο και νοικοκυρά είναι πιο ξεκάθαρες όσο προχωρούμε προς το κάτω άκρο της κοινωνικής ιεραρχίας. Οι γυναίκες αυτές ακολούθησαν τη μοίρα που τους επιφύλασσε η κοινωνική τους προέλευση. Στα στρώματα αυτά θεωρείται πιο λογικό και χρήσιμο, τα κορίτσια να διακόψουν το σχολείο και να παντρευτούν. Όσπου να παντρευτούν αναλαμβάνουν τις δουλειές του σπιτιού για να αποδεσμεύσουν τη μάνα ώστε να μπορέσει να δουλέψει έξω (Μυλωνάς, 1983: 74).

Δύο αναλφάβητα άτομα συνδέουν την εκπαίδευση με τη γνώση και την εξασφάλιση μιας καλύτερης δουλειάς:

«Μου κακοφαίνεται που δε μπορώ να διαβάσω. Είναι δύσκολα πράγματα. Άμα ήξερα γράμματα θα γνώριζα πολλά, όπως εσύ δηλαδή που τα γνωρίζεις όλα. Όσο να 'ναι τα γράμματα βοηθάνε. Βασανίζομαι ρε φίλε δεν είμαι καλά». (Σ,5)

«Ούτε λόγος! Αν ήξερα γράμματα θα είχα μια καλή θέση σε ένα εργοστάσιο και θα ήμουν μια χαρά». (Σ,9)

Ένα άτομο που πήγε μέχρι τρίτη γυμνασίου, σε εποχές που υπήρχε το εξατάξιο γυμνάσιο, θεωρεί πως έκανε το καθήκον του και με το παραπάνω:

«Τότε άμα πήγαινες μέχρι την τρίτη τάξη καλά ήταν». (Σ,10)

Τα λεγόμενά του φανερώνουν τις περιορισμένες προσδοκίες του ίδιου και της οικογένειάς του για τη σκοπιμότητα της παραπέρα εκπαίδευσης.

Σε γενικές γραμμές όλα τα άτομα φαίνεται πως αποδέχονται ως αναγκαιότητα την πρόωγη έξοδό τους από την εκπαίδευση, αλλά θεωρούν πως η λήψη μεγαλύτερης ποσότητας θα τους έφερνε σε πλεονεκτική θέση σήμερα.

Η οικονομική κατάσταση της οικογένειας φαίνεται να υπαγορεύει τελικά την παραμονή ή όχι του νεαρού ατόμου στο σχολείο, παίρνει μέρος στην κατεύθυνση των εκπαιδευτικών του επιλογών αφού μπορεί ή δε μπορεί να τις στηρίξει. Ένας ικανός και φτωχός μαθητής συνειδητά ή ασυνείδητα παίρνει σοβαρά υπόψη στις όποιες επιλογές του τις «δυνατότητες» της οικογένειας (Κάτσικας – Καββαδίας, 1994:115).

Οικογενειακή κατάσταση – σχέσεις με την οικογένεια

Ενδιαφέρον για την έρευνά μας παρουσιάζει η μελέτη της οικογενειακής κατάστασης των σιτιζομένων ατόμων γιατί όπως αναφέραμε στο πρώτο μέρος της εργασίας, την έλλειψη υποδομών κρατικής πρόνοιας στη χώρα μας αναπληρώνουν αναγκαστικά οι παραδοσιακές μορφές άτυπης πρόνοιας (οικογένεια, αλληλοβοήθεια, άτυπες μορφές εργασίας).

Σύμφωνα με τη Μουσούρου (1996:19), η οικογένεια ως θεσμός οφείλει την καθολικότητά της στην ιδιομορφία της σύνθεσης των λειτουργιών που επιτελεί και που άλλες εναλλακτικές ομάδες δε φαίνεται να μπορούν να υποκαταστήσουν. Απ' τη μια λειτουργεί με τρόπο που ικανοποιεί το κοινωνικό σύνολο κι απ' την άλλη τα άτομα-μέλη.

Η οικογένεια αναλαμβάνει να ικανοποιεί αισθήματα, επιθυμίες, ελπίδες, φόβους, φαντασία και όνειρα. Ότι απ' αυτά δε συμβιβάζεται με τους θεσμούς αναλαμβάνει να το αφορίσει και να τα εξοβελίσει. Είναι αυτή ακριβώς η λειτουργία που συμμορφώνει και στερεί τα άτομα από κάθε αυτονομία, ώστε να καταντούν ανάκανα να ζήσουν αυτεξούσια.

Η απουσία κάθε είδους κοινωνικών παροχών προς τη νεολαία καταγράφει μια σχετική υστέρηση της ελληνικής κοινωνίας σε σχέση με τη φύση και τη διάσταση του προβλήματος σε άλλες, βορειοευρωπαϊκές κύρια χώρες και σε σχέση με την ανεργία, λειτουργεί ανασταλτικά δυσκολεύοντας τη χειραφέτησή της από τους οικογενειακούς δεσμούς. Ο φόβος του άγνωστου, το χάσιμο του βολέματος, η οικονομική ανασφάλεια συνιστούν καθοριστικά εμπόδια σε κάθε απόπειρα χωρισμού (Μεταξάς, 2001:35).

Οι παρακάτω διατυπώσεις είναι ενδεικτικές του πόσο σημαντικός και γιατί παραμένει τόσο ισχυρός ο θεσμός της οικογένειας στη χώρα μας.

Σύμφωνα με πρόσφατη πανελλαδική έρευνα που πραγματοποίησε το Πανεπιστήμιο Αθηνών, η οικογένεια συντηρεί για μεγάλο χρονικό διάστημα τους νέους καθώς βρέθηκε ότι το 68% των νέων έως 29 ετών ζουν με τους γονείς τους. Στο πατρικό τους άλλωστε συνεχίζουν να ζουν ακόμα και το 30% όσων έχουν ήδη παντρευτεί! (Καθημερινή 4-8-2005). Η αποτυχία ικανοποίησης πραγματικών κοινωνικών αναγκών ώθησε την ελληνική οικογένεια, ειδικά στην περίπτωση των χαμηλών εισοδηματικών τάξεων, να υποκαταστήσει το ελληνικό κράτος στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής (Χλέτσος, 1999: 279). Κατά τον Ματσαγγάνη (2004:

39), στην Ελλάδα όπως και στις άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης, η οικογένεια ιστορικά έχει λειτουργήσει ως αποτελεσματικό – παρότι άτυπο- δίκτυ ασφαλείας. Η συγκέντρωση πόρων για να αγοράσουν κατοικία ή να ανοίξουν επιχείρηση τα παιδιά, η δανειοδότηση συγγενών, η ανεύρεση εργασίας σε οικογενειακή επιχείρηση, η απλήρωτη γυναικεία εργασία στο νοικοκυριό, η φροντίδα των παιδιών, των ηλικιωμένων ατόμων και των αναπήρων, δείχνουν την ενεργό ανάμειξη της οικογένειας σε ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων κοινωνικής προστασίας.

Σύμφωνα με στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδας παρατηρείται μια αποταμιευτική συμπεριφορά στα άτομα τρίτης ηλικίας. Τα ηλικιωμένα μέλη της οικογένειας πολύ συχνά είναι διατεθειμένα να υποστηρίξουν τα νεότερα σε κάθε φάση της ζωής τους. Αυτή η αποταμιευτική συμπεριφορά των ατόμων τρίτης ηλικίας αντανακλά και την υφιστάμενη αβεβαιότητα ως προς την παροχή υπηρεσιών ποιότητας από τους κοινωνικοασφαλιστικούς φορείς (Χονδρογιάννης, 2002).

Τα παραπάνω ερευνητικά δεδομένα αποδεικνύουν την αλληλεξάρτηση των μελών μιας οικογένειας. Τα νεότερα άτομα-μέλη φαίνεται να εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό απ' τα γηραιότερα συναισθηματικά και υλικά. Τα δε γηραιότερα φαίνεται πως με τη συνεχή στήριξη προς τα νεότερα προσπαθούν να εξασφαλίσουν ανταποδοτικά οφέλη για το μέλλον τους. Γίνεται ακόμα σαφές πως όσα άτομα κατ' επιλογήν ή κατ' ανάγκην βρίσκονται χωρίς οικογένεια και στην περίπτωση που προέρχονται απ' τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα, χάνουν ένα σημαντικό πλεονέκτημα για τη μετέπειτα πορεία τους.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει να δούμε πώς σχετίζεται η φτώχεια με την οικογενειακή δομή και με άλλα χαρακτηριστικά μέσα από επίσημα στατιστικά στοιχεία. Με βάση στοιχεία που δημοσιοποίησε το γραφείο τύπου του Υπουργείου Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας (27-6-2005), μεταξύ των κατηγοριών με τα υψηλότερα ποσοστά φτώχειας για το έτος 2003, βρίσκονται οι μονογονεϊκές οικογένειες (34,5%), οι πολύτεκνες οικογένειες (31,5%), τα ζευγάρια ηλικιωμένων (27,8%), οι άνεργοι (32,7%, 2002) και οι συνταξιούχοι (29,5%, 2002) καθώς και η φτώχεια των παιδιών σε πολύ υψηλά ποσοστά. Επιπλέον στους καταλόγους της φτώχειας συμπεριλαμβάνονται άτομα που στερούνται της προστασίας της οικογενειακής δομής (εννοείται της παραδοσιακής) και συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων όπως Άτομα με Αναπηρία, οικονομικοί μετανάστες, η μουσουλμανική μειονότητα, οι παλιννοστούντες, οι πρόσφυγες, οι εξαρτημένοι κ.λ.π. (

www.ypakp.gr). Όλα τα υπό μελέτη άτομα εμπίπτουν σε μία τουλάχιστο απ' τις κατηγορίες που προαναφέρθηκαν.

Από κάποιες μαρτυρίες προκύπτει πως η απουσία οικογένειας ή οικογενειακών δεσμών σε συνδυασμό με άλλα χαρακτηριστικά, υπήρξε καταλυτική για τη μετέπειτα πορεία αυτών των ατόμων. Τα οχτώ από τα δεκατρία άτομα που μελετούμε ζουν μόνα τους είτε γιατί δεν έχουν οικογένεια είτε γιατί εξαιτίας κάποιων καταστάσεων δε σχετίζονται μ' αυτή. Κάποια άτομα μάλιστα εκτός του ότι απουσιάζει η στερεότυπη οικογενειακή δομή είναι φορείς και άλλων χαρακτηριστικών. Για παράδειγμα ανήκουν στη μουσουλμανική μειονότητα ή είναι ομογενείς μετανάστες/τριες ή είναι ηλικιωμένα.

Άτομα που έμειναν σχετικά νωρίς εκτός της οικογένειας προσανατολισμού είτε γιατί έχασαν τους γονείς τους είτε για άλλους λόγους, δε δημιούργησαν οικογένεια αναπαραγωγής και περιθωριοποιήθηκαν. Πιο συγκεκριμένα:

Ο (Σ,1) πορεύεται μόνος απ' τα δεκαεννιά του. Αφού έχασε τον πατέρα του, η μητέρα του εγκατέλειψε αυτόν και τον αδερφό του και ζει στο εξωτερικό. Με τον αδερφό του έχει ελάχιστες σχέσεις όπως και με τη μητέρα του. Δεν κατάφερε να δημιουργήσει μόνος τις προϋποθέσεις για μια ομαλή ζωή. Θεωρεί την έλλειψη οικογένειας καθοριστικό παράγοντα για την τωρινή του κατάσταση.

«Ο πατέρας μου έχει πεθάνει και η μητέρα μου έχει φύγει εδώ και είκοσι τρία χρόνια. Όταν έφυγε η μάνα μου ήρθαν ανάποδα όλα. Με τον αδερφό μου κάπου κάπου βλέπομαστε, λέμε ένα γεια εντάξει. Ούτε μάνα ούτε πατέρα ούτε τίποτα ... χωρίς στήριγμα δεν πας πουθενά».(Σ,1)

Ο (Σ,3) έχει χάσει και τους δύο γονείς του και γνώρισε την ορφάνια στα δεκατέσσερά του. Δεν έχει αδέρφια και ζει ολομόναχος. Δεν έχει καλές αναμνήσεις απ' τον πατέρα του και πιο συγκεκριμένα λέει:

«Ο πατέρας μου μπεκρής ήτανε, μας άφησε και μετά μας είπανε πως ήταν νεκρός και όντως έτσι ήτανε. Από το νοσοκομείο νεκρό μας τον φέρανε».

Με άλλους κοντινούς συγγενείς δε φαίνεται να έχει κάποια σχέση:

«Δε με προσέχουν αυτοί οι άνθρωποι. Είναι για πάρτη τους πώς το λένε. Μερικοί είναι Ξάνθη μερικοί είναι Αθήνα, εγώ είμαι εδώ τελείως μόνος».

Αισθάνεται μεγάλη μοναξιά και πως η μάνα του θα τον στήριζε αν ζούσε:

«Τουλάχιστο τη μάνα μου να είχα. Κάτι θα έλεγε η μάνα μου. «Μη αγόρι μου εκείνο, κάνε αυτό». Θα το έκανα. Μάνα είναι θα την ακούσω. Εντελώς μόνος μου, μόνος μου μιλάω, μόνος μου τα ακούω, την ψωνίζει ο άνθρωπος».

Ο (Σ,10) έχει τα ίδια οικογενειακά χαρακτηριστικά. Έχασε τη μάνα του πριν τριάντα χρόνια και τον πατέρα του πριν πέντε. Ο χαμός του τελευταίου τον άφησε χωρίς στήριγμα.

«Όσο ζούσε ο πατέρας μου εντάξει δεν ήμασταν αλλά με πρόσεχε λίγο».
«Ζαμάν φου όσο ζούσε ο πατέρας μου και καταλήξαμε εδώ».

Ένας πρόωρος γάμος και ένα σύντομο διαζύγιο ήταν η αιτία για την οποία η (Σ,2) βρέθηκε εκτός οικογενειακής εστίας στα δεκαπέντε της καθότι δεν έγινε δεκτή πίσω στο πατρικό της απ' τον ίδιο της τον αδερφό. Σημειωτέον πως οι γονείς της ζούσαν στη Γερμανία και ήταν διαζευγμένοι.

«Όταν ήμουν δεκατρία μισό με πάντρεψαν με έναν κύριο και επειδή δεν έκανα παιδιά με χώρισε, στα δεκαπέντε μου κι από τότε μ' έδιωξε ο αδερφός μου και είμαι στους δρόμους. Αντιμετωπίζω πολλά προβλήματα, έχω μεγαλώσει χωρίς πατέρα κι απ' τα δεκαπέντε μου είμαι συνέχεια στους δρόμους».

Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις το διαζύγιο ήταν αποτέλεσμα δύσκολων συνθηκών. Για παράδειγμα ο (Σ,5) ήταν άνεργος και είχε μικρό παιδί, ο (Σ,6) έχει ψυχολογικά προβλήματα και είναι ανίκανος για εργασία, ο (Σ,7) ομογενής μετανάστης απ' τη Ρωσία εγκαταλείφθηκε από σύζυγο και παιδιά όταν τα πράγματα δυσκόλεψαν στην Ελλάδα.

«Η γυναίκα μου Ρωσίδα, έμεινε εδώ τέσσερα χρόνια, μετά είδε ότι δυσκολέψανε τα πράγματα και λέει «εγώ τι θα κάνω τώρα εδώ» και έφυγε πίσω πάλι. Εκεί έχει τον πατέρα της, τα' αδέρφια της, όλοι εκεί είναι γι' αυτό γύρισε πίσω».(Σ,7)

Η (Σ,8) στα εβδομήντα πέντε της έχει χάσει το σύζυγό της και με την κόρη της που ζει στην Αθήνα δε φαίνεται να διατηρεί κάποιες σχέσεις:

«Έχω ένα κορίτσι αλλά σημασία δε μ' έδωσε. Έχει ένα σπίτι στην Αθήνα, εκεί είναι τώρα αλλά σημασία δε μου δίνει».

Οι ανασφάλιστοι ηλικιωμένοι που δεν διατηρούν καλές σχέσεις με τους συγγενείς ή που δεν έχουν συγγενείς, δε μπορούν να καταφύγουν για οικονομική βοήθεια σε συγγενικά δίκτυα και βρίσκονται σε πολύ ευάλωτη θέση (Καβουνίδη, 2005: 264).

Προφανώς η υπερβολική στήριξη στην οικογένεια ως παραγωγού κοινωνικής πρόνοιας έχει πολύ σοβαρές παρενέργειες. Όσοι για διάφορους λόγους αποκλείονται από την οικογενειακή αλληλεγγύη, συχνά δεν έχουν πού αλλού να στραφούν για να αναζητήσουν περίθαλψη και προστασία (Ματσαγγάνης, 2004: 40).

Ο (Σ,9), μακροχρόνια άνεργος, ζει με τη γυναίκα του και τα καταφέρνει χάρη στη βοήθεια των παιδιών του και το πενιχρό εισόδημα της γυναίκας του που εργάζεται ως καθαρίστρια. Ο ίδιος διακατέχεται από αισθήματα ντροπής για την κατάστασή του.

«Είμαι εγώ με τη γυναίκα μου και έχουμε δυο παιδιά. Ο γιος μου είναι είκοσι έξι και η κόρη μου είκοσι δύο. Είναι παντρεμένα και τα δυο και μας βοηθάνε κι εμάς κάπου κάπου. Ευτυχώς έχω τα παιδιά μου που μου φέρνουν ψωμί, λάδι, δεν έχω παράπονο. Κάθε βράδυ έρχεται ο γιος μου και με ρωτάει, «Μπαμπά τι σκέφτεσαι, γιατί είσαι έτσι;». «Τι να κάνω ρε αγόρι», του λέω. Ντρέπομαι να με βλέπουν τα παιδιά μου σ' αυτή την κατάσταση. Και συ να ήσουν στη θέση μου θα ντρεπόσουν».

Άτομα τρίτης ηλικίας απ' την πρώην Σοβιετική ένωση

Οι περιπτώσεις των τριών ηλικιωμένων κυριών απ' τη Γεωργία (Σ,11), (Σ,12) και (Σ,13) παρουσιάζουν ιδιομορφία σε σχέση με τα υπόλοιπα άτομα. Υπάρχουν οι τυπικές μορφές οικογενειακής οργάνωσης και οικογενειακές σχέσεις αλλά τα παιδιά τους φαίνονται ανήμπορα να συντηρήσουν τους γονείς τους και οι γονείς από πλευράς τους δε θέλουν να επιβαρύνουν οικονομικά τα παιδιά τους.

Οι θεσμικοί παράγοντες που συντελούν στον κοινωνικό αποκλεισμό των ομογενών από την πρώην Σοβιετική Ένωση, αφορούν το νομικό πλαίσιο που ρυθμίζει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους. Δεν υπάρχει σύμβαση μεταξύ του ελληνικού και του σοβιετικού κράτους για τη μεταφορά των ασφαλιστικών τους δικαιωμάτων. Αυτό το γεγονός είναι ο καθοριστικός παράγοντας για τον πλήρη κοινωνικό αποκλεισμό και την εξάρτηση της τρίτης ηλικίας από τους συγγενείς (Βεργέτη, 1999:81). Οι ανασφάλιστοι υπερήλικες, δικαιούνται την κατώτατη σύνταξη του ΟΓΑ, μέτρο το οποίο εφαρμόζεται και για τους παλιννοστούντες. Σύμφωνα με την Καβουνίδη (2005: 264), αν το ποσό αυτό είναι ανεπαρκές για τους συνταξιούχους αγρότες, είναι πολύ περισσότερο ανεπαρκές γι' αυτούς που κατοικούν σε αστικές περιοχές όπου το κόστος διαβίωσης είναι ακόμα μεγαλύτερο.

Η (Σ,11) δεν διαθέτει κανένα εισόδημα και είναι εν αναμονή της σύνταξης του ΟΓΑ. Αν και μένει με το γιο της δε φαίνεται να τα βγάζουν πέρα.

«Έκανα τα χαρτιά μου για να πάρω σύνταξη.

«Στη στρόικα δουλεύει ο γιος μου, πώς το λένε...σπίτια χτίζει. Ενοίκιο να πληρώσει; ΙΚΑ να πληρώσει; Το μωρό...μπεμπιλίνα...»

Η (Σ,12) ζει με τον άντρα της παίρνοντας την κατώτατη σύνταξη του ΟΓΑ. Προμηθεύονται φαγητό απ' το συσσίτιο γιατί όπως λέει τα παιδιά τους δεν είναι σε θέση να τους βοηθήσουν.

«Στο σπίτι θα τρώγαμε... αλλά θα κοίταζαν εμάς και τα παιδιά. Τώρα δεν κοιτάζουν εμάς γιατί δε μπορούνε».

Οι περισσότεροι ηλικιωμένοι που δεν έχουν επαρκή οικονομικά μέσα καταφεύγουν για βοήθεια σε άτυπα διαπροσωπικά δίκτυα, συνήθως στα παιδιά τους.

Ενώ για πολλούς αυτή η μορφή βοήθειας μπορεί να είναι ικανοποιητική, για κάποιους η προσφυγή στα δίκτυα αυτά απειλεί τη διατήρηση της αξιοπρέπειάς τους ή την ποιότητα των διαπροσωπικών σχέσεων με τους ανθρώπους από τους οποίους αντλούν βοήθεια (Καβουνίδη, 2005: 264).

Στον αντίποδα των μοναχικών ατόμων έχουμε την περίπτωση μια πολύτεκνης οικογένειας.

Μια πολύτεκνη οικογένεια

«Αν είναι κανείς στη δική μου μοίρα να μην τον αξιώσει ο θεός να κάνει παιδιά» (Σ,4)

Ένα ζήτημα που αναδεικνύεται στον κυρίαρχο πολιτικό λόγο, είναι η δημογραφική γήρανση ως αποτέλεσμα της υπογεννητικότητας που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας, και, θεωρείται ότι «απειλεί την επιβίωση του έθνους» (Ματσαγγάνης, 2004: 35). Στα πλαίσια της κοινωνικής πολιτικής και στην προσπάθεια να καταπολεμηθεί το δημογραφικό πρόβλημα, οι οικογένειες με τέσσερα και πάνω παιδιά χαρακτηρίζονται πολύτεκνες και έχουν ληφθεί μια σειρά μέτρων για την ενίσχυσή τους, στην προσπάθεια της πολιτείας να επιβραβεύσει τη συμβολή τους στην καταπολέμηση του δημογραφικού προβλήματος. Τα μέτρα αυτά αφορούν κυρίως κάποια επιδόματα, τη μείωση της στρατιωτικής θητείας για τα πρωτότοκα αγόρια, το δικαίωμα απόκτησης κατοικίας μέσω της εργατικής εστίας, το ειδικό καθεστώς προσλήψεων στο δημόσιο, μειωμένους συντελεστές φόρου για την αγορά αυτοκινήτου κ.λ.π. Τι γίνεται όμως στην πραγματικότητα; Σύμφωνα με έρευνα του ΕΚΚΕ ο κίνδυνος φτώχειας για οικογένειες που έχουν περισσότερα από τέσσερα παιδιά αγγίζει την ακραία τιμή του 41% έναντι του 13,5% οικογενειών με ένα μόνο παιδί. Αυτό συμβαίνει γιατί όσο αυξάνει το μέγεθος της οικογένειας με ανηλίκους, αυξάνουν και οι σχετικές ανάγκες χωρίς ανάλογη αύξηση των εισοδημάτων του νοικοκυριού (Καράγιωργας κ.ά., 1999: 81). Η μαρτυρία της πολύτεκνης μητέρας είναι αποκαλυπτική:

«Έχουμε έξι παιδιά κι εγώ με τον άντρα μου, οχτώ όλοι μαζί.

Το μεγαλύτερο είναι έντεκα, είναι κορίτσι, το δεύτερο πάλι κορίτσι είναι δέκα, το τρίτο κορίτσι εννιά, το τέταρτο κορίτσι οχτώ, το πέμπτο είναι αγόρι πέντε και το άλλο πάλι αγόρι και είναι τέσσερα.

Μετά, έχουμε πάρα πολλά έξοδα στο σχολείο που δε μπορούμε να αντεπεξέλθουμε. Δίνουμε κάθε χρόνο για το σύλλογο γονέων και κηδεμόνων, τώρα με τα ολοήμερα τους βάζουμε φαγητά από το σπίτι και πληρώνουμε κάποια τραπεζοκόμο άλλα δέκα ευρώ το μήνα. (...) το σπίτι, είναι τα καθημερινά έξοδα για τα φαγητά που παίρνουν τα παιδιά στο σχολείο, το φαγητό που πρέπει να υπάρχει στο σπίτι, αυτά. Συν το τηλέφωνο το ρεύμα το νερό και τα κοινόχρηστα.

Εγώ παίρνω το βοήθημα των πολυτέκνων που είναι 390 ευρώ.

Το κράτος δε βοηθάει πουθενά, πέρα απ' αυτό το επίδομα τίποτα...τίποτα. Καμιά βοήθεια.

Εγώ ένα πράγμα έχω να πω. Αν είναι κανείς στη δική μου μοίρα, να μην τον αξιώσει ο θεός ποτέ να κάνει παιδιά. Καλύτερα να μην παντρευτεί καθόλου. Κακά τα ψέματα αν δεν εργάζονται κι οι δυο και δεν υπάρχει εξωτερική βοήθεια δε ζει οικογένεια. Είναι πάρα πολύ δύσκολο.

Να σας πω την αλήθεια ήρθε πολλές φορές η στιγμή που δεν είχα κάτι να βάλω στην κατσαρόλα. Ειδικά το χειμώνα που δεν έχει δουλειά ο σύζυγος. Άλλες φορές αναγκάζομαι να βάλω και δυο και τρεις φορές το ίδιο φαγητό. Μπορεί να βάλω τρεις φορές συνέχεια μακαρόνια ή φασόλια. Ότι υπάρχει. Είναι πάρα πολύ δύσκολα.

Από πουθενά βοήθεια εκτός από το βοήθημα απ' το σύλλογο πολυτέκνων καμιά άλλη βοήθεια. Τίποτα ...και το συσσίτιο εδώ της εκκλησίας. Κάποιες μέρες δεν τρώγεται καθόλου το φαγητό αλλά κάτι βάζεις στο τραπέζι. Πήγα και στην πρόνοια και τους το είπα αλλά μου είπαν πως θα δικαιούμουν βοήθεια αν ήταν πεθαμένος ο άντρας μου ή αν ήταν στρατιωτικός ή αν ήταν κατάκοιτος. Μου λένε «δεν υπάρχει βοήθεια απ' την πρόνοια, απ' τη στιγμή που ζει ο άντρας». (Σ,4)

Εύκολα συμπεραίνει κανείς πως οι πολύτεκνες οικογένειες που προέρχονται απ' τα κατώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα αντιμετωπίζουν πρόβλημα επιβίωσης. Η ρήση της πολύτεκνης μητέρας να μην αξιώνονται όσοι είναι στη μοίρα της να κάνουν παιδιά, τα λέει όλα. Διαπιστώνουμε πως το μόνο μέτρο που κάνει άμεση χρήση η συγκεκριμένη πολύτεκνη οικογένεια, είναι το επίδομα πολυτεκνίας. Αυτό που στην ουσία επιτυγχάνεται άμεσα ή έμμεσα με την επιδοματική πολιτική είναι η δημιουργία εξαρτημένων ατόμων από τις υπηρεσίες, παθητικών αποδεκτών

των επιδομάτων και οποιωνδήποτε άλλων παροχών προσφέρουν οι υπηρεσίες. Σύμφωνα με το ερμηνευτικό μοντέλο της «υποκουλτούρας της φτώχειας», οι φτωχές οικογένειες πρέπει να επιλέγουν τρόπους απόκτησης χρημάτων (π.χ επιδόματα) που θα τις κρατούν στη φτώχεια. Τίθεται όμως ένα βασικό ερώτημα: οι οικογένειες που έχουν ως κύρια εισοδηματική πηγή τα επιδόματα το κάνουν γιατί, αυτό, αντιπροσωπεύει έναν τρόπο ζωής που μεταδόθηκε από γενιά σε γενιά ή είναι αναγκαστική επιλογή, εξαιτίας συγκεκριμένων συνθηκών; (Κογκίδου, 1995: 463). Απ' τα παραπάνω που ελέχθησαν απ' την εν λόγω πολύτεκνη μητέρα, φαίνεται πως προσανατολίζεται σε επιδοματικές λύσεις, ωστόσο η ακόλουθη φράση, δείχνει πως η επιλογή αυτή είναι αναγκαστική:

«Δεν ήθελα πολλά πράγματα, ήθελα να βρω μια απογευματινή δουλειά εγώ σαν μητέρα, να έχει ο σύζυγος δουλειά κάθε μέρα κι ένα σπίτι. Δε ζητάω υπερβολικά πράγματα» (Σ,4).

Η ίδια επιλέγει την εργασία ως τρόπο απόκτησης χρημάτων, αλλά η δυσκολία στη φροντίδα των παιδιών και η δεδομένη κατάσταση στον τομέα της ανεργίας, την ωθούν σε άλλες λύσεις. Η πολιτεία φαίνεται πως μόνο σε επίπεδο διακηρύξεων ανταμείβει τις οικογένειες που συμβάλλουν στην επίλυση του δημογραφικού ζητήματος. Χωρίς μέριμνα στους τομείς της κατοικίας, της εργασίας και της απασχόλησης οι φτωχές πολύτεκνες οικογένειες δεν πρόκειται να βγουν απ' το οικονομικό αδιέξοδο.

Κατοικία και συνθήκες διαβίωσης των σιτιζομένων

Σύμφωνα με το διεθυντή της FEANTSA (Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία Οργανώσεων που δουλεύουν για τους αστέγους), Φρινκ Σπίνεγουιν, η στέγαση αποτελεί αναπόσπαστο δικαίωμα κάθε πολίτη και η έλλειψη στέγης είναι η πιο σοβαρή εκδήλωση κοινωνικού αποκλεισμού (www.epohi.gr).

Με βάση το άρθρο 11 του Διεθνούς συμφώνου για τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα (Δεκέμβριος του 1966) το οποίο επικυρώθηκε απ' την Ελλάδα το 1985: τα συμβαλλόμενα κράτη αναγνωρίζουν το δικαίωμα κάθε προσώπου για ένα επίπεδο διαβίωσης ανεκτό για το ίδιο και την οικογένειά του, συμπεριλαμβανομένης της κατάλληλης διατροφής, ενδυμασίας και κατοικίας, συγχρόνως δε και το δικαίωμα της συνεχούς βελτιώσεως των συνθηκών διαβίωσής του. Τα κράτη θα λάβουν τα κατάλληλα μέτρα για τη διασφάλιση του δικαιώματος αυτού (Ελληνικό Τμήμα Διεθνούς Αμνηστίας, 1987).

Στην προσπάθεια διερεύνησης των συνθηκών διαβίωσης των υπό μελέτη ατόμων, διαπιστώσαμε πως κανένας/μιά δεν διαθέτει ιδιόκτητη κατοικία. Υπάρχουν άτομα που δεν διαθέτουν κανένα κατάλυμα και κοιμούνται σε υπαίθριους χώρους, άτομα που διαμένουν σε πρόχειρα και ακατάλληλα καταλύματα (έλλειψη στοιχειωδών ανέσεων), άτομα που φιλοξενούνται από συγγενικά ή φιλικά πρόσωπα και την εκκλησία, και άτομα που διαμένουν σε ενοικιαζόμενους χώρους των οποίων το κόστος είναι δυσβάσταχτο.

Το πρόχειρο κατάλυμα χωρίς την εξασφάλιση στοιχειωδών υποδομών, είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα αρκετών σιτιζομένων. Η διαμονή σε εγκατελειμένα τροχόσπιτα ή στα παγκάκια αποτελεί γι' αυτούς μόνιμη και αναγκαστική λύση.

«(...) κοιμάμαι σ' ένα τροχόσπιτο μέσα (...) μου το παραχώρησαν τα παιδιά. Ούτε ρεύμα έχω, ούτε νερό ούτε τίποτα, νερό με τα μπουκάλια από δίπλα από τη μάντρα παίρνω. Ευτυχώς είναι κοντά το νερό και μπορώ και παίρνω».(Σ2)

«(...)εδώ στην εκκλησία κοιμάμαι απ' έξω... στα παγκάκια».(Σ3)

,

«...ούτε σπίτι έχω. Εδώ στο ταξί κοιμάμαι. Έχω και παπλώματα μέσα δέσ' τα.

(ένα τρακαρισμένο ταξί σε μια μάντρα αυτοκινήτων δίπλα στην εκκλησία)». (Σ,1)

Για κάποιους, οι ξενώνες της εκκλησίας αποτελούν προσωρινή λύση:

«Εδώ στην εκκλησία κοιμάμαι. Ο πάτερ μας έδωσε εμένα και μερικά άτομα ακόμα δωμάτιο, το κρεβάτι μας, μία φορά την ημέρα φαγητό, δόξα το θεό αν δεν ήταν η εκκλησία πιο δύσκολα θα ήταν τα πράγματα».

Κάποια άτομα διαμένουν σε ενοικιαζόμενες κατοικίες όπου το κόστος του ενοικίου και των πάγιων λογαριασμών φαντάζει δυσθεώρητο:

«Πληρώνω 280 ευρώ ενοίκιο και με τους άλλους λογαριασμούς φτάνει τα 500-600 και ...καταλαβαίνεις πώς έχουν τα πράγματα».

«Παίρνουμε σύνταξη του ΟΓΑ, από 180 ευρώ ο ένας...300 ευρώ το ενοίκιο, 80 φως, 60 τηλέφωνο, 60 νερό». (Σ,13)

Κάποιοι διαμένουν σε χώρους που δε διαθέτουν τη στοιχειώδη υποδομή:

«Στην Εφτάλοφο μένω, σ' ένα μαγαζί κάτι τέτοιο, μου το έχουν παραχωρήσει δωρεάν. Νερό έχει αλλά ρεύμα όχι, ούτε καλοριφέρ».(Σ,10)

«Ένα μικρό δωματιάκι με τουαλέτα μέσα και κουζίνα. Για μπάνιο κι έτσι δεν έχει... Δεν έχει ρεύμα, με κεριά είμαι. Άμα θες να σε πάω σπίτι να δεις».(Σ,6)

Η ποιότητα και η χωρητικότητα κάποιων κατοικιών δεν είναι η κατάλληλη. Μια πολύτεκνη μητέρα διαμαρτύρεται:

«Εγώ είπα και στην εκκλησία και στο δήμο ότι το σπίτι που μένουμε είναι ακατάλληλο για παιδιά αλλά τίποτα. Τα τέσσερα κοριτσάκια κοιμούνται στο ένα δωμάτιο και τα αγοράκια τα έχω μαζί μου. Δύσκολα για οχταμελή οικογένεια. Τα παράθυρα μπάζουν, έχει υγρασία...αφού να φανταστείς με σόμπα πετρελαίου και δυο θερμάστρες και πάλι δε ζεσταίνει το σπίτι».(Σ,4)

Το ζήτημα της στέγης είναι, είναι άρρηκτα δεμένο με την αύξηση της φτώχειας, με τις ανισότητες, με τον κοινωνικό αποκλεισμό, αλλά και με το μεταναστευτικό ρεύμα, την ιδιωτικοποίηση της κοινωνικής πολιτικής, τη σταδιακή περιθωριοποίηση ευρύτατων πληθυσμών. Η νεοφιλελεύθερη επίθεση, κυρίως στις αρχές της δεκαετίας του '90, οδήγησε εκατομμύρια ανθρώπους σε αδιέξοδο, πολλούς από αυτούς ακόμα και εκτός στέγης. Στην πραγματικότητα το ζήτημα της στέγης αφορά ένα πολύ μεγάλο τμήμα του πληθυσμού. Είναι θέμα οικουμενικό. Άστεγοι ή ελλειπτικά στεγασμένοι βρίσκονται και στις πλουσιότερες ευρωπαϊκές χώρες. Στη χώρα μας οι όποιες ενέργειες και η παροχή υπηρεσιών από πλευράς Πολιτείας, παραμένουν ανεπαρκείς και αποσπασματικές. Σε κάθε περίπτωση δεν εντάσσονται σε ένα συνολικό σχέδιο που να είναι σε θέση να αναστρέψει μια κατάσταση και μια εικόνα που κανείς και καμιά δε μπορεί να είναι περήφανος/η (Παπανδρέου, www.epohi.gr).

Η στεγαστική πολιτική στην Ελλάδα ασκείται κυρίως μέσω του ΟΕΚ, ο οποίος χρηματοδοτείται από εισφορές, ενώ δικαιούχοι του είναι οι εργαζόμενοι και οι συνταξιούχοι του ιδιωτικού τομέα, εφόσον συγκεντρώσουν τον απαραίτητο αριθμό ενσήμων. Ανάλογα στεγαστικά προγράμματα παρέχονται στους δημοσίους υπαλλήλους από το ταμείο παρακαταθηκών και δανείων. Οι υπόλοιπες κατηγορίες (ανασφάλιστοι, άνεργοι, νέοι εργαζόμενοι χωρίς τα απαιτούμενα ένσημα, αυτοαπασχολούμενοι και αγρότες) δεν έχουν πρόσβαση σε στεγαστικές παροχές. Οι στεγαστικές παροχές έχουν το χαρακτήρα επιδότησης (στεγαστικού δανείου ή ενοικίου) κατά συνέπεια για να επωφεληθεί κάποιος θα πρέπει να καλύψει ο ίδιος σημαντικό μέρος των δαπανών στέγασης (Ματσαγγάνης, 2004: 150).

Οι σιτιζόμενοι οι οποίοι διαθέτουν από καθόλου μέχρι ελάχιστους πόρους, άρα είναι αδύνατο να καλύψουν κάποιο μέρος των δαπανών στέγασης, αποκλείονται από την απορρόφηση οποιασδήποτε στεγαστικής παροχής. Υπό μία έννοια και με βάση την αποσαφήνιση του όρου «άστεγος» που ακολουθεί, όλα τα υπό μελέτη άτομα (όχι μόνο όσα δεν διαθέτουν κανενός είδους κατάλυμα) μπορούν να χαρακτηριστούν άστεγα.

Οι άστεγοι-αποσαφήνιση του όρου

Υπάρχει μια θεώρηση που αντιλαμβάνεται την έλλειψη στέγης ως ένα επιμέρους ζήτημα και προσεγγίζει μόνο το άκρο του φαινομένου, την εφιαλτική του πλευρά που δεν είναι άλλη από την παντελή έλλειψη οποιουδήποτε καταλύματος. Πρόκειται για μια οπτική που περιορίζει κατά πολύ τον πληθυσμό που αντιμετωπίζει πρόβλημα. Όπως αναφέρουν οι Αρ. Σαπουνάκης και Β. Αράπογλου στην ελληνική έκθεση του Ευρωπαϊκού παρατηρητηρίου «ως άστεγοι ορίζονται οι πολίτες που είναι αποκλεισμένοι από την αγορά κατοικίας ή δεν διαθέτουν οι ίδιοι ή οι οικογένειές τους ασφαλή κατοικία επαρκούς επιπέδου...» (Παπανδρέου, Θ., www.epohi.gr).

Ο πρώτος ορισμός είναι υπεραπλουστευτικός και αποκλείει χιλιάδες συνανθρώπους μας που ζουν στοιβαγμένοι σε σπίτια - τρώγλες πολλές φορές χωρίς τα στοιχειώδη (μπάνιο, κουζίνα κ.λ.π), χιλιάδες μετανάστες και πολιτικούς πρόσφυγες που ζουν σε γκέτο και καταυλισμούς, χιλιάδες Ρομά που ζουν σε καταυλισμούς χωρίς καμιά στοιχειώδη υποδομή (νερό, αποχέτευση, ηλεκτρικό κ.λ.π) και πολλές άλλες κατηγορίες πολιτών.

Η οικουμενική διάσταση του προβλήματος

Το Παρατηρητήριο για την Έλλειψη στέγης, που λειτουργεί με ευθύνη της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας Οργανώσεων που δουλεύουν για τους αστέγους (FEANTSA) έχει καταγράψει στις 15 μέχρι πρότινος χώρες της ΕΕ, περισσότερους από 2.000.000 άστεγους, στους οποίους περιλαμβάνονται άστεγοι του δρόμου, πολίτες που δεν διαθέτουν στέγη και φιλοξενούνται σε ξενώνες, ιδρύματα, καθώς και άστεγα άτομα που κάνουν χρήση προγραμμάτων κοινωνικής κατοικίας ή διαμένουν σε ακατάλληλες κατοικίες. Επίσης υπολογίζεται ότι 15 εκατομμύρια κάτοικοι της ΕΕ είναι κακώς στεγασμένοι ή ζουν σε εξαιρετικά υποβαθμισμένες συνθήκες. Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας Ελ Παΐς ο αριθμός των αστέγων στην Ευρώπη των τελευταίων ετών είναι ο μεγαλύτερος μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Αυγή, 17-09-04).

Στις ΗΠΑ 3,5 εκατομμύρια άνθρωποι βρίσκονται κυριολεκτικά στο δρόμο, εκ των οποίων το 1,5 εκατομμύριο είναι παιδιά.

Η ετήσια έκθεση του παρατηρητηρίου υπολογίζει στην Ελλάδα το συνολικό πληθυσμό των αστέγων σε 17.000 άτομα, από τα οποία 1.000 περίπου δε διαθέτουν καμία στέγη. Με βάση στοιχεία άλλων ερευνών, 225.000 περίπου άτομα ζουν σε επισφαλείς συνθήκες στέγασης και φτώχειας. Μία καταγραφή του δήμου Αθηναίων το 1997 περιγράφει το κοινωνικό προφίλ 335 αστέγων. Το 56,7% ήταν 19-50 ετών και οι υπόλοιποι 51-84. Από ξένη χώρα προέρχονταν το 7,8%. Το 36% είχε λάβει μέση εκπαίδευση και μόνο το 2% ανώτερη ή ανώτατη. Το 49,9% ήταν άγαμοι, το 31,9% διαζευγμένοι, το 11,3% παντρεμένοι και το 6,9% σε χηρεία. Σε ίδρυμα είχε παραμείνει το 4,5% και σε φυλακή το 6,3%. Το είδος της απασχόλησης πριν το χάσιμο της στέγης ήταν: περιστασιακή 33%, μισθωτή 28%, αυτοαπασχόληση 18%. Ως προς την παρούσα κατάσταση απασχόλησης, το 44,3% δήλωσε άνεργος/η για διάστημα μεγαλύτερο του ενός έτους, το 29,8% ανενεργός για λόγους υγείας και το 7,2% για λόγους ηλικίας (Παπανδρέου, www.epohi.gr). Παρατηρούμε πως τα υπό μελέτη σιτιζόμενα άτομα εμπίπτουν στα παραπάνω κοινωνικά χαρακτηριστικά: οικογενειακή κατάσταση, μορφωτικό επίπεδο, είδος απασχόλησης, ανεργία, θητεία σε ιδρύματα και φυλακές.

Το πρόβλημα της αξιοπρεπούς στέγασης και στην ακραία του μορφή η έλλειψη στέγης, φαίνεται πως θα απασχολεί όλο και περισσότερο την παγκόσμια κοινότητα, καθώς με βάση τις μετρήσεις και τις αναφορές το φαινόμενο των αστέγων και των επισφαλώς στεγασμένων λαμβάνει ανεξέλεγκτες διαστάσεις. Σύμφωνα με την τελευταία έκθεση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (30-10-03, Νέα Υόρκη) στο ένα δισεκατομμύριο ανέρχονται οι άνθρωποι που διαβιούν υπό άθλιες συνθήκες. Η έκθεση προβλέπει πως η κρίση είναι τόσο βαθιά, ώστε να αναμένεται ότι μέσα στα επόμενα τριάντα χρόνια αυτός ο αριθμός θα διπλασιαστεί, αν δε γίνουν συντονισμένες προσπάθειες για την αντιμετώπιση του προβλήματος (www.mpa.gr).

Σιτιζόμενα άτομα και ανεργία

Ο εκτοπισμός του ατόμου από την αγορά εργασίας συνδέεται με την απουσία εισοδήματος από απασχόληση. Το φαινόμενο αυτό, παρόλο που δεν είναι αρκετό για την ταξινόμηση του ατόμου στους κοινωνικά αποκλεισμένους, ωστόσο αποκτά ξεχωριστή σημασία, επειδή υποδηλώνει αυξημένο κίνδυνο για την εμφάνιση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα της αγοράς εργασίας και της κοινωνίας γενικά, είναι η ανεργία, το γεγονός δηλαδή ότι η αγορά αδυνατεί να απορροφήσει το σύνολο των ατόμων που μπορούν και ζητούν να απασχοληθούν. Βρισκόμαστε μπροστά στο φαινόμενο της επιμονής της ανεργίας σε σχετικά υψηλά επίπεδα και της αυξανόμενης διάρκειάς της. Οι επιπτώσεις της ανεργίας στην οικονομία και την κοινωνία είναι αναμφισβήτητες και οι προεκτάσεις αυτού του φαινομένου αποκτούν έντονο κοινωνικό χαρακτήρα (Κετσετζοπούλου, Μ. – Μπούζας, Ν., 2005: 139).

Όλα τα σιτιζόμενα άτομα που είναι ικανά για εργασία μαστίζονται από μακροχρόνια ανεργία. Βέβαια η ανεργία δεν αποτελεί «προνόμιο» μόνο των σιτιζομένων καθώς με βάση τα στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας και της EUROSTAT η ανεργία σε εθνικό επίπεδο κυμάνθηκε στο 11,3% κατά το έτος 2004 (www.ypakp.gr).

Όταν η ανεργία γενικεύεται, τείνει να επηρεάσει αδιακρίτως τα άτομα. Ενώ το υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης και εξειδίκευσης τείνει να χάνει την αξία του, κατά παράδοξο τρόπο, είναι η θέση αυτών χωρίς ειδικότητα που χειροτερεύει, καθώς εξαιτίας της μεγαλύτερης δυνατότητας επιλογής στην αγορά εργασίας, οι εργοδότες έχουν αυξήσει τις προδιαγραφές τους.

Οι άνεργοι με τα περισσότερα προσόντα έχουν μεγαλύτερη δυνατότητα κινητικότητας ενώ οι λιγότερο εκπαιδευμένοι δε μπορούν να δραπετεύσουν. Η διάρκεια της ανεργίας καθίσταται το μεγαλύτερο εμπόδιο εύρεσης εργασίας. Σε αυτές τις περιστάσεις τα μέτρα για τη μείωση της ανεργίας έχουν μικρή επίδραση στη μακροχρόνια ανεργία. Η ανεπαρκής εκπαίδευση και η μακροχρόνια ανεργία συνδέονται στη διαδικασία του κοινωνικού αποκλεισμού.

Όταν η ανεργία αυξάνει οι πιο ευαίσθητες ομάδες του πληθυσμού είναι τα πρώτα θύματα: άτομα με φυσικές ή ψυχικές μειονεξίες, άτομα χωρίς επαγγελματική εμπειρία, γυναίκες, άτομα μεγαλύτερης ηλικίας και άτομα με λιγότερα εκπαιδευτικά προσόντα. Όταν υπάρχει ανάκαμψη στην αγορά εργασίας, υπάρχουν άνεργοι που

έχουν πολύ μικρότερη πιθανότητα να απορροφηθούν. Δηλαδή ορισμένες κοινωνικές ομάδες που επηρεάζονται αμέσως απ' την αύξηση της ανεργίας, αποκλείονται στη συνέχεια και γίνονται μακροχρόνια άνεργοι (Κογκίδου, 1995: 613).

Ο (Σ,5) στα τριάντα τρία του, έμεινε άνεργος από τότε που έκλεισε η τελευταία επιχείρηση στην οποία εργαζόταν:

«Δε δουλεύω άνεργος είμαι... δύομισι τρία χρόνια άνεργος. Τα τελευταία τριάμισι χρόνια δούλενα στα λούστρα. Σταμάτησε αυτός, έκλεισε το μαγαζί, είχε προβλήματα, χρωστούσε. Έχω ένα ποδήλατο, το παίρνω και πάω και ρωτάω στα μαγαζιά αλλά δεν έχει δουλειά. Ψάχνω για λούστρα και καπνομάγαζο. Αλλά αν βρεθεί κάτι άλλο που μπορώ να το κάνω...». (Σ,5)

Ο (Σ,7) ομογενής μετανάστης απ' τη Ρωσία που διανύει την έκτη δεκαετία της ζωής του, αφού έκανε για κάποιο διάστημα τον μικροπωλητή, στη συνέχεια πέρασε σε περιοδικές απασχολήσεις και τελικά έμεινε άνεργος. Μεγάλο ποσοστό των ομογενών μεταναστών πλήττεται από την ανεργία συχνά λόγω της μεγάλης τους ηλικίας, της μέτριας γνώσης ή άγνοιας της ελληνικής γλώσσας, της μη εξοικείωσης με την ελληνική αγορά εργασίας ή οδηγούνται από ανάγκη στην ανάληψη χαμηλόμισθων και προσωρινών εργασιών (Χατζηβαρνάβα, 1990: 48).

«Τώρα έχω ένα πρόβλημα με τη δουλειά γιατί οικονομικά περνάω πολύ δύσκολα. Άνεργος είμαι. Από την αρχή όταν ήρθα, είχα πουλήσει και το σπίτι μου, έφερα και μερικά πράγματα και ασχολιόμουν στις λαϊκές, στα πανηγύρια και τα πουλούσα». (Σ,7)

Αλλά δύο άτομα που διανύουν την έκτη δεκαετία της ζωής τους αντιμετωπίζουν το φάσμα της ανεργίας σε μια ηλικία που δεν τους δίνει πολλά περιθώρια και προοπτικές.

«Είμαι γραμμένος και στον ΟΑΕΔ, «ψάχνουμε», μου λένε. Να μπορούσα να βρω μια δουλίτσα με τη γυναίκα μου, να είμαι όμορφος, να μην είμαι υποχρεωμένος στα παιδιά μου. Αυτή την εποχή είναι πολύ δύσκολα. Σε καναδυό μήνες άμα δώσουν οι παραγωγοί τα καπνά στα εργοστάσια, θα πάω στα Γιαννιτσά να δουλέψω. Πέντε έξι μήνες θα δουλέψω και τον υπόλοιπο καιρό κάθομαι. Για να πάρεις ταμείο ανεργίας πρέπει να

συμπληρώσεις 150 ένημα. Με τόσους μήνες δουλειάς δεν προλαβαίνω. Μεγάλωσα τα παιδιά μου και μετά από τόση ταλαιπωρία κατάντησα άνεργος. Χειρότερος θάνατος απ' το να με ταΐζει η κυρά μου κι εγώ να κάθομαι δεν υπάρχει».(Σ,8)

«Τίποτα αυτή την εποχή, εργαζόμουν μέχρι τα σαράντα, μέχρι πριν μια δεκαετία Δε βρίσκω δουλειά. Ρωτάω από δω από κει αλλά δεν υπάρχει τίποτα Ρωτάω μη νομίζεις πως κάθομαι. Αλλά όπου πάω μου λεν πως είμαι μεγάλος ειδικά για ανειδίκευτος ».(Σ,10)

Στη διαδικασία αποκλεισμού από την αγορά εργασίας για κάποια σιτιζόμενα άτομα σημαντικό ρόλο παίζει και η έλλειψη κατοικίας: «Να αντιμετωπίσουμε την ανεργία και τον αποκλεισμό» είναι η φράση που ακούγεται συνεχώς στον ευρωπαϊκό χώρο. Η λέξη «κατοικία» συνήθως απουσιάζει παρόλο που ανάμεσα στην ανεργία και τον αποκλεισμό μεσολαβεί μια δραματική φάση..., το χάσιμο της κατοικίας με συνέπεια τη ριζική περιθωριοποίηση. Γιατί, αν κάποιος/κάποια ζει δύσκολα χωρίς δουλειά, δε μπορεί σίγουρα να ζήσει χωρίς κατοικία, χωρίς έναν τόπο δικό του/της, χωρίς στην ουσία τα δικαιώματα του πολίτη/πολίτισσας στην πόλη-Άστυ. Όπως δήλωσε στο Παρίσι μια άστεγη νέα: «αν δεν έχεις σπίτι δε μπορείς να βρεις δουλειά κι αν δεν έχεις δουλειά δε μπορείς να βρεις σπίτι» (Βρυχέα, 1998: 755). Η επίδραση αυτή (της έλλειψης κατοικίας) είναι εμφανής στη δυσκολία ανεύρεσης εργασίας, στις μαρτυρίες τριών αστέγων ατόμων:

«Όπως με βλέπει ο άλλος μες στις βρώμες, σπορτέξ χωρίς κάλτσες, αχτένιστη αλουστη ποιος θα σε πάρει, κανένας. Μια δουλίτσα να μπορούσα να βρω γιατί δεν είμαι τεμπέλα, απάνω στη δουλειά είμαι αρκετά καλή» (Σ,2)

«Είμαι άνεργος περίπου τέσσερα πέντε χρόνια. Το θέμα είναι πως για να βρεις δουλειά έτσι ατημέλητος είναι πολύ δύσκολο. Ο εργοδότης θέλει να είσαι περιποιημένος. Αυτό είναι μεγάλο πρόβλημα. Δεν είμαι γέρος ακόμα παίρνουν τα χέρια μου. Πήγα και στον ΟΑΕΔ αλλά θέλουν κάρτες και ιστορίες...θα την ψάξω δεν το βάζω κάτω. Ρωτάω σε παιδιά που έχουν δουλειές στη γειτονιά. Όλοι μου λένε περίμενε, άμα διώξουμε κανέναν Αλβανό θα πάρουμε εσένα. Κάποιος θα με βολέψει δε μπορεί να μείνω έτσι. Περιμένω...» (Σ,1)

«Τους δικαιολογώ, έτσι όπως είμαι τώρα είναι δύσκολο να με πάρουν στη δουλειά. Σου λέει αλήτης είναι. Εγώ είμαι ανάπηρος κανονικά. Έχω σίδερα στο πόδι μου, στο θώρακα είμαι εγχειρισμένος, πνευμόνι, σπλάχνια...θα μου δώσουνε σύνταξη αναπηρίας είπανε...δε μου την έδωσαν ακόμα.. Ξαναπήγα να δουλέψω στις οικοδομές ...κουράζομαι, δε μπορώ. Οτιδήποτε δουλειά μπορώ να κάνω αρκεί να μη με κουράζει». (Σ,3)

Ο κίνδυνος αυξάνεται ανάλογα με τον αριθμό των εξαρτημένων μελών του νοικοκυριού που έχουν οι άνεργοι στην ευθύνη τους (Καραμεσίνη, 2004: 414). Στην πολύτεκνη οικογένεια ο σύζυγος δεν έχει σταθερή δουλειά και η σύζυγος παρότι μπορεί να εργαστεί το απόγευμα αδυνατεί να βρει μια απογευματινή εργασία:

«Εγώ δεν εργάζομαι. Ο σύζυγός μου είναι οικοδόμος αλλά δεν έχει σταθερή δουλειά. Πότε εργάζεται και πότε όχι. Δεν ήθελα πολλά πράγματα, ήθελα να βρω μια απογευματινή δουλειά εγώ σαν μητέρα να έχει ο σύζυγος δουλειά κάθε μέρα κι ένα σπίτι. Δε ζητάω υπερβολικά πράγματα. Να μπορούμε να αντεπεξέλθουμε καθημερινά. Σε μια απογευματινή δουλειά θα μπορούσα. Το απόγευμα είναι ο σύζυγος στο σπίτι και μπορεί να αναλάβει τα παιδιά. Και τα μεγαλύτερα παιδιά αναλαμβάνουν ευθύνες και δουλειές κάνουν και προσέχουν τα μικρότερα». (Σ,4)

Η ανεργία για τα άτομα που μελετούμε, φαίνεται πως είναι μια κατάσταση απ' την οποία είναι σχεδόν ακατόρθωτο να ξεφύγουν. Μια σειρά παραγόντων δυσχεραίνει την επανένταξή τους στην αγορά εργασίας. Ως τέτοιους αναφέρουμε: το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης (εξαιρείται ο ομογενής μετανάστης που αν και έχει ανώτατη μόρφωση δε μπορεί να αξιοποιήσει τα προσόντα του), την έλλειψη εξειδίκευσης, την έλλειψη στέγης (τέσσερα άτομα είναι εντελώς άστεγα και δύο διαβιούν σε εντελώς ακατάλληλα καταλύματα), την ηλικία σε κάποιες περιπτώσεις και την έλλειψη οικογενειακής στήριξης στις περισσότερες περιπτώσεις, αφού τα περισσότερα άτομα ζουν μόνα τους.

Η οικονομική και υλική ευημερία των ανέργων δεν εξαρτάται μόνο από το ατομικό τους εισόδημα αλλά και από το εισόδημα και τις υλικές παροχές που απολαμβάνουν από την οικογένειά τους. Κατά συνέπεια ο κίνδυνος φτώχειας τους είναι άμεσα συνυφασμένος με το εάν οι άνεργοι ζουν μόνοι τους ή όχι, τα χαρακτηριστικά του νοικοκυριού στο οποίο ανήκουν και το βαθμό οικογενειακής

αλληλεγγύης (Καραμεσίνη, 2004: 406). Η οικογενειακή στήριξη φαίνεται να είναι ιδιαίτερα σημαντική αφού η οικογένεια παίζει διπλό ρόλο σε περιόδους ανεργίας. Από τη μια προσφέρει στέγη και τροφή στα άνεργα μέλη της και από την άλλη παρέχει κεφάλαιο για το στήσιμο μιας μικρής οικογενειακής ή ατομικής επιχείρησης. Θέτει ακόμα στη διάθεση των ανέργων μελών της ένα δίκτυο συγγενών και γνωστών που μπορούν να βρουν ή να προσφέρουν δουλειά (Βαΐου-Καραμεσίνη, 1998: 380). Αν ληφθεί υπόψη ότι οι άνεργοι και οι υποαπασχολούμενοι συγκεντρώνονται στις αστικές περιοχές, όπου οι υποστηρικτικοί μηχανισμοί της κοινότητας είναι εξασθενημένοι, ο κίνδυνος έκθεσής τους στη φτώχεια γίνεται ακόμα μεγαλύτερος (Χατζηβαρνάβα, 1990: 47).

Η φτώχεια επομένως στα μόνα άτομα σχετίζεται άμεσα με την ανεργία και με το ανεπαρκές σύστημα κοινωνικής προστασίας στη χώρα μας. Η Ελλάδα κατέχει μία από τις χαμηλότερες θέσεις στην Ευρώπη στις δαπάνες για επιδόματα ανεργίας και μία από τις χαμηλότερες θέσεις σε ενεργητικές πολιτικές που διευκολύνουν την πρόσβαση των ανέργων στην απασχόληση. Σημειωτέον ότι οι μακροχρόνια άνεργοι αποκλείονται από το σύστημα επιδότησης (Καραμεσίνη, 2004: 433).

Πού αποδίδουν την ανεργία (φταίνε οι μετανάστες)

Αρκετά σιτιζόμενα άτομα εκφράζουν με μεγάλη βεβαιότητα την πεποίθηση πως κύριοι υπεύθυνοι της ανεργίας τους, είναι οι μετανάστες.

«Τώρα έχει γεμίσει Ρώσους και Αλβανούς, παλιά όλο και κάτι έβρισκες τώρα δεν υπάρχει τίποτα τα πήραν όλα αυτοί, βλέπεις τι γίνεται». (Σ,1)

«Τώρα Ρωσοπόντιοι, Αλβανοί, όλοι πέσανε πάνω στα μεροκάματα, εσύ κι εγώ θα πεινάσουμε». (Σ,3)

«Παλιότερα ήταν πιο εύκολα τα πράγματα αλλά τώρα με τους Αλβανούς και τους Ρώσους έχουν δυσκολέψει τα πράγματα». (Σ,4)

Η αμερικάνικη κυρίως βιβλιογραφία για θέματα νόμιμης μετανάστευσης δε φαίνεται να στηρίζει την κοινή πεποίθηση ότι οι μετανάστες έχουν μια σοβαρή

αρνητική επίπτωση επί των μισθών και της απασχόλησης των ντόπιων. Σύμφωνα με εγχώρια έρευνα φαίνεται πως οι παράνομοι κυρίως μετανάστες, δεν αυξάνουν το ποσοστό ανεργίας των ντόπιων εργατών εκτός από την κατηγορία των ανειδίκευτων και των εποχιακών (Λιανός – Σαρρής – Κατσέλη, 1998: 544). Τα σιτιζόμενα άτομα ανήκουν στην κατηγορία των ανειδίκευτων και εποχιακών εργατών και η απασχόλησή της επηρεάζεται από την παρουσία παράνομων μεταναστών.

Ένας σιτιζόμενος συσχετίζει την ανεργία με το μεγάλο αριθμό μεταναστών και την αδυναμία απορρόφησης απ' την αγορά εργασίας απ' τη μια και με τη μεταφορά πολλών ελληνικών επιχειρήσεων στη Βουλγαρία:

«Μετά γέμισε ξέρεις η Ελλάδα από...ξέρεις ...απ' όλα τα μέρη της Ρωσίας γέμισε η Ελλάδα και όχι μόνο από τη Ρωσία αλλά από παντού. Εγώ δεν είμαι ξέρεις ρατσιστής αλλά να, μαύρο δεν είχα δει στην Ελλάδα ούτε Κινέζο. Τώρα έχει γεμίσει. Δύσκολο είναι...Τώρα θα ξέρεις κι εσύ πόσα μαγαζιά έκλεισαν στη Θεσσαλονίκη. Το ίδιο πράγμα που το πουλάνε με δέκα ευρώ για παράδειγμα, το πουλάνε οι Κινέζοι με τρία ευρώ.

Άκουσα ότι έκλεισαν διακόσια μαγαζιά στη Θεσσαλονίκη και τα πήγαν στη Βουλγαρία ή δεν ξέρω πού αλλού. Δύσκολα τα πράγματα.

Απ' το '89 μέχρι το '92 ήταν κάπως καλύτερα αλλά μετά γέμισε η Ελλάδα, η Ουκρανία όλη εδώ. Δε μπορεί εδώ να περνάει τόσος κόσμος, δεν υπάρχουν τόσα εργοστάσια, τόσα μαγαζιά που να βρίσκουν όλοι δουλειά. Μικρή είναι η Ελλάδα κι εμείς τη γεμίσαμε...εντάξει είμαι Έλληνας αλλά θα πω την αλήθεια». (Σ,7)

Το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης παρατηρείται μια γενικευμένη τάση μετεγκατάστασης επιχειρήσεων απ' τις αναπτυγμένες χώρες προς τις λιγότερο αναπτυγμένες, με στόχο την υπέρμετρη αύξηση των κερδών τους λόγω του χαμηλότερου εργατικού κόστους σ' αυτές. Από το 1990 μέχρι το 2005 υπάρχουν περισσότερες από 3.500 επενδύσεις ελληνικών επιχειρήσεων στα Βαλκάνια που προέρχονται κυρίως από τη βόρεια Ελλάδα. Οι περισσότερες από τις μετεγκατασταθείσες επιχειρήσεις επιδοτήθηκαν με εγχώριους ή κοινοτικούς πόρους για να κάνουν επενδύσεις στη χώρα μας και αντί αυτού σηκώθηκαν και έφυγαν. Το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα την απώλεια θέσεων εργασίας και αύξηση της ανεργίας. Ήδη στην Ελλάδα και κυρίως στη Μακεδονία και τη Θράκη έχουν χαθεί την τελευταία δεκαετία 100.000 θέσεις εργασίας. Τα παραδείγματα ομαδικών απολύσεων στη Schiesser- Pallas το 2003,

στην Τρικολάν το 2004 και στην Τριούμφ το 2005 αποδεικνύουν την παραπάνω εκτίμηση (Ελευθεροτυπία, 26-10-05). Από πολλούς ερευνητές εκφράζονται φόβοι ότι η διεθνοποίηση των οικονομιών υποσκάπτει τα θεμέλια του κοινωνικού κράτους και ότι διεθνοποίηση και κοινωνική πολιτική είναι πράγματα ασύμβατα μεταξύ τους. Συνέπεια τούτου είναι ότι ο ρόλος του εθνικού κράτους στη διαμόρφωση μακροοικονομικών ισορροπιών, στην προστασία της εθνικής εργασίας, στην απρόσκοπτη φορολόγηση για τη χρηματοδότηση της κοινωνικής πολιτικής θα μειώνεται συνεχώς. Οι μεγαλύτεροι φόβοι, συνδέονται με τη διαπίστωση ότι σ' ένα διεθνοποιημένο περιβάλλον τα κεφάλαια και οι επενδύσεις προσανατολίζονται στις χώρες με το φθηνότερο κόστος εργασίας, με αποτέλεσμα οι αναπτυγμένες χώρες να χάνουν θέσεις εργασίας σε όφελος των λιγότερο αναπτυγμένων (Σακελλαρόπουλος, 1999: 46). Στην πράξη, αυτό σημαίνει όχι μόνο τη δυνατότητα εκμετάλλευσης των όποιων διαφορών τιμής της εργασιακής δύναμης σε επίπεδο εθνικών χωρών, αλλά πολύ περισσότερο τη δυνατότητα για τις επιχειρήσεις, υπό καθεστώς αυξανόμενης κινητικότητας, να θέτουν σε κατάσταση ανταγωνισμού μεταξύ τους χώρες, περιφέρειες ή πόλεις σε μια μορφή άτυπης αλλά διαρκούς μειοδοσίας. Με δεδομένη την ανεργία αυτό δε μπορεί παρά να λειτουργεί ως δαμόκλειος σπάθη για τις κατά τόπους αγορές εργασίας και να περιορίζει σημαντικά τις δυνατότητες των εργατικών ενώσεων (Χάλαρης, 1999: 75). Η πρόταση του ΣΕΒ για ημερομίσθια κατώτερα της εθνικής σύμβασης εργασίας σε περιοχές της χώρας μας που πλήττονται από υψηλή ανεργία, δεν είναι καθόλου τυχαία, αλλά έρχεται ως απόρροια των όσων προαναφέραμε.

Δύο άτομα υποστηρίζουν πως οι εργοδότες προτιμούν τους μετανάστες εξαιτίας των χαμηλών αμοιβών και της ανασφάλιστης εργασίας:

«Πάω στον ΟΑΕΔ, πάω στις οικοδομές αλλά με συγχωρείς, οι Αλβανοί δουλεύουν τζάμπα. Παίρνουν δεκαοχτώ ευρώ μεροκάματο. Είναι σοβαρά πράγματα αυτά; Αν πάθεις κάτι ο εργολάβος θα σε πληρώσει; Εγώ θέλω τριάντα ευρώ και τα ένσημά μου. Αξιοπρεπή πράγματα, να δουλεύεις σαν άνθρωπος. Ζήτησα κάμποσες φορές δουλειά στην οικοδομή και μου λέει «εγώ δεκαοχτώ ευρώ δίνω, αν θέλεις να δουλέψεις». Αν θέλω; «Να λείπουν», του λέω. Τόση ανεργία γιατί πλακώσανε οι Αλβανοί όλοι και δουλεύουν τζάμπα. Δουλεύουν ακόμα και με οχτώ και δέκα ευρώ χωρίς ένσημα χωρίς τίποτα». (Σ,8)

«Δεν ήταν έτσι παλιά τα πράγματα. Τώρα ήρθαν οι αλλοδαποί κι όλο αυτοί δουλεύουν, γιατί παίρνουν πιο λίγα. Να φτιάξει η κατάσταση με τους αλλοδαπούς. Αυτοί δουλεύουν και οι Έλληνες κάθονται». (Σ,10)

Αποτελέσματα έρευνας δείχνουν πως υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός παράνομων μεταναστών στην Ελλάδα που ο ακριβής τους αριθμός είναι δύσκολο να προσδιοριστεί ακριβώς επειδή πρόκειται για παράνομη μετανάστευση. Οι περισσότεροι εξ αυτών απασχολούνται στην αγροτική παραγωγή, στις οικοδομές, στη βιοτεχνία-βιομηχανία και προσφέρουν σε μεγάλο βαθμό εργασία ανειδίκευτη. Οι αμοιβές τους είναι σημαντικά κατώτερες αυτών των Ελλήνων εργατών, μέχρι και 40% και οι μισοί περίπου εργοδότες δεν πληρώνουν τις εργατικές εισφορές οι οποίες ανέρχονται στο 40% περίπου της αμοιβής της εργασίας (Λιανός – Σαρρής – Κατσέλη, 1998: 543). Το καθεστώς παρανομίας έχει ταξικά χαρακτηριστικά αφού πλήττεται κυρίως η εργατική τάξη ημεδαπών και αλλοδαπών και επωφελούνται οι εργοδότες. Απ' την άλλη πλήττονται και τα ασφαλιστικά ταμεία καθώς διαφεύγει ένα μεγάλο μέρος ασφαλιστικών εισφορών και το γεγονός αυτό αποβαίνει πάλι εις βάρος των εργαζομένων.

Ασφαλιστικά δικαιώματα

Οι υποαπασχολούμενοι, οι προσωρινά ή περιοδικά απασχολούμενοι, οι ασταθώς απασχολούμενοι κ.λ.π. στον αστικό χώρο, χαρακτηρίζονται από χαμηλά και ασταθή εισοδήματα, κακές συνθήκες εργασίας, απουσία συνδικαλιστικής οργάνωσης και έλλειψη συχνά ασφαλιστικής κάλυψης (Χατζηβαρνάβα, 1990: 47). Όπως προαναφέραμε η ανασφάλεια της απασχόλησής των κατώτερων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων, είναι ένας παράγοντας που δεν προωθεί ούτε τον προγραμματισμό του μέλλοντος ούτε τη μετάθεση της ικανοποίησης των αναγκών σε κάποιο άλλο χρονικό σημείο. Αυτό αποδεικνύεται ξεκάθαρα στη στάση των σιτιζομένων απόμων απέναντι στα ασφαλιστικά τους δικαιώματα. Τα περισσότερα άτομα εργάζονταν χωρίς ασφαλιστική κάλυψη επειδή όπως φαίνεται στις μαρτυρίες τους, τους ενδιέφερε απ' τη μια να παίρνουν το μεροκάματο κι απ' την άλλη η άμεση ανάγκη τους για χρήματα γίνονταν αντικείμενο εκμετάλλευσης και εκβιασμού από

πλευράς εργοδοτών. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει πως η θεσμοθέτηση του δικαιώματος της κοινωνικής ασφάλισης από μόνη της δεν αρκεί αν δεν υπάρχουν οι προϋποθέσεις εκείνες που εξασφαλίζουν την υλοποίησή του. Ο κοινωνικός αποκλεισμός σήμερα δεν περιγράφεται μόνο με οικονομικούς όρους αλλά και με έννοιες που αναφέρονται στα ανθρώπινα δικαιώματα (Τσιάκαλος, 1999: 57). Ενώ η κατοχύρωση και η διεύρυνση των δικαιωμάτων απαιτούν συλλογικούς αγώνες, η καταπάτησή τους μπορεί να γίνει σε ατομικό επίπεδο. Μοναδικό τρόπο για τη διατήρησή τους αποτελεί η αύξηση του αριθμού των χρηστών τους. Ανενεργό δικαίωμα σημαίνει βραχυπρόθεσμα νεκρό δικαίωμα και μεσοπρόθεσμα καταργημένο (Δίκτυο για τα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα, τεύχος 13: 17).

Η επιτακτική ανάγκη για άμεση εξασφάλιση χρημάτων σε συνδυασμό με την άγνοια των δικαιωμάτων των συγκεκριμένων ατόμων απ' τη μια και η απουσία ελέγχου των εργοδοτών απ' την άλλη, είχε ως αποτέλεσμα τα άτομα αυτά να εργάζονται επί χρόνια χωρίς ασφαλιστική κάλυψη:

«Όχι, ποτέ δεν είχα ασφάλιση τότε δε με ενδιέφερε τίποτα. Μόνο να έχω λεφτά και να ζω σαν άνθρωπος. Το παραπέρα δε με ενδιέφερε εκείνη τη στιγμή. Τους συμφέρει τους εργοδότες αυτό, υπάρχουν και κάποιοι που σου λένε έλα να δουλέψεις εδώ και άσε τα ένσημα. Ήταν λάθος που δεν κολλούσα πριν...δεν το κυνηγούσαν παλιά όπως τώρα. Ο νόμος υπήρχε αλλά ποιος τον τηρούσε». (Σ,1)

«Όχι τίποτα δεν είχα. Μεροκάματο μ' έδιναν κι έφευγα. Δεν τα ήξερα αυτά. Εγώ πήγαινα, «πόσα θες, πάρτα», έφευγα». (Σ,3)

«Δεν πήρα ταμείο ανεργίας. Δε με δώσανε επειδή δε μου κολλούσε ένσημα. Ζητούσα αλλά «δε δίνω εγώ ένσημα» μου λέει και αναγκαστικά δούλευα έτσι, για τα λεφτά». (Σ,5)

«Δε νομίζω να δικαιούμαι κάποια σύνταξη γιατί δεν είχα ασφάλιση. Έχω βιβλιάριο απορίας και με δέχονται στα νοσοκομεία». (Σ,10)

«Η δουλειά που έκανα και στα μπαρ και στο δρόμο δεν έχουν ασφάλιση... αυτές που είναι νόμιμες, δε μπορεί ούτε η αστυνομία να τις πειράζει, έχουν την ασφάλισή τους

έχουν και την ιατροφαρμακευτική τους περίθαλψη...εγώ δεν έχω νόμιμα χαρτιά για να δουλέψω σε σπίτι μέσα». (Σ,2)

Η ανασφάλιστη εργασία στη χώρα μας λαμβάνει ανεξέλεγκτες διαστάσεις. Τα ΜΜΕ κάνουν λόγο για ένα ποσοστό της τάξης του 20% επί του συνολικού πληθυσμού των εργαζομένων.

Δύο άτομα μόνο φαίνεται πως για όσο εργαζόταν είχαν ασφαλιστική κάλυψη. Η περίπτωση του ομογενούς μετανάστη που έχει πανεπιστημιακή μόρφωση και ενός εργάτη που κυρίως απασχολούνταν στις καπνοβιομηχανίες.

«Για όσα χρόνια δούλενα μικροπωλητής είχα ασφάλεια ΤΕΒΕ και όταν δούλενα στις ταράτσες είχα ένσημα του ΙΚΑ. Σήμερα ρώτησα αν δικαιούμαι σύνταξη απ' τη Ρωσία και μου είπαν πως δικαιούμαι. Δούλεψα πολλά χρόνια εκεί. Απ' το '64 μέχρι '89 , είναι είκοσι πέντε χρόνια». (Σ,7)

«Ήμουνα ασφαλισμένος στο ΙΚΑ. Τώρα δεν είμαι πουθενά, ούτε στο ΙΚΑ ούτε στον ΟΓΑ. Είμαι γραμμένος και στον ΟΑΕΔ, «ψάχνουμε», μου λένε. Έχω συμπληρώσει τεσσερισήμισι χιλιάδες ένσημα, αλλά πρέπει να συμπληρώσω την ηλικία». (Σ,9)

Οι ηλικιωμένες ομογενείς μετανάστριες έχουν ασφάλιση στον ΟΓΑ καθώς όπως προαναφέραμε δεν υπάρχει συνθήκη σύμβαση μεταξύ του ελληνικού και του σοβιετικού κράτους που να εξασφαλίζει τη μεταφορά των ασφαλιστικών δικαιωμάτων τους στη χώρα μας.

«Έχουμε βιβλιάριο του ΟΓΑ ...Εμείς οι μεγάλοι πήραμε όλοι σύνταξη του ΟΓΑ. Έπαιρνα σύνταξη και στη Γεωργία αλλά δε μου τη στέλνουν εδώ».

Κοινωνικά δικαιώματα και πρόσβαση στις δημόσιες υπηρεσίες

Η κοινωνική ιδιότητα του πολίτη σύμφωνα με το Marshall, αναπτύχθηκε με τη θεμελίωση κατά τον 20ό αιώνα, των κοινωνικών δικαιωμάτων (προηγήθηκαν τα ατομικά και πολιτικά). Το δικαίωμα σε ένα αποδεκτό επίπεδο διαβίωσης, εξασφαλίζεται από θεσμούς όπως το εκπαιδευτικό σύστημα και οι κοινωνικές υπηρεσίες (Καβουνίδη, 1998: 367). Ενώ τα δικαιώματα αποτελούν έναν από τους σημαντικότερους θεσμούς των σύγχρονων κοινωνιών, η ύπαρξή τους δε σημαίνει και την αυτόματη άσκηση από πλευράς δικαιούχων. Για την υλοποίηση των κοινωνικών δικαιωμάτων απαιτείται κρατικός παρεμβατισμός ο οποίος εκφράζεται με τη διαμεσολάβηση των δημόσιων υπηρεσιών. Επομένως στη διαδικασία άσκησης δικαιωμάτων, η σχέση με τις δημόσιες υπηρεσίες είναι ο κρίσιμος κρίκος της αλυσίδας. Σύμφωνα με τη Σπανού (2005: 22) τα δικαιώματα συχνά δεν είναι γνωστά στους φορείς τους ή αυτοί δεν είναι σε θέση να τα αξιοποιήσουν διότι δεν διαθέτουν τις υποκειμενικές δυνατότητες να κινητοποιήσουν τις σχετικές διαδικασίες ή ακόμα διότι, προκειμένου να ασκήσουν αποτελεσματικά ορισμένο δικαίωμα, πρέπει να εκπληρώνεται μια σειρά άλλων προϋποθέσεων, όπως η γνώση δεδομένων σχετικά με αυτό κ.λπ.

Τα σιτιζόμενα άτομα φαίνεται πως απ' τη μια αγνοούν μια σειρά δικαιωμάτων αλλά και όταν τα γνωρίζουν δεν είναι σε θέση να κινητοποιήσουν τις γραφειοκρατικές διαδικασίες.

«Πήγα και στον ΟΑΕΔ αλλά θέλουν κάρτες και ιστορίες , πράσινη κάρτα. (επιμένει στην κάρτα). Εγώ μόλις μου είπαν για κάρτα σηκώθηκα κι έφυγα». (Σ,1)...

«Δεν τα ξέρω αυτά (τον ΟΑΕΔ) πρώτη φορά τα ακούω από σένα. Ούτε για το ταμείο ανεργίας ξέρω τι χρειάζεται». (Σ,4)

Ο (Σ,4) εξαιτίας της άγνοιάς του δεν έκανε χρήση του δικαιώματος στο επίδομα ανεργίας όταν διέθετε τα απαραίτητα ένσημα.

«Ένσημα έχω από το 88, εκεί μέσα, τότε μου κολλούσαν ένσημα από καπνομάγαζο και λούστρα».

Οι υπηρεσίες λειτουργούν εσωστρεφώς, επικεντρώνονται στις εσωτερικές διαδικασίες και ενδιαφέρονται πολύ λιγότερο να συμβάλουν στην τελική επίλυση του προβλήματος. Έτσι μπορεί να ερμηνευτεί άλλωστε η έλλειψη συνειδητοποίησης ότι η πληροφόρηση για τις υπηρεσίες που παρέχουν είναι η πρωταρχική τους αποστολή και ευθύνη και όχι ατομικό πρόβλημα του φορέα του δικαιώματος (Σπανού, 2005: 274).

Ένα άτομο δε γνωρίζει ποιο είναι το αρμόδιο γραφείο που πρέπει να απευθυνθεί για να συνεχίσει να παίρνει αναπηρική σύνταξη από τη Γερμανία (του έχει διακοπεί προσωρινά και του ζητάνε απλά να στείλει μια βεβαίωση υπηκοότητας: «παρακαλούμε να μας στείλετε μια βεβαίωση υπηκοότητας, η μετάφραση των ανωτέρω δικαιολογητικών στα γερμανικά δεν είναι απαραίτητη. Να συμπληρώσετε το συνημμένο έγγραφο και να μας το επιστρέψετε»). Θεωρεί πως για το απλό αυτό ζήτημα πρέπει να μεταβεί ο ίδιος εκεί και δεν έχει τα απαραίτητα χρήματα.

«Τι να κάνω τώρα; Άμα είχα 200 ευρώ θα πήγαινα στη Γερμανία. Θα έκανα τα χαρτιά μου για τη σύνταξη και θα με πρόσεχαν τ' αδέρφια μου.

Εγώ πρέπει να τα κάνω αυτά. Για να το καταλάβεις εδώ γράφει στα ελληνικά τι χρειάζεται». Το έγγραφο τιτλοφορείται ως: Αίτηση για πληρωμή συντάξεων εξωτερικού σε τραπεζικό λογαριασμό. (Σ,5)

Οι περιπτώσεις των σιτιζομένων ατόμων στο ζήτημα της κοινωνικής ασφάλισης αποδεικνύουν πως η έλλειψη κρατικού παρεμβατισμού με τη μορφή ελέγχου αποτελεί τροχοπέδη για την άσκηση του δικαιώματος αυτού. Οι αρμόδιες υπηρεσίες που ασκούν εποπτεία (οι επόπτες εργασίας για παράδειγμα) με βάση τη φιλελεύθερη αντίληψη για την ατομική ευθύνη, θεωρούν ότι ο δικαιούχος πρέπει να προσφύγει στην υπηρεσία. Σύμφωνα με τη Σπανού (2005: 264), η απόφαση διεκδίκησης ενός δικαιώματος είναι αποτέλεσμα κάποιων μεταβλητών: της αντίληψης της ανάγκης, της γνώσης της παροχής, της γνώσης αν είναι δικαιούχος, της αντίληψης για τη χρησιμότητα της παροχής, της πεποίθησης για τη θετική έκβαση της διαδικασίας και των συνεπειών της και της αντίληψης για την σταθερότητα της κοινωνικοοικονομικής του κατάστασης.

Οι μαρτυρίες των σιτιζομένων δείχνουν πως ήταν εξαιρετικά δύσκολο οι ίδιοι να προσφύγουν στον επόπτη εργασίας γιατί ούτε αντιλαμβάνονταν την αναγκαιότητα και τη χρησιμότητα της κοινωνικής ασφάλισης ή την αγνοούσαν παντελώς, ούτε

ήταν βέβαιοι για τη θετική έκβαση (φόβος απόλυσης) και φυσικά η οικονομική τους κατάσταση κάθε άλλο παρά σταθερή ήταν:

«Όχι, ποτέ δεν είχα ασφάλιση τότε δε με ενδιέφερε τίποτα. Μόνο να έχω λεφτά και να ζω σαν άνθρωπος. Τους συμφέρει τους εργοδότες αυτό, υπάρχουν και κάποιοι που σου λένε έλα να δουλέψεις εδώ και άσε τα ένσημα. ...δεν το κυνηγούσαν παλιά όπως τώρα. Ο νόμος υπήρχε αλλά ποιος τον τηρούσε». (Σ,1)

«Όχι τίποτα δεν είχα. Μεροκάματο μ' έδιναν κι έφευγα. Δεν τα ήξερα αυτά. Εγώ πήγαινα, «πόσα θες, πάρ' τα», έφευγα». (Σ,3)

«...δε μου κολλούσε ένσημα. Ζητούσα αλλά «δε δίνω εγώ ένσημα» μου λέει και αναγκαστικά δούλευα έτσι, για τα λεφτά». (Σ,5)

Η μη άσκηση του δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλιση εκτός απ' τις συνέπειες που θα έχει στη συνταξιοδότηση αυτών των ατόμων, είχε ως άμεση συνέπεια τη μη άσκηση του δικαιώματος των επιδομάτων ανεργίας και την μη άσκηση του δικαιώματος στη δημόσια υγειονομική περίθαλψη.

Σημαντικό μέρος της διαδικασίας άσκησης των δικαιωμάτων αποτελεί και ο έλεγχος των νομίμων προϋποθέσεων από τις αρμόδιες υπηρεσίες. Όσο λιγότεροι πόροι διατίθενται για την αντιμετώπιση κοινωνικών προβλημάτων τόσο πιο αυστηρά γίνονται τα κριτήρια επιλεξιμότητας. Επομένως άσκηση δικαιωμάτων και έλεγχος προϋποθέσεων λειτουργούν μεταξύ τους ανταγωνιστικά. Είναι κρίσιμο λοιπόν να βρεθεί η λεπτή ισορροπία μεταξύ του σεβασμού των δικαιωμάτων και των φορέων τους αφενός και της άσκησης του αναγκαίου ελέγχου αφετέρου. Σύμφωνα με τη Σπανού (2005: 214) η βαρύτητα των αυστηρών κριτηρίων επιλεξιμότητας προσανατολίζει τις υπηρεσίες κυρίως στην άσκηση ελέγχου και λιγότερο στη θετική ή στην ουσιαστική στήριξη των δικαιούχων. Η αντιστροφή μέσων και σκοπών, στην καλύτερη περίπτωση, εμφανίζεται ως τελετουργική τήρηση των τυπικών προϋποθέσεων, αγνοώντας και αδιαφορώντας ακόμα και για εξαιρετικές περιπτώσεις κινδύνου.

Η προτεραιότητα λοιπόν δε δίνεται στην αντιμετώπιση των προβλημάτων αλλά στην τυπική εφαρμογή των κανόνων. Στα παρακάτω παραδείγματα φαίνεται

πως προέχει η γραφειοκρατική ορθότητα και όχι η ουσιαστική βοήθεια σε όσους βρίσκονται σε κατάσταση εκτάκτου ανάγκης.

Η πολύτεκνη οικογένεια αποκλείστηκε απ' την κλήρωση για απόκτηση κατοικίας μέσω του ΟΕΚ (κι ας προηγούνταν έναντι των άλλων επειδή έχει έξι παιδιά), εξαιτίας μιας ημέρας καθυστέρησης στην υποβολή των δικαιολογητικών. Απορρίφθηκε ακόμα η αίτηση του συζύγου (ως πολύτεκνου πατέρα) για υπάλληλος του δήμου επειδή δεν είχε ταμείο ανεργίας. Η μαρτυρία είναι ενδεικτική:

« Το παν δηλαδή που εύχομαι μέχρι τώρα, είναι να μ' αξιώσει ο θεός ένα σπίτι να έχω, γιατί είναι πάρα πολύ δύσκολα, δε βγαίνω πέρα. Έκανα αίτηση την προηγούμενη φορά αλλά μου την απέρριψαν για μία μέρα καθυστέρηση. Με έξι παιδιά και μου την απέρριψαν. Μετά έκανε και ο σύζυγος για δουλειά στο δήμο και του την απέρριψαν κι αυτού επειδή δεν είχε ταμείο ανεργίας» . (Σ,4)

Δύο άτομα έπεσαν θύματα του λάθους, όπως τελικά αποφάνθηκαν οι αρμόδιοι, των κομμένων συντάξεων στις αρχές του 2005 και περιμένουν να περάσουν ξανά από επιτροπή.

«Είχα μια σύνταξη αλλά μου την έκοψαν, τώρα 17 του μηνός θα περάσω πάλι από επιτροπή. Έπαιρνα 420 ευρώ αλλά όχι κάθε μήνα, το δίμηνο. Τώρα με τα χαρτιά που έχω, είμαι σίγουρη θα ξαναπάρω, γιατί έχω τα χαρτιά απ' τους γιατρούς για το συκώτι και όλα αυτά. Θα τα δώσω στην επιτροπή 17 του μηνός που θα ξαναπεράσω και είμαι σίγουρη ότι θα την ξαναπάρω» . (Σ,2)

«Με δίνουν κάθε δυο μήνες ...τώρα με έκοψαν και ήρθε ένα χαρτί ότι πρέπει πάλι να περάσω από επιτροπή. Τρίτη, Τετάρτη δεν ξέρω πότε. Θα πάμε με μια κυρία μαζί. Μας πήρανε τηλέφωνο...τώρα έχουμε λένε αποκριές, ξέρω γω πότε θα πάμε...ακόμα περιμένουμε... μ' έδωσαν καναδυό φορές απ' την πρόνοια αλλά... «εσύ είσαι νέα λέει ο γιατρός μπορείς να δουλέψεις». Ακούς τι μου είπαν τα γαιδούρια...μεγάλα γαιδούρια είναι...άκου είμαι νέα εγώ! Μπορώ εγώ να πάω να δουλέψω!» . (Σ,8)

Φυσικά οι αρμόδιοι γραφειοκράτες ούτε που αναρωτήθηκαν πώς θα τα βγάλουν πέρα οι δικαιούχοι του επιδόματος κοινωνικής πρόνοιας στο διάστημα που μεσολαβεί μέχρι την επανεξέταση των περιπτώσεων.

Ένα άτομο προσπάθησε να βγάλει τα προς το ζην κάνοντας το μικροπωλητή:

«Ερχότανε η αστυνομία, «πώς λέγεσαι, τα στοιχεία σου» κατευθείαν μήνυση μ' έκαναν. Αυτόφωρο. Δε δίνουν άδεια, πρέπει να έχεις μαγαζί για να έχεις άδεια να πουλάς. Ούτε για τις λαϊκές δίνουν». (Σ,3)

Ένας άνθρωπος που προσπαθεί να πιαστεί από κάπου για να επιβιώσει αντιμετωπίζεται ως κοινός εγκληματίας χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η ιδιαιτερότητα της κατάστασής του. Όπως επισημαίνει η Καβουνίδη (2005: 71), ένα χαρακτηριστικό του κρατικού τομέα, είναι η κυριαρχία γραφειοκρατικών κανόνων με έμφαση στο νομικισμό και τη φορμαλιστική προσέγγιση των προβλημάτων. Οι διάφορες υπηρεσίες του κρατικού τομέα στην Ελλάδα δείχνουν να μην έχουν σκοπό την επίτευξη κάποιων συγκεκριμένων στόχων, αλλά τη διεκπεραίωση γραφειοκρατικών κανόνων.

Η κατά γράμμα εφαρμογή του νόμου σε περιπτώσεις που τα άτομα αντιμετωπίζουν πρόβλημα επιβίωσης είναι εγκληματική. Η ίση μεταχείριση όλων των εν δυνάμει δικαιούχων απλώς αγνοεί τις πραγματικές ανισότητες. Η κοινωνική προέλευση, το επίπεδο εκπαίδευσης, η ικανότητα αναζήτησης πληροφοριών, η διαθέσιμη τεχνική γνώση κ.λπ. ενισχύουν ή περιορίζουν την ικανότητα πρόσβασης στις δημόσιες υπηρεσίες, άσκησης των δικαιωμάτων και εκπλήρωσης αναγκών. Σύμφωνα με τη Σπανού (2005: 296), η εσωστρεφής αντίληψη της λειτουργίας των δημόσιων υπηρεσιών και η άγνοια ή η αδιαφορία για την εξωστρεφή διάσταση της αποστολής τους, ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για την μη πραγμάτωση των δικαιωμάτων. Το πολιτικό-διοικητικό σύστημα κυριαρχείται από την αντίληψη πως η μη πρόσβαση ή η μη άσκηση των δικαιωμάτων είναι αποκλειστική ευθύνη του φορέα τους. Από την αντίληψη αυτή πλήττονται κυρίως όσοι δεν διαθέτουν άλλους πόρους. Στην πραγμάτωση των δικαιωμάτων εμπλέκονται κοινωνικές διαφοροποιήσεις και ανισότητες που φέρνουν και πάλι στην επιφάνεια το ζήτημα των ουσιαστικών ανισοτήτων έναντι της τυπικής ισότητας δικαιωμάτων.

Η προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας

Ζούμε σε μια εποχή όπου έχουμε το παράδοξο φαινόμενο να αυξάνει αλματωδώς τόσο ο πλούτος της ανθρωπότητας όσο και ο αριθμός των ανθρώπων που δυστυχούν. Για την φυσική επιβίωσή τους, καθημερινά εκατομμύρια άνθρωποι εξαναγκάζονται σε υποτιμητικές συμπεριφορές που προσβάλλουν την αξιοπρέπειά τους. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι κάτι που κινδυνεύει σοβαρά σε συνθήκες ανέχειας και καταναγκασμού. Προϋπόθεση για τη διαφύλαξή της αποτελούν η απελευθέρωση από την ανέχεια και η χειραφέτηση του ατόμου, σε συνδυασμό με την ύπαρξη δεσμών αλληλεγγύης με τους άλλους ανθρώπους. Σύμφωνα με το μαρξιστή φιλόσοφο Ερνστ Μπλοχ: «δεν υπάρχει ανθρώπινη αξιοπρέπεια χωρίς το τέλος της ανέχειας όπως επίσης δεν υπάρχει ευτυχία που να αρμόζει σε άνθρωπο χωρίς το τέλος κάθε παλιάς και νέας κατάστασης υποτέλειας» (Τσιάκαλος, 2002: 180).

Ας δούμε λοιπόν σε τι είδους συμπεριφορές εξαναγκάζονται καθημερινά οι σιτιζόμενοι/ες προκειμένου να επιβιώσουν.

Ο ιδιωτικός χώρος

Πολλά σιτιζόμενα άτομα (όπως έχουμε ήδη αναφέρει) είναι άστεγα ή χρησιμοποιούν πρόχειρα καταλύματα που δεν διαθέτουν τις στοιχειώδεις ανέσεις (λουτρό, τουαλέτα κ.λ.π). Στα άτομα αυτά έχει αφαιρεθεί το στοιχειώδες δικαίωμα του να διαθέτουν ένα μικρό κομμάτι ιδιωτικού χώρου, όχι σαν πολυτέλεια αλλά για ότι αφορά τις φυσικές τους ανάγκες, την προσωπική τους υγιεινή και καθαριότητα και την προσωπική τους ασφάλεια. Το δικαίωμα στη ζωή και την προσωπική ασφάλεια προβλέπεται από το άρθρο 3 της οικουμενικής διακήρυξης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Ελληνικό τμήμα διεθνούς αμνηστίας, 1987: 69).

«...κοιμάμαι σ' ένα τροχόσπιτο μέσα. Ούτε ρεύμα έχω, ούτε νερό ούτε τίποτα, νερό με τα μπουκάλια από δίπλα από τη μάντρα παίρνω...είμαστε όλοι άστεγοι και κοιμόμαστε όπου βρούμε. Είμαστε γύρω στα οχτώ εννιά άτομα η παρέα...κορίτσια και αγόρια. Αν πάθω κάτι...δεν υπάρχει κανένας, ειδικά όταν κλείνουν τα παιδιά, ούτε σπίτια υπάρχουν γύρω ούτε τίποτα. Έχω ένα σκυλάκι απ' έξω και δεν αφήνει να πλησιάσει κανείς ορμάει. Νιώθω σιγουριά, είναι η συντροφιά μου». (Σ,2)

«Κοιμάμαι στα παγκάκια...παίρνω από εδώ πέρα ρούχα, αλλάζω και είμαι εντάξει. Τα παλιά τα πετάω δεν έχω πού να τα πλύνω». (Σ,3)

«Δεν έχω τίποτα δικό μου. Ρούχα, παπούτσια, όλα από δω τα παίρνουμε. Σάμπως τα πλένουμε; Όταν φέρουν άλλα ρούχα, αυτά που φοράμε τα πετάμε». (Σ,10)

Ένα άτομο φαίνεται πως έχει φτάσει στο έσχατο σημείο να ενδιαφέρεται μόνο για τη φυσική του επιβίωση. Στην ερώτηση πώς καλύπτει τις υπόλοιπες ανάγκες του πλην της τροφής, απαντά:

«Τι εννοείς; Ένα πακέτο τσιγάρα που θα πάρω, θα τσοντάρει κανένα φιλαράκι ένα ευρώ και θα πάρω. Αφού υπάρχει το φαγητό δε με νοιάζει. Καπνίζω τα φτηνά των 80 λεπτών». (Σ,1)

Η έλλειψη στέγης έχει κι άλλες δραματικές επιπτώσεις στα άστεγα άτομα. Τι κάνει άραγε κανείς για να περάσει το χρόνο του, αν δεν διαθέτει έναν προσωπικό χώρο και χρήματα;

«Μαύρα χάλια. Κάθομαι κάπου, βαριέμαι εκεί, πάω πιο πέρα...αυτό το πράγμα...άμα δεν έχεις ούτε για ένα τσιγάρο ούτε για έναν καφέ...καταλαβαίνεις τι ταλαιπωρία τραβάω! Ειδικά Κυριακή που είναι κλειστό το συσσίτιο, όλη μέρα νηστικός. Απελπισία αδερφέ. Ο θεός να μην αξιώσει κανέναν να ζήσει έτσι». (Σ,3)

«Πηγαίνω σε κανένα καφενείο, βρίσκω κανένα γνωστό να με κεράσει έναν καφέ...αυτά». (Σ,10)

Ο δημόσιος εξευτελισμός

Εκτός από τις δωρεές σε χρήμα ή σε τρόφιμα, αρκετοί συνάνθρωποί μας προσφέρουν στις ενορίες τα παλιά τους ρούχα για να διανεμηθούν στους άπορους. Η διαδικασία της διανομής όμως, γίνεται με τέτοιο τρόπο που τους εξαναγκάζει σε αγελαίες και ταπεινωτικές συμπεριφορές που εξευτελίζουν κάθε ανθρώπινη υπόσταση. Η

καταγραφή κάποιων περιστατικών στο ημερολόγιο προσπαθεί να αποτυπώσει όσο το δυνατόν πιο πιστά τις εν λόγω συμπεριφορές:

«Λίγο πριν τις δώδεκα και είναι όλοι συγκεντρωμένοι στο προαύλιο. Κάποια στιγμή μια κυρία φέρνει μια πλαστική σακούλα γεμάτη ρούχα και την αφήνει στη μέση του προαυλίου. Ακολουθεί πανδαιμόνιο. Πέφτουν όλοι πάνω στη σακούλα και τραβάνε τα ρούχα. Σπρωξίματα, βρισιές και μετά πάλη σώμα με σώμα. Στο τέλος κλάματα και παρηγοριές απ' τους ίδιους ανθρώπους που πριν λίγο πάλευαν σα λυσσασμένα σκυλιά. Η εικόνα μετά από λίγο κομικοτραγική. Όλοι περιεργάζονται το τρόπαιο για το οποίο έκαναν τόσο αγώνα να κερδίσουν. Ένας ηλικιωμένος άντρας περιεργάζεται μια ροζ γυναικεία μπλούζα, μια μεσόκοπη γυναίκα μια κοριτσίστικη κοντή φούστα. Ότι δεν τους αρέσει το αφήνουν ζανά κάτω ή το δίνουν σε άλλους» (Ημερολόγιο,7-3-2005).

Η επαιτεία

Γίνεται αντιληπτό πως άνθρωποι χωρίς εισόδημα ή στην καλύτερη περίπτωση με μηνιαίο εισόδημα 200 ευρώ και χωρίς άλλα περιουσιακά στοιχεία, δε μπορούν να επιβιώσουν με έξι δωρεάν γεύματα ανά επτά ημέρες. Είναι προφανές πως με κάποιον τρόπο πρέπει να καλύψουν την πείνα τους και τις ανάγκες που οι ίδιοι θέτουν σε προτεραιότητα. Ο πιο πρόσφορος γι' αυτούς τρόπος, είναι η επαιτεία. Άλλοι παραδέχονται ευθέως πως ζητιανεύουν και άλλοι αποκαλούν την επαιτεία, βοήθεια από φίλους. Πιο αναλυτικά:

«Άλλοι πηγαίνουν κλέβουνε, άλλοι ζητιανεύουνε, εγώ πηγαίνω στις εκκλησίες, στους παπάδες. Όταν δεν έχω χρήματα μαζεύω γόπες από κάτω». (Σ,2)

«Ζητάω από δω κι από κει, τι να κάνω. Δεν κλέβω, σ' αυτά έτσι είμαι τίμιος». (Σ,3)

«Ζητιανεύω και βγάζω πέντε- έξι ευρώ την ημέρα και αγοράζω τα τσιγάρα μου.

Ζητάω απ' τους περαστικούς. Όσοι έχουν καλή καρδιά μου δίνουν». (Σ,6)

«...τώρα σε στυλ ζητιανεύουμε, από δω, από κει, κανένας φίλος μας δίνει τίποτα...κανέναν καφέ, κανένα τσιγάρο...». (Σ,10)

Η περηφάνια

Παρά το γεγονός ότι για τα σιτιζόμενα άτομα πρωταρχικό μέλημα είναι η επιβίωση, φαίνεται πως το αξιακό τους σύστημα θέτει κάποια όρια επιτρεπτής συμπεριφοράς. Προσπαθεί ο καθένας με τον τρόπο του να περισώσει ένα κομμάτι της ανθρώπινης αξιοπρέπειας για να αισθάνεται περήφανος για κάτι. Είναι η περηφάνια, που εμποδίζει ένα άτομο να εργαστεί με εξευτελιστικά ημερομίσθια και να ζητήσει χαρτί απορίας απ' το χωριό του:

«Δε με γράφουν όμως στο συσσίτιο γιατί ζητάνε να τους φέρω χαρτί απορίας απ' το χωριό. Εγώ δεν το κάνω αυτό. Άσε καλύτερα. Δε θέλω να ξέρουν πως είμαι σε τέτοια κατάσταση (...) πάω στις οικοδομές αλλά με συγχωρείς, οι Αλβανοί δουλεύουν τζάμπα. Παίρνουν δεκαοχτώ ευρώ μεροκάματο. Είναι σοβαρά πράγματα αυτά; Αν πάθεις κάτι ο εργολάβος θα σε πληρώσει; Εγώ θέλω τριάντα ευρώ και τα ένσημά μου. Αξιοπρεπή πράγματα, να δουλεύεις σαν άνθρωπος. Ζήτησα κάμποσες φορές δουλειά στην οικοδομή και μου λέει «εγώ δεκαοχτώ ευρώ δίνω, αν θέλεις να δουλέψεις». Αν θέλω; «Να λείπουν», του λέω». (Σ,9)

Είναι η περηφάνια που εμποδίζει κάποιον να κλέψει και προτιμά να γίνει επαίτης:

«Εγώ καλύτερα να ζητιανέψω παρά να πάω να κλέψω. Καλύτερα να ζητιανέψω παρά να κάνω τέτοια δουλειά. Κι έτσι είναι φίλε μου. Ζητιανεύω για τα τσιγάρα μου και για τον καφέ μου». (Σ,6)

Είναι η περηφάνια που εμποδίζει την πολύτεκνη μητέρα να ζητήσει βοήθεια και την εβδομηνταπεντάχρονη κυρία να μείνει στο σπίτι χωρίς να πληρώνει ενοίκιο,

«...με βοηθάνε αρκετά. Αλλά μόνη μου δεν πάω να ζητήσω βοήθεια. Ντρέπομαι να το κάνω αυτό. Προτιμώ να κάτσω σπίτι και να τιμωρηθώ που λένε, ντρέπομαι να πάω και να ζητήσω βοήθεια. Ας πούμε με ρωτάνε «θέλεις αυτό ή θέλεις το άλλο», δε μπορώ να τους πω θέλω, ντρέπομαι. Αν θέλουν να με βοηθήσουν, ας φέρουν κάτι και να μου πουν πάρ' το, παρά να το ζητήσω εγώ. Δεν το κάνω με τίποτα. Να πεθαίνω δεν το κάνω αυτό το πράγμα». (Σ,4)

«Εβδομήντα το μήνα πληρώνω. Αυτή μένει λίγο πιο πέρα και λέει καλύτερα να μη μου πάρει το ενοίκιο αλλά εγώ τζάμπα δε θέλω». (Σ,8)

Η δημόσια και η ιδιωτική αλληλεγγύη απέναντι σ' αυτούς που ξεφεύγουν απ' το δίχτυ ασφαλείας.

Ο Durkheim θεωρεί πως στις παραδοσιακές κοινωνίες, ο δεσμός μεταξύ των ατόμων βασίζεται στην ομοιότητα των ατομικών συνειδήσεων που παράγεται με την κοινωνικοποίησή τους, και αυτό περιγράφεται ως «μηχανική αλληλεγγύη». Στις σύγχρονες κοινωνίες αυτή η ομοιότητα εκλείπει, αλλά ο κοινωνικός δεσμός παράγεται ακριβώς μέσω του καταμερισμού εργασίας που απαιτεί την αλληλεξάρτηση και αποτελεί την «οργανική αλληλεγγύη». Αυτό συμβαίνει όχι μόνο επειδή κάθε άτομο καθίσταται αντικείμενο ανταλλαγής, αλλά επειδή δημιουργείται ένα πλέγμα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, συνδέοντας τον έναν με τον άλλο κατά διαρκή τρόπο. Με άλλα λόγια ο καταμερισμός της εργασίας παράγει κανόνες που εξασφαλίζουν την ειρηνική και ομαλή συνεργασία μεταξύ των διαιρεμένων μερών. Η αυξημένη εξειδίκευση όμως, ενέχει τον κίνδυνο της διάρρηξης της οργανικής αλληλεγγύης, λόγω της έλλειψης ρύθμισης των σχέσεων μεταξύ των διαφοροποιημένων μερών. Το ρόλο του εγγυητή της κοινωνικής αλληλεγγύης αναλαμβάνει να εκπληρώσει το κράτος (Σπανού, 2005: 120-121).

Ωστόσο υπάρχει ένα σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού το οποίο βρίσκεται εκτός του συστήματος παραγωγής και ταυτόχρονα δεν καλύπτεται απ' την κοινωνική πολιτική και το δίχτυ ασφαλείας. Η παραδοσιακή θεώρηση της κοινωνικής αλληλεγγύης δεν φαίνεται να περιλαμβάνει αυτό το κομμάτι του πληθυσμού. Ο Τσιάκαλος (εστιάζοντας κυρίως σ' αυτό το κομμάτι του πληθυσμού) δίνει μια άλλη διάσταση στην έννοια της αλληλεγγύης, ως αυτονόητη συμπεριφορά της κοινωνίας απέναντι σ' όσους ζουν σε συνθήκες που κινδυνεύουν η ζωή και η αξιοπρέπειά τους. Σύμφωνα με τον Τσιάκαλο (1999: 52), η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αποτελεί κοινό αγαθό ολόκληρης της ανθρωπότητας, δηλαδή είναι αγαθό που ανήκει εξ αδιαίρετου σε όλους τους ανθρώπους. Από τη γνώση ότι κάθε άνθρωπος που ζει σήμερα δεν είναι απλά ένα βιολογικό ον αλλά κλείνει μέσα ολόκληρη την ανθρωπότητα ως

κοινωνία και ως πολιτισμό, προκύπτει ότι η προσβολή οποιουδήποτε ανθρώπου σημαίνει προσβολή ολόκληρης της ανθρωπότητας, και άρα σημαίνει προσβολή του καθένα και της καθεμιάς μας ξεχωριστά.

Για τους επίσημους θεσμούς αυτή η προσβολή φαίνεται πως αποτελεί μόνο θέμα αισθητικής. Έτσι εξηγείται βέβαια και η επιχείρηση σκούπα την περίοδο των Ολυμπιακών αγώνων. Ούτε ένα παιδί στα φανάρια ούτε ένας άστεγος στους δρόμους ούτε ένας τσιγγάνικος καταυλισμός σε κοντινή απόσταση με τα Ολυμπιακά έργα. Να δουν οι ξένοι τον πολιτισμό μας και μετά βλέπουμε. Άστεγοι και αδέσποτα αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο.

Θέμα αισθητικής φαίνεται πως αποτελεί και για τις τοπικές κοινωνίες η λειτουργία υπηρεσιών για τους αστέγους στην περιοχή τους. Σε έξι περιπτώσεις στο δήμο Αθηναίων οι τοπικές κοινωνίες ξεσηκώθηκαν και ματαίωσαν τον προγραμματισμό του δήμου που είχε νοικιάσει κτίρια για τη λειτουργία υπηρεσιών για τους αστέγους. Τελευταίο κρούσμα στο Βοτανικό : *«Θα κλέβουν, θα βρωμίζουν, θα βιάζουν. Μας φέρατε τα σκυλιά (το δημοτικό κυνοκομείο) δε θα μας φέρετε και τους αστέγους τώρα»*, φωνάζουν οι κάτοικοι (ΤΟ ΒΗΜΑ, 15-12-04).

Παρόμοιες περιπτώσεις είχαμε και στη Θεσσαλονίκη με πιο πρόσφατη αυτή του Ευόσμου όπου οι κάτοικοι και το δημοτικό συμβούλιο ξεσηκώθηκαν στην ιδέα και μόνο ότι στην περιοχή τους σχεδιάζεται να δημιουργηθεί ξενώνας, για τη φιλοξενία δεκαπέντε ατόμων (σε πρόγραμμα αποασυλοποίησης) που είχαν ψυχολογικά προβλήματα και τώρα έχουν θεραπευτεί (www.news.in.gr, 07-03-06).

Η αλληλεγγύη προς αυτούς που ζουν σε συνθήκες που κινδυνεύουν η ανθρώπινη ζωή και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεν είναι λοιπόν και τόσο αυτονόητη για όλους. Η ρήξη του συνεκτικού ιστού της κοινωνίας κατά τον Τσιάκαλο (2004: 41) συνδέεται με την αύξηση της φτώχειας: «Όταν αυξάνει η φτώχεια, μειώνεται η αλληλεγγύη».

Ενδεικτικά παραθέτουμε τις μαρτυρίες των σιτιζομένων που αποκαλύπτουν πως λίγοι άνθρωποι αντιλαμβάνονται ως προσβολή της δική τους αξιοπρέπειας την προσβολή της αξιοπρέπειας όσων ζουν σε συνθήκες ανέχειας και σε συνθήκες που κινδυνεύει η ζωή τους και στέκονται αλληλέγγυοι προς αυτούς.

Ένας άνθρωπος ήταν αναγκασμένος να κοιμάται στα παγκάκια κατά την έξοδό του απ' το νοσοκομείο μετά από σοβαρό τροχαίο ατύχημα:

«Να καμιά φορά εδώ έρχεται το τζιπάκι της αστυνομίας με βλέπουν να κλαίω, με γνωρίζουν, και λένε «αυτό το παιδί πώς ήτανε πώς έγινε ρε ...», όταν κάνει πολύ κρύο με παίρνουν. Μου λένε «έλα αγόρι μου εδώ πέρα» με παίρνουν στο τμήμα, κοιμάμαι και το άλλο πρωί πάλι φεύγω.

Άσχημο πράγμα να έχεις τη ζωή στα χέρια σου, παράδεισο ολόκληρο και να μην έχεις κάπου να πιαστείς.

-Όταν βγήκες από το νοσοκομείο, απ' το ατύχημα, δεν είχες σπίτι να μείνεις;

-Όχι. Τίποτα δεν είχα, έξω στα παγκάκια κοιμόμουν.

-Πώς κατάφερες να ζήσεις με τόσα προβλήματα;

-Ο θεός μ' έδωσε δύναμη δεν ξέρω». (Σ,3)

Μια άστεγη γυναίκα ζει με τα σκουπίδια απ' τις λαϊκές αλλά υπάρχουν και κάποιοι που τη βοηθάνε:

«Το χειμώνα τις περισσότερες φορές έξω την έβγαζα και μια μέρα που ψιλόβρεχε καθόμουν εκεί πέρα και με είδαν τα παιδιά, και μου λένε «δεν έχεις πού να πας και κάθεται μέσα στη βροχή;» τους λέω «όχι». Μου άνοιξαν το τροχόσπιτο και μου είπαν «μπορείς να μείνεις εδώ πέρα όσον καιρό θέλεις». Με βοηθάνε κιόλας μου δίνουνε καμιά φορά λεφτά, μου δίνουν τροφή και τέτοια.

Υστερα πηγαίνω και στις λαϊκές, μαζεύω πατάτες, ντομάτες...ξέρεις από κάτω. Κάποιοι μου λένε «άστα αυτά από κάτω είναι για τα σκουπίδια». Υπάρχουν άτομα που βοηθάνε. Και λεφτά μου έχουνε δώσει... άλλοι μας κοιτάζουν από μακριά και μας ειρωνεύονται, μας κοροϊδεύουνε κιόλας... ειδικά άμα σε βλέπουν έτσι άλουστο βρομιάρη... ». (Σ,2)

Μια ηλικιωμένη γυναίκα παρά τη βοήθεια που της παρέχουν οι γείτονες αναγκάζεται να πουλά κεριά στο προαύλιο των ναών για να επιβιώσει:

«Μια γειτόνισσα μου πληρώνει το φως, μια άλλη το νερό.... Τι να κάνουμε...

-Πώς νοιώθεις που δεν έχεις δικά σου χρήματα;

-Ε, πηγαίνω στις εκκλησίες και πουλάω κεριά κάθε Κυριακή.

-Βγάζεις αρκετά;

-Με βοηθάνε πολύ. Όποιος έχει με βοηθάει.

Με προσέχουν...μια μου πλένει τα ρούχα μου, από δω παίρνω το φαγητό...δόξα το θεό που κουβαλάνε στους φτωχούς.

-Τι άλλο κάνεις; Πώς περνάς τη μέρα σου;

-Πάω στην Καμάρα σε καμιά φίλη μου, γιατί με ξέρουν κι εκεί, πάω στην Αγία Σοφία κι όποτε είμαι άρρωστη παίρνω τηλέφωνο στον πάτερ Κλεόβουλο και με πάει στο γιατρό.

-Εσύ δεν έχεις βιβλιάριο, σε δέχονται στα νοσοκομεία;

-Όταν εφημερεύει με δέχεται δε με κρατάνε όμως μέσα και τα χάπια τα ψωνίζω απ' τα φαρμακεία.

-Πάω με καμιά κυρία μαζί και μου τα πληρώνει. Για την ψυχή της το κάνει, με ξέρει...». (Σ,8)

Σε ένα άτομο παραχωρήθηκε μια υποτυπώδης στέγη και κάποιο άλλο στηρίζει όλες του τις ελπίδες στην καλή καρδιά των περαστικών:

«-Τώρα πώς ζεις, παίρνεις κάποια σύνταξη;

-Όχι...τώρα σε στυλ ζητιανεύουμε, από δω, από κει, κανένας φίλος μας δίνει τίποτα...κανέναν καφέ κανένα τσιγάρο..

-Πού μένεις;

-Στην Εφτάλοφο μένω, σ' ένα μαγαζί κάτι τέτοιο, μου το έχουν παραχωρήσει δωρεάν. Όταν ζούσε ο πατέρας μου νοικιάζαμε. Σ' αυτό μ' έβαλε ένας μέσα και μου λέει ...να το προσέχεις κιόλας..»(Σ,10)

«...ζητιανεύω και βγάζω πέντε- έξι ευρώ την ημέρα και αγοράζω τα τσιγάρα μου.

-Πού ζητιανεύεις;

-Να εδώ κάτω στη γέφυρα. Ζητάω απ' τους περαστικούς. Όσοι έχουν καλή καρδιά μου δίνουν». (Σ,6)

Τα έξι παιδιά της πολύτεκνης οικογένειας αναγκάζονται να τρέφονται με φαγητό που πολλές φορές δεν τρώγεται:

«Από πουθενά...εκτός από το βοήθημα απ' το σύλλογο πολυτέκνων καμιά άλλη βοήθεια. Τίποτα ...και το συσσίτιο εδώ της εκκλησίας. Κάποιες μέρες δεν τρώγεται καθόλου το φαγητό αλλά κάτι βάζεις στο τραπέζι». (Σ,4)

«Έμενα εδώ στη Λαγκαδά, μας έδωσε ένας κύριος εμένα κι ακόμα έναν, ένα σπιτάκι. Αυτός το άδειασε γιατί ήξερε πως θα το γκρεμίσουν τώρα με το άνοιγμα του δρόμου, γκρέμισαν καμιά τριανταριά σπίτια, και μας είπε να μείνουμε όσο θέλουμε. Μείναμε ως την ώρα που ήρθε η μπουλντόζα να το γκρεμίσει. Δεν πληρώναμε τίποτα σ' αυτόν».
(Σ,7)

Από τα παραπάνω προκύπτει πως η βοήθεια που δέχονται οι σιτιζόμενοι είναι περιστασιακή, και προέρχεται από μεμονωμένα άτομα. Οι διάφορες Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και τα κοινωνικά δίκτυα δε φαίνεται να ασχολούνται με την κοινωνική κατηγορία των σιτιζομένων ή κι αν ακόμα ασχολούνται δεν έχουν φέρει κάποια αποτελέσματα. Συγκεκριμένα απ' τις μαρτυρίες προκύπτει πως τρία μόνο άτομα έχουν έρθει σε επαφή με ΜΚΟ ή κάποιο δίκτυο.

Ένα άτομο έχει έρθει σε επαφή με την ΑΡΣΙΣ, ένα άτομο ήταν μέλος του συλλόγου Ποντίων και ένα άτομο είναι μέλος του συλλόγου Πολυτέκνων:

«Πήγαμε σε μια συγκέντρωση που κάνουν αυτοί, στην ΑΡΣΙΣ, που κάνουν για τους άστεγους και δεν αφήνουν να μιλήσουμε. «Να δουλέψετε», λέει, «να ψάξετε δουλειά να δουλέψετε. Ρωτάς αν μπορώ να βρω δουλειά; Ποιος θα μου δώσει δουλειά εμένα».
(Σ,3)

« Τα ποντιακά ήξερα. Καταλάβαινα περίπου τι μου λέγανε αλλά δε μπορούσα να τα μιλήσω. Πήγαινα στην αρχή σε νυχτερινό σχολείο στη Σταυρούπολη. Πήγαινα και στο σύλλογο κι εκεί μαζευτόταν και Έλληνες και Πόντιοι...». (Σ,7)

Σύμφωνα με την Καβουνίδα (2005: 259) οι παλιννοστούντες συνήθως δεν είναι ενταγμένοι σε δίκτυα που θα μπορούσαν να τους βοηθήσουν στην ανεύρεση δουλειάς, προσωρινής στέγασης κ.λπ., αλλά κι όταν είναι, αυτά τα δίκτυα δε μπορούν να προσφέρουν βοήθεια επειδή σχεδόν όλα τα άτομα αντιμετωπίζουν τα ίδια προβλήματα.

Η συζήτηση για την κοινωνική πολιτική τα τελευταία χρόνια προωθεί ένα πλουραλιστικό μοντέλο πρόνοιας (αντί του παραδοσιακού κράτους πρόνοιας) όπου σημαντικό ρόλο φαίνεται πως παίζει η κοινωνία των πολιτών (ιδιώτες, ΜΚΟ και δίκτυα). Αυτή η μετάβαση σύμφωνα με τον Σακελλαρόπουλο (1999: 38-51)

αμφισβητεί τον κεντρικό ρόλο του κράτους στην παροχή κοινωνικής φροντίδας και τάσσεται υπέρ της μείωσής του, με παράλληλη αύξηση του ανεπίσημου, του εθελοντικού ή και του ιδιωτικού τομέα παροχής κοινωνικών υπηρεσιών. Οι στρατηγικές του προνοιακού πλουραλισμού δεν έχουν αρχές ούτε κοινωνικοπολιτικούς στόχους. Εμφανώς ή αφανώς περιορίζονται στο να προτείνουν λύσεις για τη χρηματοδοτική πλευρά της παροχής φροντίδας των κοινωνικών υπηρεσιών. Τα επιχειρήματά τους προέρχονται από το χώρο το χώρο της θρησκείας, της ηθικής, του κοινοτισμού, της πολιτικής, της διοίκησης επιχειρήσεων κ.λπ. πρόκειται δηλαδή για επίκληση λόγων και αρχών που δεν έχουν σχέση με τις κοινωνικές ανάγκες, τους κοινωνικούς κινδύνους και τα κοινωνικά προβλήματα ως τέτοια.

Χωρίς να παραγνωρίζουμε τη σημαντική κοινωνική δράση ορισμένων ΜΚΟ ή μη κερδοσκοπικών οργανώσεων, δε μπορούμε παρά να δεχτούμε πως σε καμία περίπτωση δε μπορούν να υποκαταστήσουν το κράτος πρόνοιας και πως ο ρόλος τους μπορεί και πρέπει να είναι απλά συμπληρωματικός. Σύμφωνα με την Καβουνίδα (2005: 258) πολλές μη κερδοσκοπικές οργανώσεις δε βασίζονται τόσο στον εθελοντισμό όσο στην πληρωμένη εργασία από διαθέσιμους Κοινοτικούς πόρους. Επειδή εξαρτώνται για την επιβίωσή τους από κέντρα πολιτικής εξουσίας (κοινοτικά και κρατικά), πολλές φορές εμπλέκονται σε παιχνίδια πελατειακών σχέσεων και πολιτικών συμφερόντων.

Ιεράρχηση αναγκών – Αιτήματα – Διεκδικήσεις

Η προσφορά υπηρεσιών και οικονομικών πόρων προς τους φτωχούς και τους κοινωνικά περιθωριοποιημένους προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την ικανότητά τους να έχουν κοινωνικές και πολιτικές απαιτήσεις (διεκδικήσεις) και όχι μόνο από την αύξηση του αριθμού τους ή την αύξηση των αναγκών τους (Χτούρης, 1999: 187). Θέτουμε εντός παρενθέσεως τον όρο διεκδίκηση γιατί το ρήμα διεκδικώ σημαίνει αξιώνω δικαίωμα – αγωνίζομαι για την απόκτηση ή τη διατήρηση ενός δικαιώματος (Τεγόπουλος – Φυτράκης: 1991). Στην περίπτωση των σιτιζομένων ατόμων μπορούμε να κάνουμε λόγο μόνο για ανάγκες και αιτήματα, καθότι απουσιάζει οποιαδήποτε μορφή συλλογικής ή ατομικής διεκδίκησης.

Οι άνθρωποι σύμφωνα με το θεωρητικό σχήμα που συνέλαβε ο Maslow συμπεριφέρονται και ασχολούνται με τον κόσμο με βάση το βαθμό ικανοποίησης των ιεραρχικά δομημένων αναγκών τους. Στη βάση της ιεραρχίας βρίσκονται οι βιολογικές ανάγκες, ακολουθούν οι ανάγκες για ασφάλεια, οι ανάγκες του συνανήκειν και της αγάπης, οι ανάγκες εκτιμήσεως, οι γνωστικές ανάγκες και στην κορυφή η ανάγκη της αυτοπραγμάτωσης. Αν δεν ικανοποιηθούν οι ανάγκες των πρώτων διαβαθμίσεων (που είναι ανάγκες επιβίωσης και ανάγκες για ασφάλεια και αγάπη) το άτομο δε μπορεί να περάσει σε ανάγκες που έχουν κοινωνικές ιδιότητες (Πασσάκος, 1995: 454-460).

Το παραπάνω θεωρητικό σχήμα φαίνεται πως επιβεβαιώνεται στην περίπτωση των σιτιζομένων. Πρωταρχική σημασία γι' αυτούς έχει η κάλυψη των βασικών αναγκών (τροφής και στέγης) μέσω της εργασίας και η κάλυψη της ανάγκης για ασφάλεια και αγάπη μέσω της οικογένειας.

«Τη μάνα μου και την οικογένειά μου θα ήθελα ...άμα είχα την οικογένειά μου, μου έφτανε κιόλας...και μια δουλειά τίποτα άλλο. Όλα τα άλλα θα έρθουν μόνα τους. Αλλά δεν είναι εύκολο πράγμα, η μισή Ελλάδα είναι άνεργη. Βλέπω σε κανένα φίλο τηλεόραση και όλοι ψάχνουν για δουλειά». (Σ,1)

«Μια δουλίτσα να μπορούσα να βρω γιατί δεν είμαι τεμπέλα, απάνω στη δουλειά είμαι αρκετά καλή αλλά δε βασίζομαι εγώ η ίδια στον εαυτό μου γιατί πίνω. Τώρα ο άλλος να σε βλέπει στο χωράφι και δίπλα το μπουκάλι με τη ρετσίνα και το ούζο, καταλαβαίνεις.

Μπορούν να βρουν μια δουλίσσα....σκάλες να καθαρίζω, σε μαγαζί, αλλά εγώ η ίδια δεν έχω επιχειρήσει να πάω κάπου να μιλήσω». (Σ,2)

«Θα ήθελα μια δουλειά κι ένα σπίτι, τίποτα άλλο. Μια απογευματινή δουλειά και ένα σπίτι τίποτα άλλο δεν ήθελα. Δε ζητάω μεγαλεία, απλώς τα πιο απαραίτητα». (Σ,4)

«Με τη δουλειά μου με τη γυναίκα μου με τα παιδιά μου, θα 'σουν άλλος άνθρωπος δε θα περνούσες αυτό το βασανιστήριο». (Σ,5)

«Δε θέλω στην τράπεζα λεφτά, απλά να μπορώ να περνάω τη ζωή μου, να έχω την υγεία μου με τη βοήθεια του θεού και να μπορώ να βοηθήσω τα κοριτσάκια μου. Κάπως έτσι. Δε ζητάω από την τύχη μου να πιάσω στο λαχείο τα εκατομμύρια. Μια δουλειά θέλω μόνο και δε θέλω και το μεγάλο μεροκάματο, μια δουλειά που να μπορώ να την κάνω. Δεν είμαι βλέπεις και είκοσι χρονών να κουβαλάω απ' το πρωί μέχρι το βράδυ σακούλες με τσιμέντο. Κάτι τέτοιο θα είναι δύσκολο για μένα. Μια απλή δουλειά με μικρό μεροκάματο, στα χωράφια, στα θερμοκήπια....». (Σ,7).

«Να φτιάξει η κατάσταση με τους αλλοδαπούς. Αυτοί δουλεύουν και οι Έλληνες κάθονται». (Σ,10)

Οι μαρτυρίες των σιτιζομένων καταρρίπτουν το μύθο της ενοχοποίησης του θύματος που διακηρύσσει η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία. Ο νεοφιλελεύθερος συντηρητικός προβληματισμός που υπονομεύει τις κοινωνικές παροχές του κράτους πρόνοιας, εκλαμβάνει ότι το κοινωνικό αυτό υπόστρωμα (κοινωνική κατηγορία που στερείται οικονομικά και πολιτισμικά) σωματοποιείται, όχι από θύματα των οικονομικών αναδιαρθρώσεων αλλά από εκείνους που η πορεία και η απορία της ζωής τους, οφείλονται αποκλειστικά σε δικές τους επιλογές. Ο Murray θεωρεί πως αυτά τα άτομα δεν είναι άνεργοι (θύματα των οικονομικών αναδιαρθρώσεων), αλλά άνθρωποι που δεν επιθυμούν να εργαστούν, που απορρίπτουν την οικογενειακή ζωή, παραβάτες και καθ' ἑξιν εγκληματίες (Τσιγκάνου 1998: 393). Ωστόσο τα σιτιζόμενα άτομα έχουν πολύ συγκεκριμένη και σαφή θέση απέναντι στην εργασία και στο θεσμό της οικογένειας. Όχι μόνο δεν τις απορρίπτουν αλλά τις θεωρούν ανάγκες πρώτης προτεραιότητας.

Ο (Σ,3) θέτει και το ζήτημα της έλλειψης κτιριακών υποδομών για τους αστέγους και αφήνει να φανεί ξεκάθαρα πως η σχέση τους με τους μετανάστες δεν είναι ανταγωνιστική μόνο σε επίπεδο εργασίας:

«Τουλάχιστο να έκανε ένα κτίριο για τους άστεγους να ήμασταν εκεί.

Να παραχωρήσουν έναν άλλο χώρο για τους ξένους και τα δικά μας τα παιδιά να είναι χώρια από κει. Κι αυτό δε μπορούν να το κάνουν; Όχι ένα δωμάτιο ολόκληρο για ένα άτομο κι οι άλλοι τρεις τέσσερις έξω να πεθαίνουν απ' το κρύο...αμαρτία δεν είναι έτσι; Οικογένεια να είχα, να δούλευα, να φρόντιζα την οικογένειά μου, να μην είχα το ατύχημα...βάλε με κάπου να δουλέψω και να έχω σταθερό στέκι να κοιμάμαι, τίποτα άλλο». (Σ,3)

Σήμερα στην Ελλάδα δεν υπάρχει ο θεσμός της κοινωνικής κατοικίας (που ευδοκιμεί σε πολλές χώρες της Ευρώπης), που θα κατασκευάζεται με έξοδα του κράτους ή των δήμων και στις οποίες θα στεγάζονται άνθρωποι που έχουν ανάγκη. «Χρειάζεται άμεσα νομοθετική παρέμβαση για τη θέσπιση της κοινωνικής κατοικίας, για επιδότηση τέτοιων κατασκευών ή για τη δέσμευση ορισμένων διαμερισμάτων από τις καινούριες που γίνονται», λέει ο Σ. Ψύχας, από την μη κυβερνητική οργάνωση Άρσις (Καθημερινή, 29-01-06).

Για τα ηλικιωμένα άτομα φυσικά δεν προέχει η εξεύρεση εργασίας αλλά η αύξηση του ποσού της σύνταξης φαίνεται είναι καθοριστικής σημασίας. Η σύνταξη των ηλικιωμένων ανασφάλιστων ατόμων θεωρείται το όριο για τη μέτρηση της ακραίας φτώχειας.

Οι ομογενείς μετανάστες που συνταξιοδοτούνται με βάση το νόμο για τη σύνταξη των ανασφάλιστων υπερηλικών, αισθάνονται ευγνωμοσύνη προς τη φιλανθρωπία που επιδεικνύει το ελληνικό κράτος απέναντί τους και οι αξιώσεις τους για κάτι παραπάνω είναι πολύ χλιαρές.

«Δουλειά αγόρι μου δε μπορώ, είμαι 65 χρονών κι ο άντρας μου είναι άρρωστος. Η εκκλησία μας δίνει ψωμί και τρώμε και η Βαγγελίτσα είναι πολύ καλή. Θέλω μόνο να έχουμε την υγεία μας, τίποτα άλλο... και μια καλύτερη σύνταξη από αυτή που παίρνουμε. Τώρα τέσσερις του μήνα πρέπει να πάω Ρωσία. Η νύφη καθαρή Ρωσίδα δεν θέλει να έρθει εδώ. Στη Ρωσία τώρα δεν είναι καλά, Γκορμπατσόφ σκότωσε Ρωσία. Εγώ 60 χρόνια δεν ήξερα πού είναι η Ελλάδα και μετά μας είπαν, Έλληνες φύγετε για

την Ελλάδα. Ο άντρας μου δούλεψε 45 χρόνια στη Γεωργία και τώρα ούτε σύνταξη ούτε τίποτα. Ευχαριστούμε την Ελλάδα, να ζήσει η Ελλάδα». (Σ,13)

«Ε, καλά είναι κι αυτά που παίρνουμε. Αν μας έδιναν 300 ευρώ θα ήταν καλά κι αν μας έδιναν 500 ακόμα καλύτερα.».(Σ,12)

Τρόποι διεκδίκησης

Όσοι και όσες πλήττονται από κοινωνικό αποκλεισμό κατά την απορρόφηση δημόσιου και κοινωνικού πλούτου, αποκλείονται ταυτόχρονα σε πολύ μεγάλο βαθμό και από το σημαντικότερο αγαθό του δημόσιου πλούτου: εκείνο της ισότιμης συμμετοχής στο πολιτικό γίγνεσθαι. Με άλλα λόγια αποκλείονται από την ισότιμη συμμετοχή στη διαμόρφωση πολιτικών αποφάσεων, γεγονός που εμποδίζει την αποφασιστική καταπολέμηση των αρνητικών για την κοινωνική ένταξη παραγόντων (Τσιάκαλος, 1999: 58). Βασικό ρόλο στη διαδικασία εκδημοκρατισμού των δυτικών κοινωνιών έπαιξε η πίεση που άσκησαν οι κατώτερες τάξεις και τα συνδικάτα για τη βελτίωση των όρων ζωής τους. Η δημοκρατία αποτέλεσε την πλέον ισχυρή ηθική και πολιτική νομιμοποίηση του αγώνα για τη μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων στη νεότερη ιστορία των δυτικών κοινωνιών, καθώς γύρω της πλέχτηκαν οι αξίες της ελευθερίας, της ισότητας και της αλληλεγγύης. Η φθορά της δημοκρατίας σήμερα συνδέεται και με τη μείωση της ισχύος της εργατικής τάξης. Η σύγχρονη καπιταλιστική (μεταβιομηχανική) ανάπτυξη διαφοροποιεί εσωτερικά τους εργαζόμενους, κατακερματίζει συνδικάτα παρά ομογενοποιεί, πριμοδοτεί μικροταυτότητες παρά μεγάλα συλλογικά υποκείμενα. Αυτό προκύπτει είτε με τη μείωση της βιομηχανίας και της βιομηχανικής απασχόλησης όπως συμβαίνει στην Ευρώπη, είτε με την απασχόληση μιας φτηνής μη συνδικαλισμένης εργατικής δύναμης, όπως συμβαίνει στις ΗΠΑ. Εμπειρικές μελέτες δείχνουν ότι η κύρια αιτία αύξησης των κοινωνικών ανισοτήτων οφείλεται στην αύξηση των ανισοτήτων μεταξύ των εργαζομένων. Το εργατικό κίνημα χάνει τη εμβέλεια που είχε. Χάνει κυρίως την αυτοσυνείδησή του ως ενιαίου υποκειμένου και ως πρωταγωνιστής ενός ευρύτερου σχεδίου μεταρρύθμισης ή χειραφέτησης, μέρος του οποίου ήταν η διεύρυνση της δημοκρατίας, η αναδιανομή του πλούτου και το κράτος πρόνοιας. Τα φτωχά

στρώματα περιθωριοποιούνται εγκλωβιζόμενα όλο και περισσότερο σε καταστάσεις κοινωνικού αποκλεισμού. Χωρίζονται με οργανωτικό και πολιτισμικό χάσμα από τις εργαζόμενες τάξεις, γεγονός που περιορίζει ασφυκτικά την όποια διαπραγματευτική τους δύναμη (Βούλγαρης, 1998: 50). Η νέα τάξη πραγμάτων με τις οικονομικές αναδιαρθρώσεις στην αγορά εργασίας έχει θέσει εκτός παραγωγικής διαδικασίας ένα σημαντικό κομμάτι του εργατικού δυναμικού. Το βασικό χαρακτηριστικό των περιθωριοποιημένων της νέας υποτάξης (μιας νέας σημαντικού μεγέθους αλλά μειωηφούσας ακόμη κοινωνικής κατηγορίας που βρίσκεται παγιδευμένη εκτός κοινωνικών συνόρων ή στο υπόστρωμα της κοινωνίας εξαιτίας οικονομικής αποστέρησης και πολιτισμικής αλλοτρίωσης), είναι ότι πολιτικά είναι ακίνδυνοι. Συνιστούν μια μειοψηφία του πληθυσμού, χωρίς καμιά πολιτική ή οικονομική σημασία ή επιρροή, ανίκανοι να οργανωθούν συλλογικά. Η μεταξύ τους αλληλεγγύη όπως αποδεικνύουν πρόσφατες εμπειρικές μελέτες, περιορίζεται στον ορίζοντα του εντελώς προσωπικού μικρόκοσμου φίλων και συγγενών τους. Φαίνεται πως αποτελούν θύματα τα οποία μπορούν ανέξοδα να αφεθούν στο περιθώριο της κοινωνίας (Αμίτσης – Κατρουγκάλος, 1998: 72). Με άλλα λόγια οι συσχετισμοί δυνάμεων είναι αυτοί που καθορίζουν κάθε φορά την τύχη των εκάστοτε διεκδικήσεων. Το κράτος, σύμφωνα με την αντίληψη σύγχρονων επιστημόνων, δεν παραχωρεί τίποτα χωρίς την πίεση έκδηλων μορφών πάλης ή την ελλοχεύουσα κοινωνική αναταραχή που δημιουργούν οι αντιθέσεις του καπιταλιστικού συστήματος (Στασινοπούλου, 1992: 30). Οι σιτιζόμενοι που (αν δεχθούμε την παραπάνω θεώρηση) σαφώς ανήκουν στη νέα υποτάξη φαίνονται εντελώς ανίσχυροι να δημιουργήσουν ένα οργανωμένο κίνημα με σαφείς διεκδικήσεις και στόχους. Σύμφωνα με το Ματσαγγάνη (2004: 178) η αποτυχία εκπροσώπησης φαίνεται να είναι ο πυρήνας του προβλήματος. Τόσο οι κοινωνικές οργανώσεις (εργατικά συνδικάτα και Μ.Κ.Ο) όσο και τα πολιτικά κόμματα φαίνονται πολύ πιο ευαίσθητα στα συμφέροντα των εργαζομένων του δημοσίου τομέα ή των ελεύθερων επαγγελματιών από όπου προέρχεται η πλειονότητα των μελών τους, παρά σε αυτά των ανασφάλιστων εργαζομένων σε επισφαλείς θέσεις εργασίας, των ανέργων, των νέων που ζητούν απασχόληση, των γυναικών εκτός αγοράς εργασίας και άλλων κατά τη γνώμη μας κοινωνικών κατηγοριών όπως είναι οι σιτιζόμενοι. Όσο λιγότερο εκπροσωπούνται οι τελευταίοι στην πολιτική διαδικασία τόσο οι πρώτοι υπαγορεύουν τα θέματα του πολιτικού διαλόγου. Απ' τις μαρτυρίες των σιτιζομένων, προκύπτει

πως αναζητούν τις όποιες λύσεις στα προβλήματά τους σε καθαρά ατομικό επίπεδο. Ούτε καν σε επίπεδο παρέας φαίνεται να συζητούν τα προβλήματά τους.

«Έχουν ανάγκη και οι άλλοι. Όχι όλοι φυσικά, κάποιιοι παίρνουν σύνταξη. Δεν τους ξέρω και καλά οι περισσότεροι είναι Ρωσοπόντιοι». (Σ,1)

«Δεν ξέρω τι προβλήματα έχουν, καθένας για την πάρτη του. Είμαστε φίλοι αλλά δεν έχουμε περπατήσει ποτέ μαζί, να πάμε μια βόλτα να μιλήσουμε». (Σ,5)

«Έχω καλούς φίλους. Όλα καλά παιδιά είναι. Φασαρία δε γίνεται. Άμα μεθύσουνε, άμα αρχίσουν και λένε μαλακίες κι αρχίσουν φασαρίες, παίρνω τους δρόμους και φεύγω». (Σ,6)

Όπως πολύ ορθά επεσήμανε και ο Φρέιρε (1977: 159), «η συγκεκριμένη κατάσταση των ανθρώπων καθορίζει τη συνείδησή τους για τον κόσμο και αυτή η συνείδηση με τη σειρά της καθορίζει τη στάση τους και τον τρόπο με τον οποίο συναλλάσσονται με την πραγματικότητα».

Κάποιοι πιστεύουν πως οι πολιτικοί δεν ενδιαφέρονται καθόλου για τα προβλήματά τους και πως προσπαθούν μόνο να εκμεταλλευτούν την ψήφο τους.

«Δεν ενδιαφέρεται κανένας αδερφέ. Όλοι την πάρτη τους κοιτάνε. Είδες εσύ να βοηθάνε κανέναν φτωχό; Μόνο όταν είναι εκλογές μας θυμούνται. Βρε αϊ σιχτίρ! Μόνο για να πάρουν την ψήφο σου και μετά σε ξεχνάνε. Ας ξανάρθουν... κανέναν... όλο θα και θα είναι». (Σ,9)

«Αν δε με κοιτάζει δεν έχει ούτε ψήφους ούτε τίποτα. Ξυπνήσαμε τόσα χρόνια. Τι μ' έκανε ο Σημίτης; Τίποτα δεν έκανε. Τώρα ο Καραμανλής θα δώσει λέει τους φτωχούς όλους». (Σ,8)

Κάποιοι άλλοι πιστεύουν πως δεν τους δίνεται βήμα να μιλήσουν και πως αν θέλουν να ζητήσουν βοήθεια δεν ξέρουν πού να απευθυνθούν.

«Εγώ θα ήθελα να μπορώ να βγω στην τηλεόραση και να μιλήσω αλλά δεν ξέρω κανένα αρμόδιο άτομο να με βοηθήσει. Βοηθάτε κύριοι... από μας τους εργάτες παίρνετε όλα τα λεφτά. Ήρθατε στο σπίτι μου να δείτε πώς ζω;» (Σ,9)

«Δεν αφήνει το κράτος ν' ακουστούμε. Πήγαμε σε μια συγκέντρωση που κάνουν αυτοί, στην ΑΡΣΙΣ, που κάνουν για τους άστεγους και δεν αφήνουν να μιλήσουμε. «Να δουλέψετε», λέει, «να ψάξετε δουλειά να δουλέψετε. Ρωτάς αν μπορώ να βρω δουλειά; Ποιος θα μου δώσει δουλειά εμένα». (Σ,3)

«Από ποιον να τα ζητήσω αυτά τα πράγματα; Πώς να τα ζητήσω». (Σ,6)

Οι ομάδες των κοινωνικά αποκλεισμένων ανθρώπων, αντιμετωπίζουν το διπλό βάρος, αφενός να υπόκεινται μέσω κανονισμών σε περισσότερους περιορισμούς και αφετέρου (όντας αποκλεισμένοι), να γίνονται λιγότερο θεατοί, να υπολογίζονται λιγότερο. Θα έλεγε κανείς πως πιθανότερο είναι να συζητιέται η κατάσταση αυτών των ανθρώπων και των ζητημάτων που τους αφορούν, παρά το να συζητήσουν μαζί τους και να τους δοθεί λόγος, να μιλήσουν οι ίδιοι για τα ζητήματα αυτά (Duffy, 1999: 72).

Οι διατυπωμένοι στόχοι της Εκκλησίας και τα αποτελέσματα της φιλανθρωπικής παρέμβασης με τη μορφή συσσιτίων.

Πριν αναλύσουμε τα αποτελέσματα της φιλανθρωπικής παρέμβασης με μορφή συσσιτίων στους αποδέκτες της, οφείλουμε να κάνουμε κάποιες παρατηρήσεις για τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται η Εκκλησία τα κοινωνικά προβλήματα και να διαπιστώσουμε κατά πόσο είναι συνεπής με τις διακηρύξεις της. Σύμφωνα με την Εκκλησία, οι στισιζόμενοι είναι άτομα «που διαβιώνουν μέσα στη φτώχεια και στερούνται ακόμα και των αναγκαίων ... θύματα όχι μόνο εσφαλμένων επιλογών τους αλλά και της αδιαφορίας και της σκληρότητας όλων ημών των συνανθρώπων τους». Στην τοποθέτηση αυτή είναι φανερό πως η φτώχεια εξατομικεύεται ως πρόβλημα και μετατρέπεται σε προϊόν κυρίως ατομικών επιλογών (και δευτερευόντως στην αδιαφορία της κοινωνίας), γεγονός που οδηγεί σε ψυχολογικοποίηση του κοινωνικού απ' τη μια και σε αθώωση του οικονομικού και πολιτικού συστήματος απ' την άλλη. Αν και η Εκκλησία διατείνεται πως βρίσκεται μακριά από οποιαδήποτε πολιτική ιδεολογία, η θέση αυτή είναι σαφώς πολιτική και προσιδιάζει με την κρατούσα νεοφιλελεύθερη αντίληψη. Σύμφωνα με τη Βελισσαρίου (Αυγή, 11-03-2005), η επίμονη αναφορά στο άτομο, στην ατομική πρωτοβουλία και στην ηθική της προσωπικής ευθύνης δέχεται σιωπηρά την κοινωνική και οικονομική ανισότητα. Αυτή η λογική είναι τέλεια εναρμονισμένη με την πολεμική της Νέας Δεξιάς ενάντια στο σύνολο των κοινωνικών δικαιωμάτων που έχουν συλλογικά συγκροτηθεί.

Μια δεύτερη παρατήρηση σχετίζεται με τη διακήρυξη πως η βοήθεια παρέχεται σε όλους ανεξάρτητα από φυλή, φύλο, εθνικότητα και θρήσκευμα. Τα ίδια τα έργα της Εκκλησίας διαψεύδουν κάτι τέτοιο. Η παροχή επιδόματος τρίτου παιδιού μόνο σε ορθόδοξες οικογένειες αρχής γενομένης από τις περιοχές της Θράκης, που το Μουσαλμανικό στοιχείο είναι έντονο, δείχνει πως απομακρύνεται από το πεδίο της χριστιανικής αγάπης και προσχωρεί σε εκείνο της υπεράσπισης της εθνοτικής καθαρότητας (Ματσαγγάνης, 2004: 179).

Μια τρίτη παρατήρηση σχετίζεται με τους διακηρυγμένους στόχους της κοινωνικής δράσης της, που είναι η παροχή βοήθειας σε περιπτώσεις φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού και η καταπολέμηση των αιτιών τους. Τουλάχιστον στην περίπτωση των συσσιτίων, ο στόχος αυτός δεν αντέχει κριτικής γιατί εύλογα

αναρωτιέται κανείς πώς το ένα πιάτο φαγητό καταπολεμά τις αιτίες του κοινωνικού αποκλεισμού.

Πολλοί πιστοί ή απλά καλοπροαίρετοι άνθρωποι στην προσπάθεια να είναι αλληλέγγυοι με όσους έχουν ανάγκη, καταθέτουν τον οβολό τους στα φιλόπτωχα ταμεία των ενοριών. Δεν είναι του παρόντος να ασκήσουμε κριτική στην Εκκλησία γιατί δεν διαθέτει μέρος της αμύθητης περιουσίας της για τον ίδιο σκοπό, αλλά απ' τη στιγμή που αναλαμβάνει να διαχειρίζεται χρήματα άλλων για κοινωνικούς σκοπούς και επειδή το σύνταγμα την αναγνωρίζει ως επίσημο κοινωνικό εταίρο του κράτους για ζητήματα κοινωνικής πολιτικής, οφείλει να λογοδοτεί στην κοινωνία για την αξιοποίηση αυτών των χρημάτων. Γιατί λοιπόν τα ειδικά προγράμματα που αναπτύσσονται με τους πόρους των Φιλόπτωχων Ταμείων μετατρέπουν την αλληλεγγύη της κοινωνίας σε φιλανθρωπία; Γιατί η Εκκλησία επιλέγει τα συγκεκριμένα προγράμματα (συσσίτια κ.λπ.) και όχι κάποια προγράμματα που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην κοινωνική επανένταξη κάποιων ατόμων; Θα μπορούσε κανείς να απαντήσει: Γιατί απλά η κυρίαρχη έννοια στο χριστιανικό δόγμα είναι η φιλανθρωπία, ως έμπρακτη απόδειξη της ανιδιοτελούς αγάπης. Απαραίτητη προϋπόθεση όμως της ύπαρξης της φιλανθρωπίας είναι η ύπαρξη της επαιτείας. Φιλάνθρωποι θα υπάρχουν για όσο θα υπάρχουν άνθρωποι σε ανάγκη και επαίτες. Για να έχει λοιπόν λόγο ύπαρξης η Εκκλησία, που με κάθε τρόπο διαφημίζει το κοινωνικό της έργο (πράγμα που είναι ασύμβατο με τις ρητές ευαγγελικές επιταγές – μη γνώτω η αριστερά σου τι ποιεί η δεξιά σου), είναι απαραίτητο να υπάρχουν εξαθλιωμένοι που η φυσική τους επιβίωση εξαρτάται από άλλους. Η σχέση εξάρτησης που δημιουργεί η φιλανθρωπία στα σιτιζόμενα άτομα είναι εμφανής:

«Εγώ προσωπικά απ' την εκκλησία δεν έχω παράπονο γιατί και τρόφιμα μας δίνουν, έρχονται και γυναίκες που μας φέρνουν ρούχα...άλλοι δίνουν και λεφτά...» (Σ,2)

«Όταν έχει ρούχα μου φωνάζουνε «Μάκη έλα αγόρι μου, πάρε αυτά τα ρουχαλάκια να αλλάξεις. Δηλαδή δε με αφήνουνε, με δίνουνε κανένα ρούχο, κανένα αυτό...εντάξει». (Σ,3)

«Τίποτα ...και το συσσίτιο εδώ της εκκλησίας. Κάποιες μέρες δεν τρώγεται καθόλου το φαγητό αλλά κάτι βάζεις στο τραπέζι». (Σ,4)

«Ο πάτερ μας έδωσε εμένα και μερικά άτομα ακόμα δωμάτιο, το κρεβάτι μας, μία φορά την ημέρα φαγητό, δόξα το θεό αν δεν ήταν η εκκλησία πιο δύσκολα θα ήταν τα πράγματα. Δε θα κάτσω εδώ για πολύ. Δεν αισθάνομαι άσχημα γιατί ό μου ζητάνε το κάνω, βοηθάω, όταν έρχονται τα φορηγά με τα τρόφιμα τα ξεφορτώνουμε, μας δίνουν και ρούχα ...να... (μου δείχνει τα ρούχα που φοράει) αυτά, εδώ μου τα δώσανε». (Σ,7)

«Τι να αισθάνομαι; Δεν αισθάνομαι, λέμε κι ένα ευχαριστώ που μας δίνουν κι ένα πιάτο φαΐ δηλαδή». (Σ,10)

«Η εκκλησία μας δίνει ψωμί και τρώμε και η Βαγγελίτσα είναι πολύ καλή». (Σ,13)

Σαφώς και δε μπορούμε να παραβλέψουμε πως η επιβίωση για τα εν λόγω άτομα είναι κύριας προτεραιότητας. Ταυτόχρονα όμως η απλή σίτιση ως προσφορά κοινωνικής αλληλεγγύης τους καταδικάζει απλά στο να επιβιώνουν χωρίς καμιά ελπίδα επανόδου σε μια αξιοπρεπή διαβίωση: «Στα 65; Εγώ πιστεύω ότι μέχρι τα 50 δεν θα ζήσω» λέει ένα άτομο 38 χρονών.

Η έννοια της φιλανθρωπίας εμπεριέχει την ιδέα πως η κοινωνική κατάσταση είναι φυσικά δοσμένη, εμπεριέχει την ιδέα της νομοτέλειας και δεν επιδέχεται αλλαγές. Δεν εμπεριέχει καμιά δυνατότητα διεκδίκησης και αγώνα για τη δημιουργία ενός δίκαιου κόσμου. Σύμφωνα με το μαρξιστή φιλόσοφο (κρίνουμε απαραίτητο να το αναφέρουμε για δεύτερη φορά) Ερνστ Μπλοχ: «δεν υπάρχει ανθρώπινη αξιοπρέπεια χωρίς το τέλος της ανέχειας όπως επίσης δεν υπάρχει ευτυχία που να αρμόζει σε άνθρωπο χωρίς το τέλος κάθε παλιάς και νέας κατάστασης υποτέλειας» (Τσιάκαλος, 2002: 180).

Η φιλανθρωπία ως πρακτική κοινωνικής αλληλεγγύης

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ιστορικά η φιλανθρωπία και σε συμφωνία με το πνεύμα του χριστιανισμού, έπαιξε έναν διπλό ρόλο: της απάλυνσης της ανθρώπινης δυστυχίας και της εξασφάλισης του κοινωνικού ελέγχου. Η Εκκλησία και άλλες κοινωνικές οργανώσεις, σύμφωνα με τη Μυλωνάκου – Κεκέ (2003: 208), ανέλαβαν να παίξουν το ρόλο του διαμεσολαβητή ανάμεσα στους ελεούντες και τους ελεούμενους. Στην ουσία η Εκκλησία ή άλλοι οργανισμού αναλαμβάνουν να

εγγυηθούν απέναντι στο κοινωνικό σύνολο γενικά και στους δωρητές ειδικά, την κατάληξη των προσφορών τους και την καλή τους διαχείριση. Εδώ εμφανίζεται μια «λειτουργική ασυμμετρία» ανάμεσα σ' αυτόν που παρέχει και σε αυτόν που λαμβάνει. Προϊόν αυτής της ασυμμετρίας είναι οι κανόνες του παιχνιδιού, οι οποίοι προσδιορίζονται από τον υπερέχοντα που είναι ο δωρητής ή ο διαχειριστής της βοήθειας. Ο δικαιούχος που βρίσκεται σε ανάγκη, θα πρέπει να προσαρμοστεί και να ευχαριστήσει παραμένοντας ήρεμος για να μη διασαλεύεται η κοινωνική τάξη. Αντίθετα ο δωρητής και ο διαχειριστής είναι προβεβλημένο μέλος της κοινωνίας εξαιτίας αυτής της δράσης αλλά και του εξισορροπητικού του ρόλου στην αποφυγή κοινωνικών εντάσεων.

Για το ίδιο ζήτημα ο Αλεξίου (1999: 166-169), αναφέρει πως η άσκηση φιλανθρωπίας ήταν συνυφασμένη με την ιεραρχική δόμηση της κοινωνίας και την οριοθέτηση απέναντι στα κατώτερα στρώματα. Διαπνεόμενα τα μεσαία στρώματα απ' την ωφελμιστική αντίληψη και αποβλέποντας στην ηθική τους καταξίωση προσείδαν στη φιλανθρωπία, η οποία τα έφερνε κοντά και δίπλα στα φτωχά στρώματα, ένα πεδίο ηθικής αυτοπραγμάτωσης αλλά και μια ευκαιρία καθολικής αναγνώρισης της κοινωνικής τους θέσης και αποδοχής τους από τα στρώματα που είχαν καταστεί αποδέκτες της φιλανθρωπίας τους. Ξεκάθαρος στόχος της COS (Charity organization society) τέλη του 19^{ου} αιώνα ήταν να μεσολαβήσει μεταξύ πλούσιων και φτωχών. Πιο φιλόδοξοι ήταν οι στόχοι Mechanics' Institutions (ενώσεις μαθητείας και μόρφωσης) στα μέσα του 19^{ου} αιώνα στην Αγγλία, οι οποίες ανταγωνιζόμενες τις εργατικές ενώσεις δραστηριοποιούνταν ως μοχλός ελέγχου και ενσωμάτωσης των εργατών μέσω απόθησης των αξιών των εργατικών στρωμάτων, οι οποίες συναρθρώνονταν κυρίως γύρω από την αντίληψη πως η εργασία είναι εν πολλοίς μέρος της κοινοτικής ζωής. Η προσαρμογή των φτωχών μέσω της ηθικής και της ανάλογης ανατροφής αποτέλεσε εξάλλου ιδρυτικό στόχο της κοινωνικής εργασίας. Η σχέση εξάρτησης που εγκαινιάζει η φιλανθρωπία ανάμεσα στον ευεργέτη και τον ευεργετούμενο παθητικοποιεί τον δεύτερο και εγκλωβίζει τη δράση του σε μια πατερναλιστική διελκυστίνδα, καθιστώντας συγχρόνως και μάλιστα μέσα από μια πράξη ηθικής διάστασης απόλυτα διακριτή τη θέση των ατόμων στην κοινωνική πυραμίδα. Στον ορίζοντα του υποκειμένου που προβαίνει σε μια πράξη φιλανθρωπίας, ο ενδεής δεν υφίσταται ως υποκείμενο αλλά ως μέσο ολοκλήρωσης του εγωισμού του.

Διαφαίνεται μέσα από το παράδειγμα της φιλανθρωπίας πως η αρωγή συνιστά πρωτίστως ένα πεδίο συνάντησης φορέων δράσης με εντελώς διαφορετικές προθέσεις από την αντιμετώπιση της ένδειας ως κοινωνικού προβλήματος, αλλά και πεδίο όπου οι κοινωνικές ελίτ διαχειρίζονται και επιβάλλουν τις κυρίαρχες αναπαραστάσεις, οι οποίες προσδιορίζουν ποιος είναι φτωχός επαίτης κ.ο.κ. προδιαγράφοντας κιόλας ένα δεσμευτικό πλαίσιο στο οποίο θα αναπτυχθούν οι συμπεριφορές των κυριαρχούμενων.

Για τον Φρέιρε (1974: 171-172) οι κοινωνικές ελίτ είναι υποχρεωμένες να πλησιάσουν το λαό για να τον κρατήσουν παθητικό μέσω της υποταγής. Αυτή η προσέγγιση δε σημαίνει συμφωνία με το λαό ούτε αληθινή επικοινωνία. Οι καταπιεστές την πραγματοποιούν σερβίροντας τους απαραίτητους μύθους για τη διατήρηση του κατεστημένου (το μύθο του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της ισότητας ευκαιριών στην εκπαίδευση, ότι ο πλούτος είναι προϊόν εργασίας κ.λπ.). Ένας μύθος που επικυρώνει την κυριαρχία τους είναι αυτός της γενναιοψυχίας και της φιλανθρωπίας. Στην πραγματικότητα ως τάξη ενθαρρύνουν εκλεκτικές «αγαθοεργίες» που κατόπιν τις αποδίδουν στο μύθο της ανιδιοτελούς βοήθειας. Στα μάτια του λαού φαίνεται πως οι κυρίαρχες ελίτ αναγνωρίζουν τα καθήκοντά τους και σαν έκφραση ευγνωμοσύνης, ο λαός πρέπει να συμμορφώνεται στα λόγια τους. Ο λαός αποδέχεται το μύθο της φυσικής κατωτερότητας και οκνηρίας του και αναγνωρίζει τη φυσική ανωτερότητα και εργατικότητα των κυρίαρχων τάξεων. Όλοι αυτοί οι μύθοι που η εσωτερικότητά τους είναι απαραίτητοι για την καθυπόταξη του λαού, παρουσιάζονται σ' αυτούς με μια καλά οργανωμένη προπαγάνδα και συνθηματολογία, διαμέσου των μαζικών μέσων επικοινωνίας.

Απόδειξη των όσων υποστηρίζει ο Φρέιρε αποτελεί η στάση των ΜΜΕ απέναντι στη φιλανθρωπία. Η τηλεόραση έχει αναλάβει στις μέρες μας ρόλο διαμεσολάβησης ανάμεσα στους ελεούντες και ελεούμενους εκτός των παραδοσιακών φορέων, (Εκκλησία, κοινωνικές οργανώσεις), με την αντίστοιχη φυσικά προβολή και διαφήμιση των «γενναιοψυχων - φιλάνθρωπων». Όπως επισημαίνεται σε άρθρο της Αυγής (16-04-02), «δεν υπάρχει κυρία μεγαλοπαράγοντα της οικονομικής ζωής του τόπου μας που να μην έχει προσεταιριστεί έναν τίτλο πρέσβειρας καλής θελήσεως. Όλες αυτές προσφέρουν στους αναξιοπαθούντες αυτού του τόπου, εξασφαλίζοντας μια καλή θέση στον παράδεισο, αλλά κυρίως μια καλή προβολή στα δελτία ειδήσεων». Σαφώς δε μπορούμε να μηδενίσουμε την προσφορά με την έννοια της αλληλεγγύης όταν πρόκειται για ζητήματα φυσικών καταστροφών,

πολέμων ή έκτακτων αναγκών (όταν για παράδειγμα απαιτείται η συγκέντρωση ενός μεγάλου χρηματικού ποσού για την αποκατάσταση της υγείας ενός παιδιού). Όταν όμως η φιλανθρωπία υποκαθιστά το κράτος πρόνοιας τότε υπάρχει σαφής και διπλός δόλος: Η απαλλαγή του κράτους από κάθε υποχρέωση να δώσει λύσεις στα κοινωνικά προβλήματα απ' τη μια και η παγίωση της κοινωνικής ιεραρχίας απ' την άλλη. Ο Κάτσικας (www.my.aegean.gr) σχολιάζει με καυστικό τρόπο τους διάφορους φιλανθρωπικούς τηλεμαραθώνιους. Θεωρεί πως η ελεημοσύνη προσπαθεί να αναπλάσει τη βιτρίνα του γέρικου σώματος της κοινωνίας των ανισοτήτων και να κρύψει το δάσος της εκμετάλλευσης. Η φιλανθρωπία, δημόσια εκτεθειμένη, σε έγχρωμα σόου και δελτία ειδήσεων, πασχίζει να μεταθέσει τις ευθύνες για το εγγενές χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, τη φτώχεια, προβάλλοντάς την σαν ατομική ευθύνη και όχι σαν προϊόν της πιο απάνθρωπης εκμετάλλευσης. Προύχοντες την ίδια ώρα που περικόπτουν τις κοινωνικές παροχές, απολύουν χιλιάδες εργάτες, βυθίζουν στην πείνα και την εξαθλίωση ολόκληρες περιοχές για να αυξήσουν τα κέρδη τους, επενδύουν στον ανθρώπινο πόνο, ένα ψίχουλο από τα καρβέλια της εκμετάλλευσης. Απ' την άλλη οι ιεραπόστολοι του ελέους (προφανώς εννοεί την Εκκλησία και τα ΜΜΕ) κηρύσσουν την αποδοχή της φτώχειας για τους φτωχούς και μοιράζουν απλόχερα επαίνους στους επιχειρηματίες της φιλανθρωπίας.

Το δελτίο τύπου του Ελληνικού τμήματος Διεθνούς Αμνηστίας (27-12- 05, www.amnesty.org.gr) επιβεβαιώνει την αντίληψη των ΜΜΕ για τη φιλανθρωπία. Το Εθνικό Ραδιοτηλεοπτικό Συμβούλιο, απέρριψε τέσσερα ραδιοφωνικά σποτ της οργάνωσης μη θεωρώντας ότι φέρουν κοινωνικά μηνύματα (οι ΜΚΟ μπορούν να προβάλλουν δωρεάν κοινωνικά μηνύματα απ' τα ΜΜΕ κατόπιν αιτήσεως στο ΕΡΣ). Με τα σποτ αυτά η οργάνωση επεδίωκε την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης στα ζητήματα της παράνομης κράτησης και των βασανιστηρίων στο πλαίσιο του πολέμου κατά της τρομοκρατίας, της στράτευσης των παιδιών, καθώς και του δικαιώματος στο άσυλο. Η απόρριψη αυτή, σύμφωνα με την οργάνωση, δείχνει ότι η ανεξάρτητη αρχή ερμηνεύει τις ευεργετικές διατάξεις περί δωρεάν προβολής κοινωνικών μηνυμάτων με πολύ στενά κριτήρια. Έτσι μοιάζει να θεωρείται αποδεκτή ως κοινωνική δράση μόνο η παραδοσιακή φιλανθρωπία, χωρίς να καταγγέλλονται οι υπαίτιοι ή να εντοπίζονται τα αίτια ενός προβλήματος.

Φυσικά δε λείπουν και οι θιασώτες της φιλανθρωπίας από τον επιστημονικό χώρο. Ο Γ. Κ. Μπήτρος (1997) –καθηγητής του οικονομικού πανεπιστημίου- σε άρθρο στην εφημερίδα το Βήμα, υποστηρίζει πως ο βαθμός της κοινωνικής συνοχής

που επιτυγχάνεται με τη φιλανθρωπία, είναι αδύνατο να επιτευχθεί με άλλα μέσα και πως ακόμα και το κράτος πρόνοιας υποσκάπτει τα θεμέλιά της. «... η υποκατάσταση της ιδιωτικής από την κρατική πρωτοβουλία στην περίθαλψη των αδυνάτων υποσκάπτει την κοινωνική συνοχή γιατί διαρρηγνύει τον δεσμό αλληλεγγύης που αναπτύσσεται μεταξύ του δίδοντος και του λαμβάνοντος. Ο λόγος είναι ότι αυτοί που εξαναγκάζονται να δίνουν για να στηριχθεί το «κράτος πρόνοιας» στερούνται της αναμενόμενης ευγνωμοσύνης από εκείνους που λαμβάνουν τις μεταβιβαστικές πληρωμές, αφού η μεσολάβηση του κράτους μετατρέπει τη σχέση μεταξύ των δύο μερών από προσωπική σε απρόσωπη» (ΤΟ ΒΗΜΑ, 05-10-97). Αυτή η αντίληψη εκφράζει απροκάλυπτα τη χρησιμοθηρική διάσταση της φιλανθρωπίας απ' τις κυρίαρχες τάξεις. Όπως ήδη προαναφέραμε η ευγνωμοσύνη παγιώνει τις σχέσεις υποταγής των φτωχών κοινωνικών στρωμάτων προς τους ευεργέτες τους και φυσικά διασφαλίζει την κοινωνική συναίνεση που με τη σειρά της διασφαλίζει την ηγεμονία της αστικής τάξης. Σύμφωνα με τον Χτούρη (1999: 187) το ενδιαφέρον των πιο πλούσιων και ισχυρών στην κοινωνία για τους φτωχούς και κοινωνικά αποκλεισμένους, έχει άμεση σχέση με την πρόθεσή τους να διατηρήσουν την κοινωνική τάξη και ειρήνη.

Σύμφωνα με τον Castel, η προσφυγή στο «δικαίωμα» είναι η μόνη λύση που έχει βρεθεί μέχρι τώρα για να ξεφύγουμε από τις φιλανθρωπικές και πατερναλιστικές πρακτικές – ακόμη κι αν αυτές προέρχονται από επίσημες αρχές ή τους επαγγελματίες της κοινωνικής βοήθειας- που οδηγούν να ασχολείται κανείς με καλή διάθεση ή καχυποψία με την τύχη των δυστυχημένων για να εκτιμήσει αν και σε ποιο βαθμό αξίζουν πραγματικά να βοηθηθούν. Το δικαίωμα αποτελεί συλλογική εγγύηση, νομικά θεσμοθετημένη, η οποία πέραν των ιδιαιτεροτήτων του ατόμου, του αναγνωρίζει την ιδιότητα του ισότιμου μέλους της κοινωνίας που «δικαιούται» να συμμετάσχει στην κοινωνική ιδιοκτησία και να απολαύσει τα βασικά προνόμια της ιδιότητας του πολίτη. Ένα τέτοιο δικαίωμα γίνεται σεβαστό όταν δεν είναι διαπραγματεύσιμο. Η κοινωνική προστασία, στην ισχυρή έννοια του όρου, είναι για όλους η βασική προϋπόθεση για να μπορέσουν να ανήκουν σε μια κοινωνία ομοίων (Σπανού, 2005: 165).

Δ΄ ΜΕΡΟΣ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, συμπεραίνουμε πως η ακραία φτώχεια και η κοινωνική περιθωριοποίηση στην οποία διαβιούν τα υπό μελέτη άτομα είναι αποτέλεσμα μιας σειράς αλληλοσυνδεόμενων παραγόντων. Η κοινωνική προέλευση σε συνδυασμό με τη δομή και λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος, είχαν ως συνέπεια είτε την άμεση είτε την έμμεση παρεμπόδιση στην απορρόφηση του δημόσιου αγαθού της εκπαίδευσης. Η ελάχιστη απορρόφηση εκπαίδευσης φαίνεται να έχει καθοριστικές συνέπειες στην πορεία ζωής που διέγραψαν τα σιτιζόμενα άτομα. Η μη είσοδος ή η εσπευσμένη έξοδος από το σχολείο σε συνδυασμό με την ανάγκη για συνεισφορά στον οικογενειακό προϋπολογισμό είχε ως συνέπεια την πρόωρη είσοδό τους στην αγορά εργασίας. Ως ανήλικοι εργαζόμενοι στερούνταν ασφαλιστικών και συνδικαλιστικών δικαιωμάτων και γίνονταν αντικείμενο εκμετάλλευσης της εργοδοσίας. Η έλλειψη εξειδίκευσης και ακαδημαϊκών διαπιστευτηρίων είχε ως αποτέλεσμα την ενασχόληση με προσωρινές και χωρίς επαγγελματική προοπτική εργασίες. Η ανάγκη για επιβίωση σε συνδυασμό με την κρατική αμεριμνησία σε ζητήματα ελέγχου της εργοδοσίας είχε ως αποτέλεσμα, την, σε πολλές περιπτώσεις, ανασφάλιστη εργασία ως ενηλίκων. Η ανασφάλιστη εργασία είχε ως αποτέλεσμα τη μη αξιοποίηση άλλων δικαιωμάτων (όπως του δικαιώματος στην δημόσια υγειονομική περίθαλψη, του στεγαστικού επιδόματος και του δικαιώματος στο επίδομα ανεργίας). Σε εποχές γενικευμένης ανεργίας τα άτομα που δεν διαθέτουν επαγγελματικά ή ακαδημαϊκά διαπιστευτήρια πλήττονται περισσότερο έναντι αυτών που διαθέτουν. Οι γραφειοκρατικές δομές των δημόσιων υπηρεσιών και η άγνοια των δικαιωμάτων (απόρροια της ελάχιστης απορρόφησης του φάσματος της εκπαίδευσης) έχουν ως αποτέλεσμα τη μη αξιοποίηση των όποιων κοινωνικών δικαιωμάτων. Προφανώς η υπερβολική στήριξη στην οικογένεια ως παραγωγού κοινωνικής πρόνοιας έχει πολύ σοβαρές παρενέργειες. Όσοι για διάφορους λόγους αποκλείονται από την οικογενειακή αλληλεγγύη, συχνά δεν έχουν πού αλλού να στραφούν για να αναζητήσουν περίθαλψη και προστασία. Η ανεργία ή η ασθένεια για άτομα που στερούνται του δικτύου προστασίας που εξασφαλίζει η οικογένεια φαντάζει ως απαγορευμένος καρπός. Το χάσιμο της δουλειάς σημαίνει χάσιμο της κατοικίας και κοινωνική περιθωριοποίηση. Αν για έναν οποιοδήποτε άνεργο υπάρχουν αρκετές

πιθανότητες να ξαναβρεί δουλειά, για έναν άστεγο αυτές οι πιθανότητες μηδενίζονται. Άτομα που διαβιών σε συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού, αποκλείονται έμμεσα απ' τη συμμετοχή τους στο πολιτικό γίγνεσθαι και η απουσία συλλογικής οργάνωσης σε συνδυασμό με την απουσία συνδικαλιστικής κάλυψης, σημαίνει πως δε μπορούν να ασκήσουν οποιασδήποτε μορφής πίεση στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Η έλλειψη ισχύος δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο τη θέση τους.

Οι πόντιοι μετανάστες του κύματος 1985 μέχρι σήμερα αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα οικονομικής ένταξης. Στους οικονομικούς παράγοντες κοινωνικού αποκλεισμού συγκαταλέγονται μακρά διαστήματα ανεργίας, δυσκολία στην εξεύρεση εργασίας, ετεροαπασχόληση, υποαπασχόληση, εργασία χαμηλού γοήτρου και αμοιβής και ακύρωση των εκπαιδευτικών και επαγγελματικών τους προσόντων (Βεργέτη, 1999: 68). Τα ηλικιωμένα άτομα δεν έχουν δικαίωμα συνταξιοδότησης από την εργασία τους στην πρώην Σ.Ε. Η σύνταξη που λαμβάνουν τους κατατάσσει στα όρια της ακραίας φτώχειας.

Η κοινωνική πολιτική στη χώρα μας περιορίζεται κυρίως σε κάποια επιδόματα που δεν καλύπτουν όλες τις κοινωνικές κατηγορίες. Τα επιδόματα στις περιπτώσεις που δίδονται (πολύτεκνων οικογενειών, ανασφάλιστων υπερηλίκων, αναπηρικά) δε φαίνονται ικανά να καλύψουν ανάγκες για αξιοπρεπή διαβίωση. Οι πολιτικές για την καταπολέμηση των φαινομένων της μακροχρόνιας ανεργίας και του κοινωνικού αποκλεισμού, σύμφωνα και με το Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη 2005-2006, βασίζονται στην υπόθεση πως με την ανάπτυξη, την ανταγωνιστικότητα και τη στήριξη της παραδοσιακής δομής της οικογένειας ως σύγχρονο όπλο πολιτικής, θα εξαλειφθούν από μόνα τους (www.ypakp.gr). Ωστόσο, το γεγονός πως η Ελλάδα εμφανίζει τους υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης στην Ευρώπη, δε φαίνεται να επηρεάζει πτωτικά την ανεργία που επίσης εμφανίζει τα υψηλότερα ποσοστά. Το γεγονός πως η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός πλήττει κυρίως τα άτομα που στερούνται της παραδοσιακής δομής της οικογένειας δε φαίνεται να λαμβάνεται υπόψη. Οι δαπάνες για επιδόματα ανεργίας και για ενεργητικές πολιτικές, εμφανίζουν τους χαμηλότερους δείκτες στη χώρα μας. Τα όποια προγράμματα εξειδίκευσης ή επανακατάρτισης που προωθούν οι ενεργητικές πολιτικές, δε φαίνεται να επηρεάζουν τα υπό μελέτη άτομα αφού το εκπαιδευτικό τους έλλειμμα φαντάζει απαγορευτικό ως προς τη συμμετοχή τους σ' αυτά και η σχέση τους με τους αρμόδιους φορείς είναι ανύπαρκτες.

Η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός συνδέονται με τις κοινωνικές ανισότητες οι οποίες αποτελούν δομικό στοιχείο του καπιταλισμού. Με βάση τη δεδομένη κοινωνικοοικονομική κατάσταση και τον πολιτικό προγραμματισμό των κομμάτων εξουσίας, η κατάσταση των σιτιζομένων ατόμων φαίνεται πως είναι μη αναστρέψιμη. Τα προσφερόμενα συσσίτια, πέραν της φυσικής επιβίωσης, δε διανοίγουν καμιά προοπτική στα σιτιζόμενα άτομα και ως στρατηγική αντιμετώπισης της φτώχειας δε διαφέρει σε τίποτα απ' αυτές των σκοτεινών χρόνων του Μεσαίωνα. Με δεδομένη την παρούσα κοινωνική οργάνωση και δεδομένου ότι στο άμεσο μέλλον δε διαγράφεται μια προοπτική ανατροπής της, η θεσμοθέτηση μέτρων εξασφάλισης ενός ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος για όλους και όλες κρίνεται επιτακτική.

Ο Τσιάκαλος, προσεγγίζοντας το παραπάνω ζήτημα, σημειώνει πως οι μέχρι τώρα προσπάθειες καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού, είναι προσανατολισμένες σχεδόν αποκλειστικά στην αγορά εργασίας, δηλαδή στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, στην επαγγελματική επιμόρφωση κ.λ.π. Αυτός ο προσανατολισμός όμως δε λαμβάνει υπόψη του ότι ορισμένοι άνθρωποι (π.χ επικεφαλής μονογονεϊκών οικογενειών, άτομα με ειδικές ανάγκες, ηλικιωμένοι κ.ά.) δεν είναι σε θέση να εργαστούν όσο τουλάχιστο δεν πληρούνται κάποιες προϋποθέσεις. Επίσης δε λαμβάνει υπόψη του ότι ακόμα και σε περιόδους οικονομικής ανάπτυξης μπορεί οι θέσεις εργασίας να μην είναι αρκετές ώστε να καλύψουν όλο το φάσμα των ανέργων. Τα δεδομένα αυτά υποδεικνύουν άλλες στρατηγικές αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού, στις οποίες σημαντικό ρόλο παίζουν οι έννοιες «αλληλεγγύη» και «ανακατανομή». Θα έχουν όλοι οι άνθρωποι εξασφαλισμένη αξιοπρεπή διαβίωση όταν η κοινωνία θα παρέχει σ' όλους εκείνο το ελάχιστο εισόδημα που είναι απαραίτητο γι' αυτή. Μια τέτοια ριζοσπαστική πολιτική απόφαση θα μπορούσε να δώσει ώθηση στην κοινωνική πολιτική: θα μπορούσε να την απελευθερώσει από μια πολυδάπανη και αναποτελεσματική γραφειοκρατία, και εμμέσως θα συνέβαλε στη καλλιέργεια εκείνων των αξιών που βρίσκονται στους αντίποδες του κοινωνικού αποκλεισμού (Τσιάκαλος, 2004:184).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλεξίου, Θ. (1999) *Περιθωριοποίηση και ενσωμάτωση: Η κοινωνική πολιτική ως μηχανισμός ελέγχου και κοινωνικής πειθάρχησης*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Αμίτσης, Γ – Κατρουγκάλος, Γ. (1998) Κανονιστικές διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού, στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* - Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα: Εξάντας.

Αφουξενίδης, Α. (1999) Το ελληνικό κράτος πρόνοιας, στο Ματσαγγάνης, Μ. (επ.) *Προοπτικές του κοινωνικού κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Εταιρία Πολιτικού Προβληματισμού Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Apple, M. (1986) *Ιδεολογία και αναλυτικά προγράμματα*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Apple, M. (2002) *Εκσυγχρονισμός και συντηρητισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Μεταίχμιο.

Barrett, M- McIntosh, M. (1987) *Η αντικοινωνική οικογένεια*, Αθήνα: Κάλβος

Βούλγαρης, Γ. (1998) Ιδιωτεία και ανισότητες: Η υποβαθμισμένη δημοκρατία ως μείζων μηχανισμός νομιμοποίησης των σύγχρονων κοινωνικών ανισοτήτων, στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* - Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα: Εξάντας

Βαΐου, Ντ. – Καραμεσίνη, Μ. (1998) Διακρίσεις στην αγορά εργασίας: Ανεργία, άτυπη εργασία και επαγγελματική ένταξη των νέων, στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα: Εξάντας.

Βεργέτη, Μ. (1999) *Παλιννόστηση και κοινωνικός αποκλεισμός*, Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη.

Βρυχέα, Α. (1998), Κρίση κατοίκησης: χωρικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός, στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* - Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα: Εξάντας.

Γρόλλιος, Γ. (1999), *Ιδεολογία, παιδαγωγική και εκπαιδευτική πολιτική: Λόγος και πράξη των ευρωπαϊκών προγραμμάτων για την εκπαίδευση*, Αθήνα: Gutenberg.

Duffy, K. (1999) Ευκαιρία και κίνδυνος: Οι δύο κεντρικές απόψεις που ανακύπτουν από τα αποτελέσματα της πρώτης φάσης (1996-97) της πρωτοβουλίας «Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινωνικός αποκλεισμός», στο *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινωνικός αποκλεισμός: Εκπαιδευτική πολιτική στην Ευρώπη*, Εταιρία πολιτικού προβληματισμού: Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Δίκτυο κινήσεων για τα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα, (1999), *Τα δικαιώματα στη νέα εποχή*, τεύχ. 13

Εκκλησία της Ελλάδος, (2001), *Η μαρτυρία της αγάπης: Το φιλανθρωπικό και κοινωνικό έργο της Εκκλησίας της Ελλάδος*, (επ) Αρχιμ. Αγαθάγγελος Χαραμαντίδης, Αθήνα: Κλάδος εκδόσεων επικοινωνιακής και μορφωτικής υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος

Ελληνικό Τμήμα Διεθνούς Αμνηστίας (1987) *Ανθρώπινα δικαιώματα: βασικές συμβάσεις*, Αθήνα: ΠΛΕΘΡΟΝ.

Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, (2005), *Τα φιλανθρωπικά ιδρύματα και οι κοινωνικές δραστηριότητες της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήνα: Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Καράγιωργας, Σ- Γεωργακόπουλος, Θ- Καραντινός, Δ-Λοϊζίδης, Γ- Μπούζας, Ν-Υφαντόπουλος, Γ- Χρυσάκης, Μ. (1999), *Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα*, Τόμος Α΄, Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Καράγιωργας, Σ- Γεωργακόπουλος, Θ- Καραντινός, Δ-Λοϊζίδης, Γ- Μπούζας, Ν-Υφαντόπουλος, Γ- Χρυσάκης, Μ. (1999), *Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα*, Τόμος Β΄, Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Καραμεσίνη, Μ. (2004), *Ανεργία, Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Ελλάδα*, στο Πετμετζίδου, Μ.- Παπαθεοδώρου, Χ. (επ.) *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα : Εξάντας.

Κογκίδου, Δ. (1995), *Μονογονεϊκές οικογένειες: Πραγματικότητα - Προοπτικές – Κοινωνική πολιτική*, Αθήνα: Λιβάνης

Καναβάκης, Μ. (2002) *Κοινωνική Παιδαγωγική: Περιεχόμενο και ιστορική εξέλιξη*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Καβουνίδη, Τ. (2005) *Κοινωνικός αποκλεισμός: Έννοια, κοινοτικές πρωτοβουλίες, ελληνική εμπειρία και διλήμματα πολιτικής*, στο *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*, επιμέλεια: Καραντινός, Δ., Μαράτου-Αλιπράντη, Λ., Φρονίμου, Ε., τόμος Α, δ΄ έκδοση, Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Καβουνίδη, Τ. (1998) *Κοινωνικός αποκλεισμός, ιδιότητα του πολίτη και φύλο*, στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός - Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα*, Αθήνα: Εξάντας

Καβουνίδη, Τ. (2005) *Οι υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας*, στο *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*, επιμέλεια: Καραντινός, Δ., Μαράτου - Αλιπράντη, Λ., Φρονίμου, Ε., τόμος Α, δ΄ έκδοση, Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Kamen, H. (2002) *Πρώιμη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία*, Αθήνα: Μεταίχμιο

Καμπέρης, Ν. (2001) *Κοινωνικές αναπαραστάσεις των νέων εργαζομένων για την εργασία και την εκπαίδευση*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Κασιμάτη, Κ. (1998) Πόντιοι στην Ελλάδα και κοινωνικός αποκλεισμός, στο Κασιμάτη, Κ. (επ.) *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, Αθήνα: Gutenberg.

Κάτσικας, Χ – Καββαδίας, Γ. (1994) *Η ανισότητα στην ελληνική εκπαίδευση: Η εξέλιξη των ευκαιριών πρόσβασης στην ελληνική εκπαίδευση (1960-1994)*, Αθήνα: Gutenberg.

Κετσετζοπούλου, Μ. – Μπούζας, Ν. (2005) Λειτουργίες της αγοράς εργασίας και κοινωνικός αποκλεισμός, στο *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*, επιμέλεια: Καραντινός, Δ., Μαρατού-Αλιπράντη, Λ., Φρονίμου, Ε., τόμος Α, δ' έκδοση, Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Κυριαζή, Ν. (1999) *Η κοινωνιολογική έρευνα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Λάζος, Γ. (1998), *Το πρόβλημα της ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες: Θεωρία και πράξη*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Λαμπίρη – Δημάκη, Ι. (1990) Οικογένεια και κοινωνική πολιτική, στο Τσίτουρα, Σ. (επ) *Φροντίδα για την οικογένεια*, Αθήνα: Ελληνική εταιρία κοινωνικής παιδιατρικής και προαγωγής της υγείας – Ελληνική εταιρία πρόληψης της κακοποίησης και παραμέλησης των παιδιών.

Levitas, R. (2004), Τι είναι κοινωνικός αποκλεισμός, στο Πετμετζίδου, Μ.-Παπαθεοδώρου, Χ. *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα : Εξάντας.

Μαντζαρίδης, Γ. (1985) *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς.

Ματσαγγάνης, Μ. (2004) *Η κοινωνική αλληλεγγύη και οι αντιφάσεις της: Ο ρόλος του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος σε μια σύγχρονη κοινωνική πολιτική*, Αθήνα: Κριτική.

Μουσούρου, Λ. (1996) *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα: Gutenberg.

Μουσούρου, Λ. (1998) Κοινωνικός αποκλεισμός και κοινωνική προστασία, στο Κασιμάτη, Κ. (επ.) *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, Αθήνα: Gutenberg.

Manion, L- Cohen, L. (1994), *Μεθοδολογία της εκπαιδευτικής έρευνας*, Αθήνα: Μεταίχμιο.

Μεταξάς, Γ. (2001) *Εμείς , αυτό και οι άλλοι. Ο χώρος, το κράτος και η κοινωνία*, Αθήνα: Μαύρη Λίστα.

Μυλωνάς, Θ. (1983) Μερικοί από τους παράγοντες που επηρεάζουν την πορεία του μαθητή στο σχολείο, *Νέα Παιδεία*, τεύχ.2.

Μυλωνάκου-Κεκέ, Η. (2003) *Ζητήματα κοινωνικής παιδαγωγικής*, Αθήνα : Ατραπός.

- Μοσχονάς, Α. (1998) *Τάξεις στρώματα και σύγχρονες κοινωνίες*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Νούτσος, Π. (1998) Κοινωνικός αποκλεισμός και ανθρώπινα δικαιώματα, στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* - Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα: Εξάντας
- Πάλλα, Μ. (1992) «Η ανάλυση περιεχομένου», *Φιλολόγος* τεύχ. 67.
- Πασσάκος, Κ. (1994) *Το πρόσωπο στην πορεία του γίνεσθαι: Τα θεμελιώδη της ψυχολογίας της προσωπικότητας*, Αθήνα
- Πετράκη, Γ. (1998) Κοινωνικός αποκλεισμός: Παλαιές και νέες αναγνώσεις του κοινωνικού προβλήματος, στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* - Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα: Εξάντας
- Plummer, K. (2000) *Τεκμήρια ζωής: Εισαγωγή στα προβλήματα και τη βιογραφία μιας ανθρωπιστικής μεθόδου*, Κοκοσαλάκης, Ν. (επ.), Αθήνα: Gutenberg.
- Γιώργος Β. Χονδρογιάννης, Γ. (2002) «Ιδιωτική αποταμίευση στην Ελλάδα: οικονομικοί και δημογραφικοί προσδιοριστικοί παράγοντες», *Οικονομικό Δελτίο της Τράπεζας της Ελλάδας*: τεύχ.19.
- Πετμετζίδου, Μ. (2004), Ο διάλογος για την παγκόσμια φτώχεια, στο Πετμετζίδου, Μ.- Παπαθεοδώρου, Χ. *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα : Εξάντας.
- Ρήγα, Β. (1998) Από τις στάσεις στις κοινωνικές αναπαραστάσεις. Μια ανασκόπηση της πρόσφατης βιβλιογραφίας, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τευχ.80.
- Ροζανβαλόν, Π. (2001) *Το νέο κοινωνικό ζήτημα: Επανεξετάζοντας το κράτος πρόνοιας*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (1999) Αναζητώντας το νέο κοινωνικό κράτος, στο Σακελλαρόπουλος, Θ. (επ.), *Η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους*, Αθήνα: Κριτική.
- Σπανού, Κ. (2005) *Η πραγματικότητα των δικαιωμάτων: Κρατικές πολιτικές και πρόσβαση στις υπηρεσίες*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Στασινοπούλου, Ο. (1992) *Κράτος πρόνοιας: Ιστορική εξέλιξη- Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Gutenberg.
- Σωτηρόπουλος, Δ. (1999) Το καλειδοσκόπιο του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα, στο Ματσαγγάνης, Μ. (επ.) *Προοπτικές του κοινωνικού κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Εταιρία Πολιτικού Προβληματισμού Νίκος Πουλιαντζάς, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Τρέσσου, Ε. (1996) Αποκλεισμός ειδικών ομάδων από την εκπαίδευση στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* - Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα- (1998), Αθήνα: Εξάντας.

Τσακίρης, Κ. (2005) Πόντιοι παλιννοστούντες από την πρώην Σοβιετική Ένωση, στο *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*, επιμέλεια: Καραντινός, Δ., Μαράτου-Αλιπράντη, Λ., Φρονίμου, Ε., τόμος Α, δ' έκδοση, Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Τσαούσης, Δ. (2004) Πολιτισμός, ελεύθερος χρόνος και κοινωνικός αποκλεισμός, στο: Κασιμάτη, Κ. (επ.) *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, Αθήνα: Gutenberg.

Τσαούσης, Δ. (1996) *Η κοινωνία του ανθρώπου*, Αθήνα: Gutenberg.

Τσιάκαλος, Γ. (1999) Ανθρώπινη αξιοπρέπεια, κοινωνικός αποκλεισμός και εκπαίδευση στην Ευρώπη, στο *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινωνικός αποκλεισμός: Εκπαιδευτική πολιτική στην Ευρώπη*, Εταιρία πολιτικού προβληματισμού: Νίκος Πουλιαντζάς, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Τσιάκαλος, Γ. (2000) *Οδηγός αντιρατσιστικής εκπαίδευσης*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Τσιάκαλος, Γ. (2002), *Η υπόσχεση της παιδαγωγικής*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής

Τσιάκαλος, Γ. (2004) *Αντικατοπτρισμοί της ανθρώπινης κοινωνίας*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Τσιγκάνου, Ι. (1998), Παραβατικότητα και πραγματικότητα: Κοινωνικό υπόστρωμα ή υποτάξη, στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός* - Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα: Εξάντας

Τσιρώνης, Χ. (2003) Κοινωνικός αποκλεισμός και εκπαίδευση στην Ύστερη Νεωτερικότητα, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Φραγκουδάκη, Α. (1985) *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης: θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Αθήνα : Παπαζήσης.

Φρέιρε, Π. (1977) *Η αγωγή του καταπιεζόμενου*, Αθήνα: Ράππας.

Χάλαρης, Γ. (1999) Κράτος, επιχείρηση, αγορά: Οικονομικός μετασχηματισμός και κρίση της κοινωνικής πολιτικής, στο Σακελλαρόπουλος, Θ. (επ.), *Η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους*, Αθήνα: Κριτική.

Χατζηβαρνάβα, Ε. (1990) Φτώχεια και οικογένεια, στο Τσίτουρα, Σ. (επιμ) *Φροντίδα για την οικογένεια*, Αθήνα: Ελληνική εταιρία κοινωνικής παιδιατρικής και προαγωγής της υγείας – Ελληνική εταιρία πρόληψης της κακοποίησης και παραμέλησης των παιδιών.

Χλέτσος, Μ. (1999) Νέες τάσεις στην κοινωνική πολιτική: η περίπτωση της Ελλάδας, στο Ματσαγκάνης, Μ. (επ.) *Προοπτικές του κοινωνικού κράτους στη νότια Ευρώπη*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Χτούρης, Σ. (1999) Κοινωνική διαφοροποίηση, κοινωνικές ομάδες, στο Σακελλαρόπουλος, Θ. (επ.), *Η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους*, Αθήνα: Κριτική.

ΕΝΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

Δελτίο Τύπου, (26-05-05) Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας, www.ypakp.gr

Δελτίο Τύπου, (29-06-05) *Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη*, Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας, www.ypakp.gr

Άρθρο: «Υπ' αριθμόν ένα φόβος, η ανεργία», (Καθημερινή 4-8-2005).

Χαραλαμπίκης, Μ. - Κονδύλης, Λ., (29-12-2004) Η φτώχεια τους στέλνει στα συσσίτια, *Ελευθεροτυπία*.

Στρατούλης, Δ., (26-10-2005) Ο σύγχρονος καιάδας των ανέργων, *Ελευθεροτυπία*

Παπανδρέου, Θ., *Το ζήτημα της στέγης δεμένο με την αύξηση της φτώχειας*, www.epohi.gr.

Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων, *Ένα δισεκατομμύριο οι άστεγοι στον πλανήτη*, www.mpa.gr.

Κάτσικας, Χ., *Η φιλανθρωπία του θεάματος*, www.my.aegean.gr

Μπράμος, Γ., *Φιλανθρωπίες*, www.aygi.gr

Διεθνής Αμνηστία- Ελληνικό Τμήμα, (27-12-05) *Τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν αφορούν την κοινωνία*, www.amnesty.org.gr.

Ελαφρός, Γ., *Έντεκα χιλιάδες σκιές στη λαμπερή Αθήνα*, Καθημερινή, (29-01-06).

Μπήτρος, Γ., *Φιλανθρωπία και κοινωνική συνοχή*, ΤΟ ΒΗΜΑ (05-10-97).

Βελλισαρίου, Σ., *Η Λευκή Βίβλος, ένα κλασικό κείμενο*, Η Αυγή (11-03-2005).

Λιγότερη μόρφωση= περισσότερη φτώχεια, σύμφωνα με έρευνα της ΕΣΥΕ, www.news.in.gr, (20-03-06).

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

**ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΙΣ:
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ**

Κατεύθυνση: Εκπαίδευση και κοινωνικός αποκλεισμός

Διπλωματική εργασία με θέμα:

**Φτώχεια εκπαίδευση και κοινωνικός αποκλεισμός: η περίπτωση των
σιτιζομένων στα συσσίτια της Εκκλησίας**

Επιβλέπων καθηγητής: **Τσιάκαλος Γιώργος**

Μέλη της επιτροπής: **Τρέσσου Ευαγγελία
Κογκίδου Δήμητρα**

Μεταπτυχιακός φοιτητής: **Γούλας Χρήστος**
Α.Ε.Μ: **126**

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2006